

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН
АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2023-3/3

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2023

Бош муҳаррир:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Таҳрир хайати:

*Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.
Абдуллаева Муборак Махмусовна, б.ф.д., проф.
Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович,
т.ф.д., проф.*

Аззамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.

Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.

Аметов Якуб Идрисович, д.б.н., проф.

Бабаджанов Хушнот, ф.ф.н., проф.

Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.

Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.

Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.

Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.

Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.

Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.

Жуманиёзов Зоҳид Отабоевич, ф.ф.н., доц.

Жуманов Мурат Арепбаевич, д.б.н., проф.

Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.

Каримов Улугбек Темирбаевич, DSc

Курбанова Саида Бекчановна, ф.ф.н., доц.

Кутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.

Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.

Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.

Махмудов Рауфжон Баходирович, ф.ф.д., к.и.х.

Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.

Мирзаева Гулнара Саидарифовна, б.ф.д.

Пазилов Абдуваеит, б.ф.д., проф.

Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.

*Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д.,
проф.*

Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.

Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.

Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.

Сапарбаева Гуландам Машариповна, ф.ф.ф.д.

Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.

Сафаров Алишер Каримджанович, б.ф.д., доц.

Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.

Сотипов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.

*Тожибаев Комилжон Шаробитдинович,
б.ф.д., академик*

Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.

Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.

Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.

Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.

Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.

Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.

Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.

Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.

Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.

Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Худайберганаева Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№3/3 (99), Хоразм Маъмун академияси, 2023 й. – 165 б. – Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм Маъмун академияси

© Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими, 2023

МУНДАРИЖА ТАРИХ ФАНЛАРИ

Abdullayeva D.A. Me'moriy yodgorliklar muhofazasidagi muassasa va tashkilotlar faoliyati	5
Amanov A.T. The main roles of mahallas and "chaihanas" in preserving rich cultural traditions and customs of the uzbek nation	8
Aminov X.B. Xorazm hunarmandchiligining taraqqiy etgan sohalari	12
Baratov H. ILK O'rta asrlarda Naxshab tarixiy geografiyasi	15
Mamatov B.T. The history of samarkand: yalangtush bakhodir and registon ensemble	18
Mardiyeva G.K. XX asrning 20-yillarining ikkinchi yarmi va 30 yillarida O'zbekistonda xotin-qizlarning fan va ta'lim tizimiga jalb etilish masalalari	20
Xudayberganov S.S. Mustaqillik yillarida Xorazm viloyati xalqaro iqtisodiy aloqalari rivojlanishining tarixiy tahlili	23
Бахриев О.А. Абдулхай Лакнавий яшаган мухит	28
Зинатдинов Н.К. Кампания «Топылыс» как одна из форм борьбы с религией в Каракалпакстане	30
Зокиров Б.Ч. Бухоро Халқ Совет Республикасида милициянинг ташкил этилиши ва унинг жамоат хавфсизлигини таъминлашдаги ўрни	36
Каландарова Ф.А. Манғитлар даври тарихшунослигига оид	39
Кличев О.А. Туркистон генерал-губернатори номидан Бухоро амирлигига юборилган элчилар	42
Матжанов А.Ж. Қорақалпоғистонда автомобил транспортининг тараққиёти	46
Матякубов Ш.С. XVI-XVIII асрларда Хива хонлигида металлсозлик: уй-рўзгор буюмлари, заргарлик, мискарлик ва қурол-яроғлар тайёрлаш	51
Олимжонова Г.О. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида божхона ишини ривожлантириш тадбирлари	54
Розимова Ё.Ю. Ҳарбий таълим самарадорлигини ошириш – давр талаби	57
Рўзиева Д.М., Йўлдошева М., Бўстонова У. Янги Ўзбекистон тараққиёти илм-фан соҳасида хотин-қизларнинг иштироки	62
Турабоева Я.Р. Ўзбек аёллари анъанавий тақинчоқлар тарихига бир назар	65
Тўраева М. БХСРда соғлиқни сақлаш соҳасининг йўлга қўйилиши: муаммо ва ечимлар	71
Турдибоева Г.Д. Қашқадарё вилоятида вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш	75
Хасанбаев Ў. Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг радикализм ва экстремизмга қарши кураш тажрибаси	77
Шихов О.О., Нурметов И.А. Хоразм Халқ Совет Республикаси ҳукуматининг қишлоқ хўжалиги соҳасида амалга оширган тадбирлари доир баъзи бир чизғилар	81
Якубов Т.Ё. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ҳудудларни ижтимоий ривожлантиришдаги роли	84
ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ	
Bazarova U.M. Xorijiy til darslari jarayonida talabalarni axloqiy-estetik tarbiyalashning takomillashtirish omillari	87
Bobomurodova Sh.F. The problems which young learners encounter during listening process and solutions to them	89
Daniyarova K.A. Using proverbs in enhancing the logical thinking of learners of comprehensive schools	91
Inomiddinova D.I. Stages of development of linguistics and the role of linguistic schools in language teaching	94
Kattabaeva D.K. Improving the teaching of different terms through information technology	97
Khudaiberdieva D.I. Teaching extensive reading in non-linguistic universities	99
Ravshanov M.K., Xoshimxujayeva M.M. The role of interactive games in teaching a foreign language	102
Ro'ziyeva G.T. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarini innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasining ahamiyati	104
Ro'ziyeva G.T. Biologiya fanidan 7-8 -sinf oquvchilarining dars samaradorligini oshirishda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish	108
Ruzieva K.Ya. Topic based pictures as a means of teaching new vocabulary in foreign language lessons	111

Saidova M.U., Abdurakhmonova M.O. The factors in planning speaking activities in foreign language classes	113
Saidova M.U., Boboeva Z. The significance of communicative approach in teaching students of different ages	116
Saidova M.U., Saidkulova D.E. Til tizimlarini o'qitishda kommunikativ yondashuv	120
Sindorov R.U. Chet tili o'qitish metodikasida lingvomadaniyatshunoslikka oid til birliklaridan samarali foydalanish	125
Sobirova G.R. Talabalarning kasbiy auditiv layoqatini rivojlantirish bo'yicha xorij tajribalari	128
Sultanov B., Rustamova D. Boshlang'ich sinflarda asosiy miqdorlarni o'rgatishda ko'rgazmalilikning ahamiyati	130
Tosheva M.Yu. O'smirlarda stressga barqarorlikni ta'minlashning psixologik omillari	133
Turgunova M.T. The role of using authentic materials in efl teaching and learning	135
Xakimova D.M. Uzluksiz kasbiy ta'lim jarayonida o'qituvchi innovatsion salohiyatini rivojlantirishning psixologik-pedagogik ahamiyati	137
Zakirova Kh.A. Teaching language skills through authentic pictures in ESP classes	141
Алленова И.В. Цифровые технологии в организации самостоятельной работы студентов при обучении русскому языку в ВУЗе	144
Икрамова М.Х. Бўлажак технология фани ўқитувчиларини касбий компетенциясини ривожлантириш микдорий характеристикаси	146
Маруфов Э.У. Мустақил таълимда инглиз тили амалий фонетикасини ўрганишда ностандарт тестлардан фойдаланиш	149
Ташева У.Т. Особенности внедрения информационных технологий в организацию самостоятельной работы студентов при обучении русскому языку	152
Турсунбоева М.А. Нофилологик факультет талабаларининг чет тилда касбий коммуникатив компетенциясини шакллантириш муаммолари	154
Хамдамова В.А., Башинова С.Н., Кокорева О. Масофадан ўқитиш таълим тизимида фаолият кўрсатувчи ўқитувчилар касбий сифатлари	157
Чориева Ф.Т. Лингводидактикада компетенция ва компетентлик категорияларини татбиқ этилишининг мазмуний тавсифи	159
Шарипова И.А. STEAM-образование как инновационная технология для обучения иностранным языкам	162

УО'К:902

ME'MORIY YODGORLIKLAR MUHOFAZASIDAGI MUASSASA VA TASHKILOTLAR FAOLIYATI*D.A. Abdullayeva, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro*

Annotasiya. Mazkur maqola XX asrning 20-80-yillari mobaynida yurtimiz hududidagi me'moriy obidalarni muhofaza qilish va ularni ta'mirlash kabi vazifalarda faoliyat yuritgan muassasa hamda tashkilotlar tarixiga bag'ishlanadi. Ta'mirlash tashkilotlari vakolat doirasida amalga oshirilgan ishlarning tarixiy yodgorliklar taqdiridagi ahamiyati va qiymati asoslanadi. Ushbu sohaga doir ma'lumotlar orqali ta'mirot tarixidagi tizimlashuv, erishilgan ijobiyliklar va yo'l qo'yilgan kamchiliklar, umuman madaniy yodgorliklarga bo'lgan munosabat kabi masalalar tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: me'moriy obida, ta'mirlash, qo'mita, SUARDEL, Tarixi anjuman, Turkkomstaris, Sredazkomstaris, Uzkomstaris, Buxkomstaris, restavratsiya, arxeologik xarita, tarixiy topografiya, maxsus ilmiy qayta tiklash ustaxonalari, yodgorliklar fotofiksatsiyasi.

Аннотация. Данная статья посвящена истории учреждений и организаций, проводивших активную работу по охране и ремонту памятников архитектуры на территории нашей страны в 20-80-е годы XX века. Обоснована важность и ценность работ, выполняемых в пределах компетенции ремонтных организаций применительно к памятникам истории. Анализируются такие вопросы, как систематизация в истории охраны памятников, положительные достижения и недостатки, а также отношение к памятникам культуры в целом.

Ключевые слова: памятник архитектуры, реставрация, комитет, ЦУАРДЕЛ, "Тарихи анжуман", Туркомстарис, Средазкомстарис, Узкомстарис, Бухкомстарис, реставрация, археологическая карта, историческая топография, специальные научно-реставрационные мастерские, фотофиксация памятников.

Abstract. This article is devoted to the history of institutions and organizations that carried out active work on the protection and repair of architectural monuments on the territory of our country in the 20-80s of the twentieth century. The importance and value of the work performed within the competence of repair organizations in relation to historical monuments is substantiated. It analyzes such issues as systematization in the history of the protection of monuments, positive achievements and shortcomings, as well as attitudes towards cultural monuments in general.

Key words: architectural monument, restoration, committee, TSUARDEL, "Tarihi anhuman", Turkomstaris, Sredazkomstaris, Uzkomstaris, Buxkomstaris, restoration, archaeological map, historical topography, special scientific and restoration workshops, photography of monuments.

Asrlar davomida saqlab kelingan yodgorliklarimiz va ular bilan bog'liq millatimiz tarixi ahamiyatlidir. Zero, yodgorliklar mavjud moddiy tarixning ko'zgusi bo'lib, ularda o'rin egallagan tarix xalqimizning nechog'lik qadimiyligi, ma'rifatliligi va bunyodkorligini ko'rsatib berishi bilan ham qadrlidir.

Bu noyob durdonalarni tabiiy va sun'iy omillar ta'siridan saqlash va ta'mirlash ishlari bevosita yodgorliklarning badiiy qiymatini saqlab qolib, ularni ommaga tadbiq etish vazifasini ham qamrab oladi. Ushbu vazifalarni o'z faoliyatining asosiga aylantirgan tashkilotlar tarixi muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Dastlab, Turkiston Markaziy ijroiya qo'mitasi kengashi tomonidan 1920-yil 30-yanvarda "Turkistondagi barcha fan va madaniyat yodgorliklarini qo'riqlash" ishi bo'yicha markaziy organ etib Arxiv ishlari bo'yicha markaziy boshqarma (SUARDEL) belgilanishi haqida dekret imzolanadi. Ushbu organ tomonidan D.I.Nechkin rahbarligida sohaga oid yangicha struktura – tizim yaratiladi. Aynan shu bosqichni madaniy yodgorliklar bilan bog'liq vaziyatning tub burilishi deb baholash mumkin.

Buxoro amirligi tugatilganidan so'ng, SUARDEL tashabbusi va Buxoro Inqilobiy qo'mitasining taklifiga binoan 1920-yil sentabrda Buxoroda muassasalararo Komissiya tuziladi. Ushbu komissiya Buxoro inqilobiy qo'mitasiga arxiv hamda vaqf hujjatlari, muhim qo'lyozmalar va kitoblarni yig'ish, shuningdek, yodgorliklarni saqlash ishlariga ko'mak berish maqsadida tashkil etiladi[1]. Ushbu komissiya Maorif vazirligi vakillari hamda sharqshunos olim V.L.Vyatkin tomonidan to'plangan qo'lyozma hujjatlar va vayrona holiga kelib qolgan yodgorliklarni tekshirib chiqib bir qancha chora-tadbirlarni amalga oshiradi[2]. Bu kabi vazifalarni bajarishda buxorolik mahalliy ziyolilardan iborat "Tarixi anjuman" jamiyatining ham o'rni beqiyos bo'lganligini ta'kidlash joiz[3].

Turkiston Xalq komissarligi sovetining 1921-yil 22-may sanasidagi qarori bilan Maorif xalq komissarligi huzurida muzey ishlari, qadimgi yodgorliklar, san'at va tabiatni muhofaza etish Turkiston qo'mitasi (Turkkomstaris) tashkil etildi[4]. Qo'mitaning dastlabki faoliyati, asosan, me'morchilik obidalari, madaniyat va tarixiy yodgorliklarni o'rganish bilan bog'liq bo'ldi. O'rta Osiyodagi barcha mavjud muzeylarga rahbarlik qilish, tarixiy va madaniy yodgorliklarni ro'yxatga olish, ularni saqlash va ta'mirlash bilan bog'liq arxeologik qidiruv ishlari va shu sohaga bog'liq ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan materiallarga ilmiy ishlov berish Turkomstarisning asosiy vazifasi etib belgilandi.

Mazkur qo'mita dastlab muzey, qadimgi yodgorliklar va san'at asarlarini muhofaza qilish va ta'mirlash, arxeologiya hamda tabiatni muhofaza etish kabi 4 ta bo'lim (seksiya) bo'yicha faoliyat ko'rsatadi. Buxorodagi tarixiy yodgorliklarni tizimli ravishda saqlash va ta'mirlash ishlari ham Turkkomstaris faoliyati bilan bog'liq. Qo'mita topshirig'i asosida arxitektor D.Ginzburg va D.A.Morozovlar tomonidan tarixiy obidalarni suratga muhrlash va shahar tarxining qayta tuzib chiqilishi ahamiyatga molikdir[5].

Mazkur davrda qo'mita tarixiy yodgorliklarni o'rganishga maqsadlashtirilgan yagona markaz sifatida faoliyat ko'rsatdi. Milliy hududiy chegaralanish natijasida 1924-yil 26-dekabrda Turkkomstaris qaytadan tashkil qilinib, O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashiga bo'ysunuvchi Muzey ishlari, qadimgi yodgorliklar, san'at va tabiatni muhofaza qilish O'rta Osiyo qo'mitasi – Sredazkomstaris sifatida nomlandi[6].

Qo'mita tashkil etilgan davrdan boshlab uning faoliyat doirasi O'rta Osiyo va Qozog'iston Respublikalari hududlarini qamrab oldi. Sredazkomstaris tashkilotining asosiy vazifalari sifatida birinchidan, O'rta Osiyodagi qadimgi, san'at va arxeologiya yodgorliklarini muhofaza qilish; ikkinchidan, tabiat yodgorliklarini muhofaza etish, uchinchidan esa muzey ishini olib borish kabilar belgilandi. Mazmuni jihatidan bu tashkilotni Turkomstarisning davomchisi va izdoshi deyish mumkin. Turkiston Xalq komissarligi sovetining 1925-yil 7-maydagi qaroriga asosan 1926-yilda Sredazkomstarisning "Nizomi" ishlab chiqiladi. Bu nizomning Turkkomstarisnikidan yagona farqi qo'mitaning tuzilishi va mablag' ajratilishidagina bo'lishi ham buning dalilidir.

Qo'mitaning 1925-yil 15-yanvarda bo'lib o'tgan kengashida Buxoro va Samarqand kabi tarixiy shaharlarda yodgorliklarni saqlash ishlarini rivojlantirish masalasi ko'rib chiqildi. Natijada, barcha tarixiy shaharlarda uning bo'limlarini tashkil etish yo'lga qo'yiladi. Buxoro shahrida Muzey ishlari, qadimgi yodgorliklar, san'at va tabiatni muhofaza qilish tashkilotining Buxoro bo'limi (Buxkomstaris) tuziladi. Tashkilotning ma'muriy binosi shahar markazidagi Devonbegi madrasasi etib belgilanadi[7].

O'zSSR Maorif xalq komissarligining 1928-yil 28-martdagi buyrug'iga asosan Samarqand shahrida "Muzey ishlari, o'tmish, san'at va tabiat yodgorliklarini muhofaza qilish O'zbekiston qo'mitasi" - Uzkomstaris tashkil etildi. Shu yilning 1-oktabr sanasidan qo'mita o'zining huquqiy maqomiga ega bo'ldi. Tadqiqot doirasida, Sredazkomstarisning yodgorliklarni saqlash va ularni ilmiy o'rganish tajribasi o'zining davomini mazkur tashkilot faoliyatida topganligiga amin bo'lish mumkin.

Uzkomstaris ishtirokidagi Buxoro viloyatida amalga oshirilgan ishlar ko'lamini tahlil qiladigan bo'lsak, M.Saidjonov boshchiligida Fayzobod xonaqohida arxeologik qazuv ishlari olib borilganligi hamda yodgorliklarni o'rganish maqsadida vohada A.Y.Yakubovskiy boshchiligidagi ekspeditsiya tashkil etilganligi katta ahamiyat kasb etdi. Buxorodagi arxitektura yodgorliklarida olib borilgan ta'mirlash ishlari esa 1928-yildan boshlab arxitektor Kasatkin boshchiligida amalga oshirilgan.

Uzkomstaris qo'mitasiga asos solinishi orqali qo'lga kiritilgan yutuqlar sifatida Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent kabi tarixiy shaharlarning me'moriy va madaniy yodgorliklari ilmiy jihatdan yanada chuqurroq o'rganilganini qayd etish mumkin.

Alohida ta'kidlash lozimki, Uzkomstaris amalga oshirgan natijalarga qaramay, uning faoliyati markazdan nazorat qilinganligi, aynan sovet hokimiyatining islom diniga qarshi kurashi ta'sirida bir qancha me'moriy obidalar, madrasa va masjidlar yopib qo'yilib, xarobaga aylantirilganligini nazardan chetda qoldirmaslik kerak. 1947-yilgacha faoliyat yuritgan Butunittifoq xudosizlar uyushmasi sovet hukumatining targ'ibot-tashviqot organi hisoblanib, diniy muassasa va tashkilotlar faoliyatiga qarshi dahriylik siyosatini olib bordi. Mazkur tashkilot yuritgan qat'iy faoliyat natijasida ko'plab tarixiy obidalar, diniy muassasa va tashkilotlar qarovsiz qolib ketdi. Masjid va madrasalar, maqbara, xonaqoh mozorlar, avliyolar ziyoratgohlari hamda muqaddas qadamjolar vayronaga aylandi. Ayrim binolar otxonalarga, hatto ba'zilar aroq-vino va pivo ishlab chiqarish korxonalariga ham aylantirilgan edi[8].

Uzkomstaris 1939-yilga kelib O'zbekiston SSR Xalq komissarligi sovetining ko'hna yodgorliklarni qo'riqlash, revolyutsiya va san'at qo'mitasiga aylantirildi. Uning ilmiy izlanish ishlari esa O'zFAning til, adabiyot, tarix institutining arxeologiya bo'limiga yuklatiladi. 1946-yil may oyida esa Uzkomstaris faoliyati butunlay to'xtatiladi[9].

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda moddiy-madaniy yodgorliklarni saqlash va muhofaza qilish ishlari deyarli o'n yil mobaynida "muhim bo'lmagan" yo'nalishlardan biriga aylanadi. Chunki bu yillarda g'oyat mushkul ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy-madaniy vaziyat mavjud ediki, natijada asosiy e'tibor respublika xalq xo'jaligini qayta tiklashga qaratiladi. Mazkur davrda ta'mirlash ishlariga madaniy muassasalar hisoblangan muzeylar ko'mak beradi.

Ta'mirot yo'nalishida faoliyat yuritgan yana bir muassasa 1957-yilda O'zbekistonning moddiy-madaniy yodgorliklarini saqlash Kengashi tashkil etildi. Tarixiy shaharlarda, shu jumladan, Buxoroda maxsus ilmiy qayta tiklash ustaxonalari tashkil etilib, u yerda g'ishtning qadimiy namunasi va keramik qoplamalarni tayyorlash, yog'ochni qayta ishlash sexlari yo'lga qo'yiladi. Abdullaxon madrasasi yaqinidagi maydonda 1960-1961-yillarda usta Usmon Umarov boshchiligida xuddi Samarqanddagi kabi keramik qayta tiklash ustaxonasi tashkil qilinib, maxsus bezak materiallari har bir ta'mirlash obyektlari uchun alohida tayyorlana boshlandi.

Sohaga doir manbalar tadqiqi asosida 1960-yillar oxiriga kelib me'moriy obidalarni ta'mirlash va ularni qayta tiklash ishlari nisbatan yaxshilana boshlanganligini kuzatish mumkin. Mamlakatda turizm sohasining rivojlanishi ushbu obyektlarni ro'yxatga olish va muhofaza qilishga turtki vazifasini bajargan. Ushbu yillarda Ilmiy-ta'mirlash va loyihalash maxsus byurosi o'z faoliyatini boshlaydi. Mazkur tashkilot tarixiy va badiiy qiymatga ega bo'lgan arxitektura yodgorliklarini saqlash va ta'mirlash bilan bog'liq bo'lgan ilmiy hujjatlarni ishlab chiqish bilan shug'ullanadi.

O'zbekiston SSR Vazirlar kengashi qarori asosida 1967-yil 27-martda O'zbekiston tarix va madaniyat yodgorliklarini saqlash jamiyati tashkil qilindi[10]. Bu jamiyat ma'lum ma'noda respublikadagi mavjud yodgorliklarni saqlash va ularni ta'mirlash ishlarini yo'lga qo'yishni maqsad qilib oldi. Ushbu yo'nalish doirasida amalga oshirilgan ishlar natijasida, 1970-yil boshida respublika hududida 400 dan ortiq noyob arxitektura yodgorliklari aniqlandi[11].

Jamiyat ishtirokida 1976-80-yillar davomida Buxoro shahridagi 35 ta me'moriy yodgorliklar ta'mirlanadi. Devonbegi xonaqohi, Mag'oki Attor masjidi, Sitorayi Moxi Xossa, Ulug'bek madrasasi, Toqi Sarrofon kabilar shular jumlasidandir. Bolo Hovuz masjidining maydoni ta'mirdan so'ng jamiyatning mahalliy ko'rgazmali zal bo'limiga aylantirilgan. Bu yerda asosan, tasviriy san'at namunalari, yodgorliklarning fotofiksatsiyalari va hunarmandchilik buyumlari namoyish etilgan. Qariyb o'n yil muddatda esa Ko'kaldosh madrasasi jamiyatning ekskursiya bazasi vazifasini o'tab kelgan[12].

"Tarix va madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi 1976-yil 29-oktabrda qabul qilingan qarorga muvofiq esa 1977-yilda Ilmiy-ta'mirlash ishlab chiqarish birlashmasi - Me'mor tashkil etilgan. Mavjud malumotlar tahlili, birlashma tashkil etilguncha barcha viloyatlardagi restavratsiya ilmiy-ishlab chiqarish ustaxonalari biron bir nizomsiz faoliyat yuritgan bo'lib, Me'mor birlashmasi tuzilgach, ular umumiy yo'nalishga ega bo'lganliklarini

ko'rsatdi. Mazkur birlashma ishtirokida Buxorodagi Nodir devonbegi xonaqosi va madrasasi, Bolohovuz, Mirzo Ulug'bek, Abdulazizxon madrasasi, hamda Toqi telpakfurushon, Toqi zargaron kabi savdo majmualari ta'mirlandi.

Shu o'rinda, 1979-yilga kelib parallel ravishda ikki muassasa Toshkent shahrida O'zbekiston yodgorliklarini ta'mirlash ilmiy-tadqiqot va loyihalash instituti hamda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi ko'rsatmasiga muvofiq 1979-yilda Respublika madaniyat vazirligi huzurida "Yodgorliklarni saqlash ilmiy ishlab chiqarish bosh boshqarmasi" tashkil etildi[13]. Ilmiy-tadqiqot instituti tarixiy yodgorliklarni ilmiy jihatdan o'rganuvchi markaz sifatida o'z faoliyatini boshladi. Buxorodagi Aminjon Salomov va Ochil Bobomurodov kabi ustalarning samarali mehnati tufayli Masjidi Kalon, Minorayi Kalon, Ulug'bek va Ko'kaldosh madrasalari qaytadan ta'mirlandi. Madaniyat vazirligi huzuridagi yodgorliklarni saqlash ilmiy ishlab chiqarish Bosh boshqarmasi ishining yo'lga qo'yilishi esa me'moriy yodgorliklarini saqlash va ta'mirlash ishlarini ijobiy tomonga o'zgartirdi. Lekin, olib borilgan ta'mirlash ishlari zamon talabiga to'liq javob bermaganligi, mazkur davrda qo'lga kiritilgan ilmiy yangiliklardan foydalanilmaganligini kuzatish mumkin.

Xulosa o'rinda ta'kidlash joizki, XX asrning 20-80-yillari mobaynida madaniy merosimizni saqlash, ularni ta'mirlash va qayta tiklash ishlari maxsus muassasa va tashkilotlar faoliyat doirasida tizimli asosda yo'lga qo'yildi. Ilmiy jihatdan o'rganish, tadqiq etish natijasida yodgorliklarga nisbatan to'g'ri munosabat shakllanishiga zamin yaratildi. Shu bilan birga ushbu davr ta'miroti tarixida yodgorliklardan notog'ri maqsadlarda foydalanish, ularga e'tiborsizlik bilan munosabatda bo'lish kabi juz'iy bo'lmagan kamchiliklar ham ko'zga tashlanadiki, natijada 80-yillarning oxiriga kelib, birgina Buxoro shahrining 200 dan ortiq yirik tarixiy obidalari turli gidrogeologik, ijtimoiy va boshqa omillar ta'sirida nurab, yaroqsiz holga tushib qolgan edi. Soha tashkilotlari faoliyatiga oid hujjatlarning tadqiqi mazkur davrda yurtimizda tarixiy yodgorliklar ustidan olib borilgan siyosat va faoliyat ko'lamini aniq fakt va dalillar orqali o'rganishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ставиский Б.Я., Жукова Н.Н. Проблемы сохранения памятников культуры и искусства в Советских Республиках Средней Азии (1917-1941 гг.): Консервация и реставрация музейных художественных ценностей. – Москва, 1989. Вып.– №1. – С.44-45
2. Jumladan Minorayi Kalonning mahalliy ustalar tomonidan tashqi ko'rinishidagi xatolik bilan ta'mirlanganligi aniqlanadi. Masjidi Kalon va Miri Arab madrasalarida ham qisman ta'mirlash ishlari amalga oshiriladi. Registon maydoni xarobaga aylangan binolardan tozalanib, shahar atrofidagi devor va darvozalar ham ta'mirlanadi. *Qarang:* О памятниках Бухары и их судьбы // Правда Востока, 1925 год 26 августа, – № 190-(790).
3. Ushbu jamiyat Abdurauf Fitrat, Muhammad Siddiq (Hashmat), Sayyid Muhammad Nosiruddinto'ra, Sharifjon Mahdum (Sadr Ziyoy), Mirza Salimbek, Hoji Mulla Sayid Mahmud muftiy, Qozi A'lamiyon kabi ma'rifatparvar ziyolilar a'zolidagi 1921-1925-yillarda faoliyat yuritib, o'lkadagi qadimiy obidalarni ro'yxatga olish, qo'lyozma asarlarni va xalq og'zaki ijodi namunalari yig'ish, hamda ark tadqiqi kabilarga mas'ul bo'lgan. *Qarang:* Boltayev A.H. XX asrning 20 – 80-yillari Buxoroda tarixiy o'lkashunoslikning shakllanishi va rivojlanishi.: T.f.f.d.... diss. Toshkent, 2021. –B. 25-29.
4. O'z MA, R-394-jamg'arma, 1-ro'yxat, 2-yig'majild, 19-varaq.
5. Рахматуллаев Ю.Р. Из истории охраны и изучения памятников зодчества в Узбекистане: Дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1963. - 202 с.
6. O'z MA, R-394-jamg'arma, 1-ro'yxat, 278-yig'majild, 1-varaq.
7. Buxoro VDA. 836-jamg'arma, 1-ro'yxat, 8-yig'majild, 3-varaq.
8. O'z MA, R-94-jamg'arma, 5-ro'yxat, 4007-yig'majild, 23-varaq.
9. O'z MA, R-2296-jamg'arma, 1-ro'yxat, 22-yig'majild, 52-varaq.
10. O'z MA, R-2296-jamg'arma, 1-ro'yxat, 454-yig'majild, 87-varaq.
11. O'z MA, R-2296-jamg'arma, 7-ro'yxat, 530-yig'majild, 87-varaq.
12. Материалы к четвертому съезду Общества охраны памятников истории и культуры Узбекистана.– Ташкент: "Узбекистан", 1981.- С. 42.
13. O'z MA, R-2296-jamg'arma, 5-ro'yxat, 570-yig'majild, 689-varaq.

UDC 93/94

THE MAIN ROLES OF MAHALLAS AND "CHAIHANAS" IN PRESERVING RICH CULTURAL TRADITIONS AND CUSTOMS OF THE UZBEK NATION

A.T.Amanov, teacher, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalqining madaniy xususiyatlari, uning boy an'ana va urf-odatlarini, xususiyatlari va o'ziga xosligi haqida so'z boradi. Unda mehmondo'stlik, mahalla,

choyxona deb ataladigan mahallalar haqida ko'plab ma'lumotlar mavjud bo'lib, ularning asosiy vazifalari turli milliy bayramlarda o'zaro yordam va yordam ko'rsatish orqali hududlar va aholini boshqarish va o'zaro munosabat masalalari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: madaniyat, urf-odat, odat, jamoa, choyxona, mahalla, o'zbek xalqi, xususiyat, qo'riqxon, tashkilot, ittifoq, o'ziga xos, yordam, meros, xalq, fursat, an'ana.

Аннотация. В статье рассматриваются культурные особенности узбекского народа, его богатые традиции и обычаи, их особенности и самобытность. В нем много информации о гостеприимстве, местных сообществах, называемых чайханами, махаллях, основными функциями которых является управление территориями и людьми путем оказания взаимопомощи и поддержки во время различных национальных праздников.

Ключевые слова: культура, традиция, обычай, община, чайхана, махалля, узбекский народ, особенность, заповедник, организация, союз, уникальный, помощь, наследие, нация, повод, традиция.

Abstract. The article examines the cultural peculiarities of Uzbek people, their rich tradition and customs, their peculiarities and uniqueness. It has plenty of information about hospitality, local communities called chaihana, mahalla the main functions of which are to administer territories and people by assisting mutual aid and support during different national occasions.

Keywords: culture, tradition, custom, community, chaykhana (tea house), mahalla, Uzbek people, peculiarity, preserve, organization, union, unique, assistance, heritage, nation, occasion, tradition.

Introduction. As we know Uzbek nation has rich and colorful traditions which they have been preserving for many centuries. National traditions and customs of Uzbekistan has common and peculiar features with other eastern cultures as Turkish, Persian Arabic and others. One of the prominent and well spread one is Uzbek hospitality that considered to be the most and crucially important customs for describing Uzbek disposition. Reviewing the lecture notes of the Country study course reminded that our country had turbulent past and hard times when it was a part of Soviet Union (1917 through 1991.) Despite of being a small country in Central Asia, its population increases day by day and consist of people from different nationalities. The culture and tradition of Uzbekistan are vibrant and unique. It was formed over thousands of years, incorporating the traditions and customs of the peoples who at various times inhabited the territory of modern Uzbekistan. The ancient Persians, Greeks, Arabs, Chinese, Russians, and nomadic Turkic tribes have all contributed to Uzbek culture, which is considered the epitome of Central Asian, crossroads cultures. The traditions reflecting multinational nature of Uzbekistan are seen in its music, dance, cousin language, hospitality, tea houses, which serve guests on major holidays, mahallas where people are united and serve for the common need and welfare of the country. Each mahalla has its own leader and union consisting of local people and activists ready to organize holidays and different events and contribute to the improvement of national spirit. It should be noted that each region has its own unique peculiarities and traditions so local population try to maintain its own way. Undeniably, the preservation of customs and traditions is legacy of the past and present.

Argument. Since gaining independence from Soviet Union in 1991, Uzbekistan has made successful progress toward the Sovereign Democratic country. There are continuous improvements in the economic, cultural and educational fields and numerous initiatives are launched yearly. As the teacher and common citizen of my country, I detect that attitude of our people toward the keeping our tradition and customs changed greatly. Therefore, one of the remarkable inferences I came across is the preserving rich traditions of historical country. The main and important issue is to pass it to our young generation and have them understand to value our ancestors' national and cultural heritage.

Many people have probably heard about hospitality of Uzbek people. Since ancient times, there is a customary to meet guests at least with a bowl of Uzbek tea. It can be a great surprise among visitors or travelers who might not aware of the fact that it is a part of tradition common to Uzbek. Almost everyone is familiar with the way of meeting guests as well as receiving them. One of the obvious is seasonable which requires to go to some houses or places with at least two national bread and a big plate of white mulberry fruit especially in May month. Usually it demonstrates kindheartedness, respect to elderly or just goodness

of people. In a sense it reflects one of the most ancient and highly valued customs that has survived to our time. In the older days, however, among the people of the Orient, including the Uzbeks, hospitality was a must in terms of life standards and morality. On setting out on a journey, a traveler often found himself in hostile environment of nature. But what consoled him was the hope that in the nearest village and even in an isolated nomad's tent he will be provided with shelter, food and warmth. However, hospitality varies much from country to country and Uzbekistan is an exception with its own characteristics. It may include the followings: visiting relatives without warning or calling in advance, either in unexpected ways with no reason at all. The most interesting fact is that usually hosts lay the lavish tables without asking guests whether they want to have something or not and usually, it may proceed with hot meals with tea. Under hot meal staple food of Uzbek pilaf is understood and it is prepared almost in all occasions. For instance, wedding ceremonies, engagements, circumcisions, funerals and other gatherings. Normally, pilaf is the last course of meal and no other meals offered after it is served and then guests, visitors usually leave and part with hosts so it shows the end of the process.

Litrature review. The chaikhana when and how exactly chaikhans appeared has not yet been reliably clarified. But it is believed that they first appeared in Iran. Perhaps this is due to the etymology of the word. "Chaikhane" in Persian means "chai" - "tea" and "khane" – "room". If we assume that the first chaikhans appeared in Iran, then in Central Asia they were borrowed from the Iranians. This happened after the conquest of the Bukhara Khanate in the middle of the 18th century by the Iranian ruler Nadirshah Afshar, who resettled many of his subjects here. It is clear that the relocated Iranians brought with them their own traditions of tea drinking. But according to Karim Makhmudov, who wrote "Choinoma", the chaikhana first appeared in India in the 16th-17th centuries. Having studied the written sources of the 16th-17th centuries, we consider this statement to be the most plausible. Although in the written sources of India neither the word "tea" nor the word "chaikhana" is found, nevertheless, the very existence of a semblance of a chaikhana in India existed [2; 42-43]. It seems to us that chaikhans penetrated into Central Asia earlier than into Iran, and the first chaikhans were arranged in caravanserais during the Middle Ages, and then, relying on the data of A. Olearius, the Uzbeks spread chaikhans in Iran [3; 726- 788]. Chaikhans in the khanates of Central Asia were mainly located in and around markets, on large and small transit routes, along canals or river banks, in the centers of rural areas. Summer heat, in the absence of cold water, and winter cold, in the absence of premises adapted to combat it, rooted the historical habit of the population for tea, and the owners of chaikhans never complained about the lack of customers.

In the opinion of P.Maev, who described Asian Tashkent, a chaikhana is nothing more than a rather spacious, empty shop, with a hearth at the entrance, on which kumgans with tea are heated. And this copper, often silverplated jug with patterns embossed on it. Tea was usually served in these kumgans [4; 276]. The floor of the chaikhana is covered with felt and, depending on the volume of the room, an appropriate number of sandals are arranged. A stove is placed in the corner, in which tea brewed in teapots is boiled on coals. Near the stove, a huge earthen vessel breaks into the ground - a trough, where ditch water is poured for settling. Boiling water for brewing tea is taken from a samovar, which is constantly topped up from a korchaga [5; 38]. And the walls and ceiling are painted with Asian patterns, consisting of a combination of the brightest colors and not devoid of some peculiar beauty. In the evening, the whole chaikhana is lit with glass and paper lanterns, and then the regulars actually gather in it.

Results and Findings. The lecture notes from the faculty course titled "Country Study" clearly illustrate issues of Uzbek hospitality, tea houses, local communities.

Since the beginning of the 20 century chaikhans were built in urban and rural centers and served as a gathering place for locals for propaganda. From that moment on, all chaikhans in the country were turned into red chaikhans. Beginning in the 1950s, chaikhans began to build in luxury and monumental form, like restaurants and the number of chaikhans increased throughout the country. Today, each community(mahalla) has its own tea house, which serves guests on major holidays, tourists from different countries. Oriental traditional tea cultures like brewing tea, pouring tea and serving tea can be found in Uzbek teahouses. Today, each community mahalla has its own chaikhana man (tea man), who serves guests at major holidays and keeps a chaikhana, but, as a rule, the inhabitants of a particular village choose him from among the members of the community. Men in chaikhans usually have tradition of gathering and

celebrating different occasions from buying a new car or a house to having new born babies in a family. Such custom has been kept and inherited for many hundreds of years.

Mahallya is a community of neighbors which is based on the full independence and self-governing with the purpose of conducting joint activities and rendering mutual assistance. Mahalla as a structural unit has existed for centuries and originally was a kind of trade - union committee of craftsmen. Management is executed by mahallya community committee elected at the common meeting of residents. Mahalla specifically takes care of organization and arrangement of weddings, funerals, commemoration, and the rite of circumcision.

Mahallya in a sense is self-supporting organization which meets the urgent spiritual and bodily requirements of the citizens. frequently there is a mosque to serve the community. On Fridays, however, men visit a cathedral mosque to perform common congregational pray and now it has becoming tradition for many men.

Mahallya is a community of neighbors which is based on the full independence and self-governing with the purpose of conducting joint activities and rendering mutual assistance. Mahalla as a structural unit has existed for centuries and originally was a kind of trade - union committee of craftsmen. Management is executed by mahallya community committee elected at the common meeting of residents. Mahalla specifically takes care of organization and arrangement of weddings, funerals, commemoration, and the rite of circumcision. The community plays a broad spectrum of roles, including those of supervisory and educative ones. Children in mahallya grow up under the supervision of the whole community and are brought up invariably in the spirit of respect and obedience to elderly people Community also observes the ancient tradition of mutual aid – khashar. Khashar which means community assistance in order to clean and tidy up roads, planting trees, taking out waste, building, constructing or just doing good for the sake of society. Everyone tries to give aid and bring their own contribution for overall welfare and development. All these important events in the life of an Uzbek family come about with the assistance and direct participation of mahalla and chaikhana members. Many hands make light work. Thus, residents voluntarily help neighbors to build a house, to arrange a wedding party or commemoration of something, to improve conditions of the neighborhood or just supporting families with low income during national holidays, visiting sick or elderly people with no reason. While it more demonstrates humanity, generosity and unity. Moreover, chaikhanas act as local communities act as an upholder of folk customs and traditions. Not without reason it can be said that a man is born and lives in mahallya, and when he dies it administers the last rites for him.

Additionally, I recommend creating a group of specialists, linguists, cultural and tourism experts to design and organize course materials for the students of language faculties or Tourism on preserving cultural heritage of Uzbek nation.

Summary and conclusion. As we see above customs and traditions of Uzbek play crucially important role in the life of people it is indispensable part of their life. In a sense it reflects one of the most ancient and highly valued customs that has survived to our time. In the older days, however, among the peoples of the Orient, including the Uzbeks, hospitality was a must in terms of life standards and morality. So, hospitality is a tradition of Uzbek people. Uzbek people usually have big families consisting of few generations. Moreover, based on my personal research I would suggest our local authority and responsible people to come up with the ideas on preserving our national identities and traditions in the world stage and to value chakhanas and local communities' activity. Uzbekistan is rich in history and tradition and the only way to preserve it is through the common support, unity of people and assistance of self -governing organizations.

REFERENCES:

1. Abashin S.N.Chay v Sredney Azii: istoriya napitka v XVIII-XIX vekax// Traditsionnaya pisha kak virajeniye etnicheskogo samosaznaniya.-"Nauka", 2001
2. Maxmudov K. Choynoma. – T.: «Kamalak», 1993.
3. Podrobnoye opisaniye puteshestviya golshhtinskogo posolstva v Moskoviyu i Persiyu v 1633, 1636 i 1639 godax, sostavlennoye sekretarem posolstva Adamom Oleariyem / Per. P. Barsova. – M.: Izd. Imper. ob-va. istorii i drevnostey. rossiyskix pri Mosk. un-te, 1870.
4. Mayev P. Aziatskiy Tashkent. Materiali dlya statistiki Turkenstanskogo kraya. Vip.IV- Spb.: Tipografiya I xromolitografiya A. Transheva, 1876.
5. Geyyer I.I. Ves Russkiy Turkestan. – T.: Izd. Kanopka, 1908.

6. T.Kuldashev Sh. The Chinese tea trade in Central Asia in 18th and 19th centuries. // Akademicheskii seminar «Odin poyas, odin put i otkritiye Shansi dlya vneshnego mira». Datung, 21-22 iyun 2019.

UO'K 902.93/94

XORAZM HUNARMANDCHILIGINING TARAQQIY ETGAN SOHALARI

X.B.Aminov, kichik ilmiy xodim, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Annotatsiya. Maqolada Xorazm hunarmandchiligining turli sohalari va ularning taraqqiyoti, hunarmandlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hamda ularning turlari, xalq hunarmandchiligining o'ziga xos jihatlari xususida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: hunarmandchilik, Xiva xonligi, mato to'qish, savdo, ishlab chiqarish, zargarlik, uy-ro'zg'or buyumlari.

Аннотация. В статье рассматриваются различные отрасли Хорезмского ремесла и их развитие, изделия производимые ремесленниками, а также их виды, особенности народных промыслов.

Ключевые слова: ремесла, Хивинское ханство, производство тканей, торговля, производство, ювелирное дело, предметы быта.

Abstract. The article discusses various areas of Khorezm crafts and their progress, products produced by craftsmen, as well as their types, specific aspects of folk crafts.

Keywords: crafts, Khiva Khanate, fabric weaving, trade, production, jewelry, household items.

Xiva xonligida XIX asr boshlaridan siyosiy hayot barqarorlashib, iqtisodiy hayot rivojlanib bordi. Mahsulotiga talab so'nib borgan hunarmandchilik turlari (qimmatbaho matolar, zeb-ziyat buyumlari ishlab chiqarish, oltin va kumush tangalar zarb etish kabilar) tiklandi. Mamlakatdagi sertarmoq hunarmandchilik turlari rivojlanib, aholining turli mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondiruvchi asosiy ishlab chiqarish sohasi bo'lib qoldi.

XIX asrning birinchi yarmida Xiva xonligiga Rossiyadan ayrim arzon fabrika mahsulotlari kirib kelishining faollashuvi natijasida ba'zi hunar turlarida ayrim o'zgarishlar yuz berdi. Ular jumlasiga, to'qimachilik, oyoq kiyim ishlab chiqarish bilan bog'liq hunarlar, kulolchilik, bo'yoqchilik, zargarlik, qandolatchilikning ayrim turlari va boshqalarni kiritish mumkin. Shu bilan birga XIX asrda kuzatilgan migratsion jarayonlar natijasida xonlik hududiga ko'chib kelgan boshqa xalqlar vakillari tomonidan Xiva xonligiga yangi hunar turlari – tunukachilik, tugma ishlab chiqarish, parket pol qoqish, kesma saryog' qilish kabilar olib kelindi va xonlik hunarmandchiligidan o'rin oldi. To'quv va tikuv mashinalarining kirib kelishi, mahalliy xomashyo paxtadan ip-kalava tayyorlash, mato to'qish hunarlarida muayyan o'zgarishlarning sodir bo'lishiga olib keldi.

Tarixchi R.G.Muqminova tomonidan aniqlangan Samarqand va Buxorodagi 130 ga yaqin hunar turlari Xiva xonligida ham mavjud hunarlarning aksariyat qismini tashkil etgan. Turli xarakterdagi manbalar ma'lumoti xonlikda 100 dan ziyod kasb-hunarlar mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Bular bevosita tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchilar, o'z faoliyati bilan turli hunarmandchilik sohaslariga xizmat ko'rsatuvchi, aholining kundalik turmush ehtiyojlari uchun mahsulot yetkazib berishga ixtisoslashgan kasb-hunar egalaridan iborat bo'lgan. XIX asrning 60-yillarida Xiva markaziy bozorlarida do'kon ochib, maxsus soliq – tay-joy to'lab turgan hunarmandlar soni 556 ustadan iborat bo'lib, ular 27 xil kasb-hunar vakillari bo'lgan. Xonlik hunarmandchilik markazlarida doimiy do'konga ega bo'lgan hunarmandlardan tashqari bozorda do'konga ega bo'lmasa-da, unga o'z mahsulotini yetkazib bergan kulollar, tandirchilar, chitgarlar, duradgorlar, qurilish sohasi ustalari kabi boshqa turli hunarmandlar ham faoliyat yuritganlar. Bu esa, xonlik markazida kuzatilganidek, Xivada turli hunarmandlar faoliyat ko'rsatganligini namoyon qiladi [1].

Xiva xonligi hunarmandchiligining yetakchi sohasi to'qimachilik edi. Mahalliy tabiiy tolalar – paxta, zig'ir, kanop, ipak va jun tolasidan hunarmandlar aholining barcha qatlamlari ehtiyoji uchun bo'z, chit, doka, ishto'p, obyol, olacha matolar, hamda yuqori tabaqa vakillari uchun qimmatbaho gazlamalar bahmal, parcha, gulnor, qumaysh, zarboft, tafta, cho'btor, turma kablarni ishlab chiqarganlar. Mato to'quvchi ustalarni jomabof, ayrimlarini esa ishlab chiqargan mato turiga qarab chitgar, olachabof deb ataganlar. Xonlikda ro'mollar, turma belbog'lar, sallalar to'qishga

ixtisoslashgan ustalar, xususan, fo‘taboflar faoliyat ko‘rsatgan. To‘qimachilar tomonidan matolar asosan mahalliy aholi talab va ehtiyoji hamda ichki savdo uchun mo‘ljallanib, dag‘al, ammo mustahkam, pishiq qilib to‘qilgan. Nafislik va jimjimadorlik borasida ular Buxoro matolariga yon bergan. Ko‘chmanchi hayot tarziga ega chorvador aholi gilam, namat, xurjun va shu kabi jun tolali matolar to‘qishda mohir bo‘lganlar. Turli mato, kiyim-bosh, uy-ro‘zg‘or buyumlari va boshqalarni to‘qish asosan ayollar qo‘l mehnatiga asoslangan bo‘lib, ular bu sohaning rivojida yetakchilik qilardi.

To‘qimachilik bilan uzviy bog‘liqlikda xonlikda boshqa hunar turi bo‘yoqchilik hunari ham rivojlangan. Bo‘yoqchilar mahalliy ro‘yan, saksovul, gulhayri, jiyda, quyonsuyak, gultojixo‘roz, anor po‘sti, isparak kabi o‘simliklardan bo‘yoq tayyorlash sir-usullarini yaxshi bilganlar. Xivada matolarni turli rangga bo‘yovchilarni rangrez, bo‘yoqchi, kabutgar kabi nomlar bilan ataganlar.

Xonlikda rivojlangan hunarmandchilik sohasidan biri kiyim-bosh ishlab chiqarish – tikuvchilik, taxiyado‘zlik, telpakdo‘zlik, cho‘girmado‘zlik, po‘stindo‘zlik kabi hunarlar edi. Tikuvchilik bilan shug‘ullangan hunarmandlar chopon (to‘n), chakmon, ishton, ko‘ylak, ayollar choponi – yelaklar, kamzul, zegdi hamda bolalar kiyimlarini xilma-xil matolardan turli bichimda tikganlar. Xonlikda tikilgan choponlar o‘z bichimi va sifati jihatidan boshqa O‘rta Osiyo xonliklari choponlaridan ajralib turgan. Xiva choponlari mayda qavilib, to‘g‘ri bichimda tikilgan va uni pardozlab yaltiratishga ahamiyat berilgan. Bu choponlar boshqa mamlakatlarda ham haridorgir bo‘lib, savdogarlar ularni Qo‘qon, Buxoro, Eron va Rossiyaga olib borib sotganlar.

Tikuvchilar uy-ro‘zg‘or jihozlari – ko‘rpa, to‘shak, yostiq-taka, luli taka, ko‘rpacha tikish bilan ham shug‘ullanganlar. Xonlik erkaklari uchun hunarmandlar tomonidan cho‘girma, telpak, do‘ppi, sallaki, taxiya kabi bosh kiyimlar tayyorlangan. Ayollar uchun esa ro‘mol, lachak, boshro‘rov, kemishik kabilari ishlab chiqarilgan. XIX asr o‘rtalarida migratsion jarayonlar oqibatida xonlikda yangi kiyim-bosh turlari rasm bo‘lib, mahalliy hunarmandlar ularni ishlab chiqarish malakasini egallab olganlar. Ulardan biri telpakning bir turi – cho‘girma bo‘lib, uni tayyorlovchi ustalar Xiva va Yangi Urganchda ko‘p ustaxonalariga ega edi. Shahar bozorlarida telpak va cho‘girma sotadigan telpakfuruslik rastasi bo‘lgan [5].

Xonlikda taraqqiy etgan hunar sohasidan biri ko‘nchilik edi. Shahar va uning atroflarida hamda ko‘chmanchi dashtda boqilgan qoramol, ot, tuya, eshak, qo‘y, echki terilariga ishlov berish orqali ko‘nchi ustalar tomonidan turli teri: gudari, ko‘jil, sag‘ri, zamsha, tagcharm terilik tayyorlangan va xar xil bo‘yoqlarga bo‘yalgan. Hunarmandchilikning turli sohasida mashg‘ul hunarmandlar tomonidan oyoq kiyimlar etik, kovush, mahsi, po‘stinlar, uy-ro‘zg‘or buyumlari, mesh, qayishlar, elak-tirlar, kitob muqovalari, egar-jabdug‘ anjomlari, harbiylar uchun mo‘ljallangan idish tovoqlar soladigan quti-qubbalar, xanjar, qilich qinlari, belbog‘lar, bosh kiyimlar kabi buyumlar tayyorlangan. Bundan tashqari, xonlikda ishlab chiqarilgan teri xillari va ulardan tayyorlangan mahsulotlarga chet davlatlarda ham talab katta edi.

Xivalik ko‘nchilar teriga ishlov berishning o‘ziga xos mahalliy texnologiyasiga ega edilar. Shu bilan birga ular tashqi savdo aloqalari natijasida xonlikka olib kelingan turli terilarni tayyorlash texnologiyasini ham o‘zlashtirib olganlar. Ular jumlasiga Rossiyadan olib kelingan talatin, yuft, bulg‘ori, Erondan olib kelingan sherozi terilarni kiritish mumkin. Mahalliy hunarmandlar nafaqat bu teri xillarini yaratish balki, xonlik uchun noan‘anaviy oyoq kiyimlar – no‘g‘ay kovushlar, mahsi, popushlar, yangi rusumdagi etiklar ishlab chiqarish usullarini ham o‘zlashtirib olganlar. Bu o‘z navbatida mazkur hunarmandchilik sohasi ham muayyan o‘zgarishlarga yuz tutganligini ko‘rsatadi [1].

Xivada keng rivojlangan hunarmandchilik sohasidan biri metallga ishlov berish bo‘lib, u muayyan mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan hunarlar – temirchilik, cho‘yan quyish, rextagarlik (bronzaga ishlov berish), misgarlik, qurolsozlik, pichoqchilik, qimmatbaho metallarga ishlov berish – zargarlik, tanga zarb qilish kabilarga bo‘lingan edi. Ularda faoliyat yuritgan hunarmandlar, xususan, temirchi ustalar uy-ro‘zg‘or buyumlari va mehnat qurollari: o‘roq, bolta, ketmon, bolg‘a, arra, qaychi, bigiz, mix, xokandoz kabilarni ko‘plab yasaganlar. Shu bilan birga ular harbiy yurishlar davrida qurolsozlik bilan ham shug‘ullanganlar. Faoliyati metall bilan bog‘liq hunarmandlar jumlasiga misgarlar ham kirgan. Ular tomonidan misdan yasalgan uy-ro‘zg‘or

buyumlari tung, qumg'on, lagan, patnis, choynak, piyola, ko'za, silobchalar shakli, nomlanishi, hamda islamiy, aylanma naqshlar bilan bezatilishi jihatidan O'rta Osiyo xonliklarida yasalgan shu turdagi idishlardan farq qilgan.

Xiva zargarlari aynan xonlikka xos bodom, oy, shokila, singsila, tumor, tangado'ziy, taxiyado'ziy, manglaydo'ziy, zirak, avrak, tillaqosh, uzuk, peshxalta, kalitbog'i, zulfizar, yarim tirnoq, butun tirnoq, duodo'ziy, ko'krakdo'ziy, osma qanot, osmado'ziy, bilakuzuk, tugmalar, qoshli igna kabi zargarlik buyumlari bilan bir qatorda, turli shaxslarga alohida xizmatlari uchun hamda mamlakat hukmdoriga xon tomonidan tuhfa qilinadigan qimmatbaho toshlar bilan zeb berilgan pichoqlar, qilich va qinlarga ham ishlov berganlar.

Siyosiy ixtiloflar va iqtisodiy tanazzul davrida metallga ishlov berish bilan bog'liq hunarmandchilik sohasida ayrim o'zgarishlar sodir bo'lgan. Tinch hayot davrida mahsulotga talab katta bo'lgan temirchilar xonlik uchun tahlikali yillarda qurol ishlab chiqarishga qayta ixtisoslashgan. Shuningdek, bu davrda mahsulotga talab so'ngan zargarlar faoliyati ham ancha sustlashgan. Oltin va kumush tanga zarb etish tanazzulga uchragan. Faqatgina XIX asr boshlaridan mamlakatda yuz bera boshlagan iqtisodiy hayot rivoji natijasida bu hunar turlari qayta tiklanib, ularning mahsulotiga talab oshib borgan.

Xonlik hunarmandchiligida XIX asr boshlarida yuz bergan o'zgarishlar – tashqi savdo aloqalari, migratsion jarayonlar natijasida xonlik hududiga tayyor fabrika mahsulotlari va xomashyo olib kelinishining mahalliy hunarmandchilik taraqqiyotiga ta'sirini bir yoqlama baholab bo'lmaydi. Bir tomondan bu jarayon muayyan hunarmandchilik sohalari ishlab chiqarish sur'atlariga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Ikkinchi tomondan, hunarmandlar xonlik tashqi savdosi hamda etnomadaniy aloqalari natijasida yangi mahsulotlar va ularni tayyorlash uslublaridan voqif bo'lganlar.

Hunarmandlar ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatida savdoning o'rni muhim hisoblangan. Hunarmandlarning ba'zilar tayyor mahsulotni ishlab chiqarish bilan birga, uning savdosi bilan ham shug'ullanganlar. Xonlikda ichki savdo ham keng rivojlangan bo'lib, hukmdor tomonidan har hafta turli markazlarda bozor kunlarining ta'sis etilishi hunarmandchilik mahsulotlarini xonlik bo'ylab tarqatilishiga olib kelgan. Ayrim hunarmandlar mahsulotlari ulgurji savdogarlar tomonidan sotib olinib, boshqa mamlakatlarga olib borib sotilgan. Savdo bozorlarda, karvonsaroylarda amalga oshirilgan. Tashqi va tranzit savdoning amalga oshirilishi ayrim hunarmandchilik turlarining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatgan. Savdo orqali mamlakatda taqchil xomashyo mahsulotlari xorijdan kirib kelgan. Xiva hunarmandlari tashqi savdoda bevosita hunarmandlarning o'zi ishtirok etgan hollar ham mavjud. Ular boshqa mamlakat hunarmandlari bilan tajriba va malaka almashish bilan birga hunarmandchilik mahsulotlarini qimmatbaho metallarga ayriboshlab, mamlakat iqtisodiy taraqqiyotiga samarali ta'sir ko'rsatganlar.

Xalq hunarmandchiligi ko'p yillik an'ana va qadriyatlarga ega bo'lib, o'zida aholi turmush tarzini, talab va ehtiyojini, madaniyati va ma'naviyatini aks ettirgan. Hunarmandchilikda an'ana va urf-odatlar, har bir hunar sohasida erishilgan tajriba va malaka, sir-asrorlarning avloddan avlodga o'tib kelishi, bu hunar turlarining davomiyligini ta'minlagan va davrlar o'tishi bilan takomillashib borgan.

Xorazm turli hunarmandchilik sohalari rivoj topgan markaz edi. Ustalar tomonidan yaratilgan turli gazlamalar, yog'och va metall buyumlar, uy-ro'zg'or anjomlari, oziq-ovqat mahsulotlari juda xaridorgir edi. Ichki va tashqi bozorlarda xivalik hunarmandlar tomonidan yaratilgan xilma-xil gullar bosilgan gazlamalar, kulolchilik, yog'och va toshni o'yib naqsh solingan mahsulotlar, zargarlik buyumlari juda mashhur edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurasulov A. Xiva. (tarixiy-etnografik ocherklar). – Toshkent: O'zbekiston, 1997. 144-b.
2. Bobojonov D., Abdullayev M. Xorazm amaliy san'at ustalari. – Xiva: Xorazm Ma'mun akademiyasi, 2010. 100-b.
3. Jabborov I. O'zbeklar turmush tarzi va madaniyati. (Etnotarixiy lavhalar). – Toshkent: O'qituvchi, 2003. 208-b.
4. Rahmonova Y. Xiva shahri tarixi, an'analar va o'zgarishlar (XVI-XX asr boshi). T.: Akademnashr, 2019. 148-b.
5. To'rayeva S. XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning 70-yillarida Xiva xonligi hunarmandchiligi tarixi. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. – T., 2009. 24-b.
6. Xiva ming gumbaz shahri / Mas'ul muharrir A. Azixo'jaev. – Toshkent: Sharq, 1997. 168-b.

ILK O'RTA ASRLARDA NAXSHAB TARIXIY GEOGRAFIYASI
H.Baratov, o'qituvchi, Shahrisabz davlat Pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. *Ilk o'rta asrlarda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlar natijasida Naxshab tarixiy geografiasidagi toponimlar qadimgi Qarshi vohasidagi qal'alar joylashuvi haqida malumot berildi.*

Kalit so'zlar: *Naxshab, Nikshapaya, Ksenippa, Yerqo'rg'on, Yerqo'rg'on.*

Аннотация. *В результате социально-политических и этнокультурных процессов, происходивших в раннем средневековье, топонимы в исторической географии Нахлы получили информацию о расположении крепостей в древнем Каршинском оазисе.*

Ключевые слова: *Никшапая, Ксениппа, Еркурган, Еркурган.*

Abstract. *This article is devoted to the question of the factors influencing the choice of a profession by teenagers. The article examines the factors influencing the choice of profession by adolescents, in particular, the family factor, the factor of vocational guidance centers, the factor of interests and inclinations, as well as factors of self-determination in social life.*

Keywords: *Nikshapaya, Ksenippa, Yerkurgan, Yerkurgan.*

Sug'd – Zarafshon va Qashqadaryo havzasida joylashgan qadimiy va madaniy voha hisoblanib, Markaziy Osiyoning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy jarayonlarida o'ziga xos o'ringa ega bo'lib kelgan. O'tmishda bir necha bor dunyo madaniyati markazlaridan biri darajasiga yetgan Turonzaminning markaziy qismi, xususan Zarafshon va Qashqadaryo vohalari bo'ylab joylashgan qadimiy dehqonchilik hududlari arab istilosiga qadar Sug'd deb atalardi.

Ilk O'rta asrlar Sug'd konfederatsiyasi tarkibida Samarqand Buxoro Kesh Maymurg' kabi tarixiy viloyatlar qatoriga qadimgi Naxshab (Qarshi) viloyati ham kirgan.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimovning Qarshi shahrining 2700 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi tabrik so'zida «O'zini uzoq va boy o'tmish davomida goh Nikshapa, goh Naxshab, keyinchalik Nasaf degan nomlar bilan atalgan ko'hna Qarshi shahri tarix va bashariyat uchun, avvalo, betakror tsivilizatsiya va madaniyat beshigi sifatida, ko'p - ko'p ulug' siymolar, buyuk mutafakkir zotlar, aziz avliyolarni vatani sifatida qadrlil va mukarramdir» - deb ta'kidlab o'tadilar.

Qarshi vohasining qadimgi nomi - Ksenippa o'zgarmay, buzilgan shaklda o'rta asrlar qishlog'i nomida, keyin esa Qarshi shahridan 25 km. shimoli-g'arbda joylashgan Koson shahri nomida saqlanib qoladi. Naxshabning nomi haqidagi eng qadimgi ma'lumot mil. avv. IV asrga oid Afg'onistondan topilgan oromiy hujjatlarida Nikshapaya (Nikshapa) shaklida uchraydi. Ushbu mahalliy Nikshapa atamasi yunonlarda Ksenippa shaklini olgan.

Qarshi vohasida turli davrlarga oid voha shahar markazining joylashuv hududining o'zgarib turishi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan ham bog'liq edi. Misol uchun arab bosqini va Muqanna qo'zg'olonining bostirilishi Naxshab inqiroziga sabab bo'lgan bo'lsa, mo'g'ul bosqini oqibatida Nasafda hayot to'xtaydi. Nisbatan qadimgi davrdagi Yerqo'rg'on - Nikshapaning inqirozi esa aholining ko'chishi, yangi yerlarni o'zlashtirish zaruriyati, sug'oriladigan yerlarning o'zgarishi hamda yangi sug'orish tartibining paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan.

Naxshab poytaxt markazining tarixi, So'g'd tarixi kabi, eramizdan avvalgi VIII-VII asrlarga mansub ilk temir asrining yangi qishloq va shaharlari paydo bo'lishidan boshlangan. Naxshab poytaxtining dastlabki ko'rinishi xarobalari hozirgi Qarshi shahrining shimoliy hududlariga tutashgan bo'lib, uni mahalliy aholi Yerqo'rg'on deb ataydi. Yerqo'rg'on yayloq cho'l o'rtasida, Qashqadaryo o'zaniga yaqin joyda o'troq aholi manzili sifatida vujudga kelgan. Daryo suvidan dehqonchilik qilishda, ekin-tiklarni sug'orishda foydalanilgan. Tevarak-atrofdagi keng yaylovlar, to'qayzor va yulg'unzorlar, shubhasiz, chorvachilik uchun ham juda qulay edi. Bu dastlabki shahar VI asrdagi jangu janglar tufayli vayron bo'lgandan so'ng, markaziy shahar vazifasini undan 1-2 km janubi - g'arbdagi hozirgi Shulluktepa o'rnidagi yirik qo'rg'on bajargan. Uning nomi ham Naxshab bo'lib, arab manbalarida Nasaf shaklida qayd etilgan.

Ilk o'rta asrlar Sug'dning Naxshab hukmdorligi dastlab Kesh tarkibida bo'lib, keyinchalik alohida ajralib chiqib mustaqil maqomga ega bo'lgan. Naxshab – Qarshi vohasida, Qashqadaryoning quyi oqimi bo'ylarida joylashgan Arablar istilosidan so'ng Naxshab viloyatning ma'muriy markazi bo'lgan. Arab manbalarida Naxshab tarixiy geografiyasi masalasida ham ayrim malumotlar uchraydi. Arab manbalarida Qashqadaryo vohasini Sug'd tarkibiga kirgizish masalasida ham xar hillik mavjud, ba'zi mualliflar Sug'd deb Zarafshon daryosining yuqori oqimidan to quyi oqimigacha barcha yerlarni, jumladan, bu hududga Buxoro vohasini ham kiritishlari bilan birgalikda Kesh, Naxshab vohalarini Sug'ddan ayirib qaralgan hollar ham uchraydi. Chunonchi, Ibn Xavqal arablar joriy qilgan soliq-moliya ma'muriy bo'linishdan kelib chiqib, Sug'dni Buxorodan Kesh, Naxshabdan ajratib qaraydi⁸⁹. Al-Istaxriy ma'lumotlarida esa Sug'dni uch qismga bo'lib (Samarqand, Buxoro, Kesh-Naxshab) qaralmagani ko'zga tashlanadi, ya'ni, Istaxriy o'z bayonini osonlashtirish uchun Sug'dning qismlarini bir-biridan ajratib bergan⁹⁰.

Aynan Naxshabni Sug'd tarkibidagi hudud yoki tarkibida emas al-Istaxriy eng to'g'ri nuqtai-nazarini ifoda etgan: - "Movaroun- nahr – uning (bir qator) mulklari bor. Uning biri Jayhun bilan tutash. Bu "Buxoro" deb ataladi. Qolgan Sug'd (yerlari) unga tutash va Samarqandga qarashlidir. Buxoro, Kesh, Nasafga kelsak, men ularni asosan Sug'dga taalluqli deb hisoblayman⁹⁷

Samarqand va Buxorodan keluvchi yo'llar quyi Qashqadaryoning yirik shahri Naxshabda tutashgan. Bu davrga mansub Xitoy manbalarida (Bey shi, Suy shu, ushbu ikkala yilnomada keltirilgan ma'lumotlar Tan shu yilnomasida takrorlanadi) Nashebo deb keltirilgan bu shahardan Amudaryoning o'rta oqimidagi kechuvlarga (Kalif, Kerki, Burdaliq) yoki Subah, G'uzor, Temir Darvoz orqali Termizga borilgan (Ilk o'rta asrlarga kelib, Yerqo'rg'on o'rnidagi ko'hna shahar xarobaga aylangach, voha markazi Qala'i Zahoki Moron yodgorligi o'rnida bo'lgan Naxshab shahriga ko'chgan). Samarqanddan janubga ketuvchi asosiy yo'llarning bir yo'nalishi hozirgi Ko'kdala dashtlari va Qo'ng'irtog'ning shimoliy yonbag'irlari orqali o'tgan[1.1]. Bu hududda ilk o'rta asrlarda o'troq makonlar kam uchraydi, asosan ko'chmanchi chorvador qabilalarning qishlik qarorgohlari, quduqlar mavjud bo'lib, ular Samarqand – Naxshab yo'lining muhim bekatlari sifatida ham katta ahamiyatga ega bo'lgan. Shu bilan birga vohadagi qadimgi yo'llarni o'rganish davomida to'plagan ma'lumotlarimiz Samarqand – Naxshab oralig'idagi dashtlarda ilk o'rta asrlardayoq yirik istehkomlar ko'rinishidagi qo'rg'onlar paydo bo'lganligini ko'rsatmoqda. Bunga misol tariqasida Ko'kdaladan 20 km.cha g'arbda joylashgan Hazorbuqa va Qoratepa yodgorliklarini ko'rsatish mumkin. Samarqand – Qarshi temir yo'lidan 1,5-2 km. cha g'arbda, Olatun temir yo'l bekatiga yaqin joyda joylashgan Hazorbuqa va Qoratepa yodgorliklari XX asrning 70-yillarida Qarshi arxeologik tadqiqotlar ekspeditsiyasi tomonidan o'rganilgan[2.1].

Naxshab shahrining Eftaliylar hukmdorining qarorgohlaridan biri bo'lganligi Janubiy Sug'dning (Qashqadaryo vohasi) siyosiy mavqei oshishiga olib kelgan omillardan biri bo'lganligini ta'kidlash lozim. Voha hududi orqali qadimdan Buxoro va Samarqand Sug'didan Janubiy-Sharqiy Eron, Afg'oniston va Hindistondagi savdo shaharlariga olib boruvchi yo'llar o'tgan bo'lib, bu karvon yo'llari yo'nalishlarini o'rganish Janubiy Sug'd va undagi mulklar, makonlarning joylashuviga xos xususiyatlarni va chegaralarini, tarixiy geografik o'rnini aniqlashtirishda muhim ahamiyatga egadir.

Ilk o'rta asrlarda ham Turk xoqonligining ikki yirik shahri Buxoro va Samarqandni Xuroson va Hindiston bilan bog'lovchi tranzit savdo yo'llari Qashqadaryo vohasi orqali o'tardi. Bu yo'llar bo'yida joylashgan shahar va qishloqlar vohaning tarixiy geografik chegaralarini aniqlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababali bu yo'nalishlarni ko'rib o'tish maqsadga muvofiqdir. Bu davrda vohaning bosh shahri hisoblangan Nasaf haqida manbalarda ko'plab ma'lumotlar keltiriladi. Qashqadaryo vohasining ikkita bosh Xususan, Chandaraktepa (IX-XIII asr boshlari) Qashqadaryodagi kechuvini nazorat qiluvchi muhim manzil hisoblangan. Quyi Qashqadaryoda yangi shaharga asos solinadi. Mahalliy aholi Naxshab deb atagan bu shaharni arablar o'z talaffuzlariga moslab Nasaf deb nomlanganlar.

Arab manbalarida, bu kechuv nomi bilan ataluvchi Kelif shahri Amudaryodagi daryoning har ikki tomonida joylashgan yagona joyligi qayd etiladi. Nasafning g'arb tomonida Kaspi (4 farsax) va Bazda qishloqlari (6 farsax) joylashgan bo'lib, ular ilk o'rta asrlarda Naxshab mulkining g'arbiy chegaralarida joylashgan edi. Kaspi arman manbalarida mustahkam qo'rg'on sifatida qayd etiladi.

Sosoniylar davrining mashhur sarkardalaridan biri Bahrom Chubin Turk hoqonligi yerlarini zabt etganda Balxdan barcha “Kushonlar yerini” Kaspigacha bo‘lgan hududlarni qo‘shib bo‘ysundirganligi manbalarda yozib qoldirilgan[3.1].

X asrda, arab manbalariga ko‘ra, Kaspi Nasafdan ham kattaroq shahar bo‘lgan. Naxshabning g‘arbiy qismida joylashgan Bazda shahri ham Janubiy Sug‘dning muhim mulklaridan biri bo‘lgan. Suv manbalari yetarli bo‘lmasa-da, Bazda atrofidagi mulklarda dehqonchilik rivojlangani, aholi ekinlarini quduq suvlari bilan sug‘orishi manbalarda aks etgan. Bazda shahriga mil. era boshlarida asos solingan. Turk hoqonligi davrida Naxshab mulkining g‘arbiy chegaralaridagi muhim istehkomlardan biri hisoblangan. Naxshabdan Bezdagacha bo‘lgan masofa 40 km ni tashkil etgan[3.2].

Kaspi va Bazda shaharlari o‘zlarining qulay geografik holati tufayli Buxorodan Termiz, Balx va Xurosonning boshqa savdo shaharlariga o‘tuvchi karvon yo‘llari tizimida muhim o‘rin tutgan. Manbalarda Buxorodan Kaspi orqali Termizga, Bezda orqali Kelif kechuviga va Termizga (ular orasida Jiken, Ko‘hna rabot, Said quduq‘i, Bezda, Horan Raboti, Buxoroliklar qishlog‘i, Xorazmliklar qishlog‘i va Balxan kabi oraliq manzillar bo‘lgan) boruvchi karvon yo‘li haqida ma‘lumotlar mavjud[38]. Karvonlar Buxorodan Bezdagacha bo‘lgan masofani 4 kunda, Buxoro – Kelif yo‘lini esa 5 kunda bosib o‘tganlar[4.1].

Xitoy manbalarida keltirilgan ma‘lumotlarga e‘tibor qilinsa, Naxshabning Kesh tarkibida bo‘lganligini anglashiladi. Ammo Naxshab hukmdorlari qadimdan o‘z nomlaridan tanga zarb etganliklari ma‘lum. Xitoylik mualliflar Naxshabning ma‘muriy chegaralarini keltirishda xatolikka yo‘l qo‘yishgan. Ularda Naxshab Eron bilan chegaradosh deb keltiriladi. Balki, bu o‘rinda yilnoma mualliflari bir muddat Sug‘dga Amudaryo orqali chegardosh bo‘lgan Sosoniylar davlatini nazarda tutishgandir. Naxshab hukmdorlari ham o‘z nomlaridan tangalar zarb qilgan bo‘lib, ushbu tangalar kam o‘rganilgan. Qashqadaryo hududidan 1953 yilda Qarshi shahridan 3 km. sharqda joylashgan milodiy III-IV asrlarda oid bugungi Chimqo‘rg‘on suv ombori atrofidagi Pirmat bobo-tepa, Qo‘sh-tepa, Sho‘r-tepa va Ovul-tepa yodgorliklaridan topilgan tangalar orasida “sherni mag‘lub etayotgan hukmdor” tasviri tushirilgan tangalarning ushbu hukmdorlik tarixi bilan bog‘liqligi xususida qarashlar mavjud[5.1].

Janubiy Sug‘diyondagi (Qashqadaryo vohasi) eng yirik markaziy shaharlardan birining xarobalaridir. Bu yodgorlikda olib borilgan o‘zoq yillik arxeologik qazishmalar va qo‘lga kiritilgan manbalar bu yerda qadimiy shahar eramizdan avvalgi VIII - VII asrlardan boshlab shakllanganligini ko‘rsatadi.

Salkam bir yarim ming yillik tarixiy taraqqiyot jarayonida ko‘plab voqealarning shohidi bo‘lgan shahar eramizning 560 yillarining birinchi yarmida Turk hoqonligi va Sosoniylar davlatining birlashgan ittifoqchi qo‘shinlari tomonidan Eftalitlar imperiyasining tugatilish davrida tamomila vayron etilgan. Qariyb bir yuz ellik gektar maydonni egallagan bu ulkan shaharning butunlay vayron etilishi u o‘zining butun faoliyati davomida Janubiy Sug‘dning eng yirik markaziy shaharlaridan biri bo‘lganligin tasdiqlaydi.

Naxshab hududining asosiy savdo yo‘llarida joylashganligi va ilk o‘rta asrlarda mintaqadagi siyosiy boshqaruv konfederativ shaklda bo‘lganligini inobatga olib tarixiy geografik jihatdan qulay joyda joylashganligi hududni taraqqiy etishiga turtki bo‘lib hizmat qildi deyish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Массон М.Е. Столичные города в низовьях Кашкадарьи с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Фан, 1973. – С. 24; Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах ... Ч. II. – С. 273.
2. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Академия, 2008. – Б. 127.
3. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Ташкент: Узбекистан, 1996. – С. 56.
4. Бартольд В.В. Туркистан в эпохи монгольского нашествия. – С.190-191
5. Кабанов С.К. Нахшабские монеты V-VII вв. // ВДИ. 1961. – №. 1 (75). – С. 137.

THE HISTORY OF SAMARKAND: YALANGTUSH BAKHODIR AND REGISTON ENSEMBLE

B.T.Mamatov, graduate student, Samarqand State University, Samarqand

Annotatsiya. *Sharq gavhari” deya e`tirof etiladigan Samarqand tarixini o`rganish orqali, bugungi kunda jahonning moddiy va madaniy yodgorligiga aylangan “Registon” maydoni haqida to`liqroq ma`lumotlarni egallash imkonini beradi. Ushbu maqolada, Yalangtush Bahodirning Samarqandda hokimlik davrida amalga oshirilgan keng bunyodkorlik ishlari, Sherdor va Tillakori madrasalari qurilishi haqida fikr va mulohazalar beriladi.*

Kalit so`zlar: *olchin, ashtarxoniyalar, madrasa, masjid, xonaqoh, Sherdor, Tillakori, sadaqayi-joriya, vaqf, tanob, gumbaz, hijriy yil, karvonsaroy, sardavanak, sinch, tim.*

Аннотация. *Изучения истории Самаркандаб известного как «Жемчужина Востока», позволяет более подробно узнать о площади «Регистан», которая сегодня превратилась в материальная и культурная достопримечательность мира. В статье говорится о мнениях и даны комментарии о масштабных строительных работах Ялангтуша Баходираб проведенных в Самарканде в период его наместничестваб строительстве медресе Шердар и Туля кари.*

Ключевые слова: *алчин, аштарханиды, медресе, мечеть, ханака, Шер-дор, Туля-кари, вакф, таноб, караван-сарай, сардаванак, тим.*

Abstract. *The studying of the history Samarkand which is renowned as “the Pearl of the East”, enables you to learn more in-depth details about the “Registan” square, which has today turned into a material and cultural landmark of the world. This article talks about the opinions and comments are given about the extensive construction works of Yalangtush Bakhodir carried out in Samarkand during the his governorship, the construction of Sher-dar and Tilya-kari madrasahs.*

Key words: *alchin, ashtarkhanids, madrasah, mosque, khanaka, Sher-dor, Tilya-kari, vaqf, tanob, caravanserai, sardavanak, tim.*

It was the main task of modern history to provide the world community with more complete and accurate information about the historical figures who lived in our country, their contribution to the development, strength, science and culture of the country. In this regard, historians try to emphasize the great political figures who lived in the past. In our history, which goes back to many centuries, we can meet many such persons and commanders. One of them was Yalangtush Bakhodur, one of the historical figures who carried out great beautification works in Samarkand during his career, made a great contribution to the development of the city and it was important to occupying a worthy place in the world civilization. The services of Yalangtushbiy are great in the fact that the “Registon” Ensemble in Samarkand has gained fame in seven climates and was an integral part of our national cultural heritage.

Yalangtush Bakhodir was born in 1576 in the family of the governor of Nurota, the son of Boykhojibiy, one of the leaders of the Alchin clan. Due to the fact that his father was in the service of the palace during the Shaybanids dynasty, he also grew up in the service of representatives of the ruling dynasty. Along with the Shaybanids, he also loyally served the rulers of Ashtarkhanids. In 1612, Imam Quli Khan appointed Yalangtushbiy as the governor of Samarkand for helping in the fight against the Iranian ruler Shah Abbas, the Kazakhs Abulays and Ishim sultans and fulfilling one of the main tasks in seizing power. Despite the fact that the capital was moved from Samarkand to Bukhara during the Shaybanids dynasty in the 16th century, Samarkand did not lose its place as a center of science, culture and trade. The contribution of Yalangtush Bakhodir to the development of Samarkand in the 17th century was particularly great.

During his period of reign, the previous public mosque and madrasah of Samarkand, that is, the public mosque of Amir Temur and the Madrasah of Bibikhanim were destroyed, and there was a great need for such mosques and madrasahs in the city. The work of Abu Takhir Khoja Samarkandiy entitled “Samaria” contains some important information on the extensive creative works of

Yalangtushbiy in Samarkand. In our glorious history, Yalangtush Bakhadir not only made a name for himself as a skilled politician and military leader, but he was glorified as “the architect of the city of Samarkand”. In his article dedicated to Yalangtush Bakhodir, the source scholar K.Kattayev noted that “three famous rulers in history - Amir Temur, Mirzo Ulugbek and Yalangtush Bakhodir, made Samarkand the “polish of the earth” with the architectural monuments they built. In fact, during the period of the great leader Amir Temur, Samarkand became the capital of the Timurid empire and its status increased.

The Registon square was first built at the end of the 14th century in the building of the central Tim (covered bazar) under the name “Toqi Telpak Furushon (Telpaks sellers)”. However, its architectural formation was related to the Timurid ruler Mirzo Ulugbek. On his initiative, in 1417-1420, the Ulugbek madrasahs was built which was considered a prestigious educational institution for its time. The “Ulugbek Khanaka”, “Mirzoyi caravanserai” and a mosque was built on the north side of it. On the western side, the “Muqatta Mosque” and the “Abusaid” madrasah were built from wood, and the square acquires an integral look to the architectural quality of the area. During the period of Amir Temur and Mirzo Ulugbek, Samarkand gained its own potential and prestige, but it would not be wrong to say that Yalangtush Bakhodir rebuilt it based on the needs and demands of the times.

Initially, this area was called “Sardavanak” the meaning of “sari juri davanak” fast flowing river[4.3p]. By the 17th century, the caravanserai was built by Mirzo Ulugbek on the Registan square was in ruins, the “Muqatta mosque” and “The khanaka of Ulugbek” completely disappeared and the city market was located in their place. On the initiative and patronage of Yalangtushbiy, city construction projects were started and several changes were made. In particular, by his decree, repair work was carried out in the Mirzo Ulugbek madrasah, the khanaka built by Mirzo Ulugbek, instead of the Hammomi Mirzoyi and caravan palaces, there are two luxurious Sher-dar madrasahs (1619-1636) and the Tillya-kari madrasa-mosque (1646- 1660) was built[7.48p].

Yalangtush Bakhodir was built Sher-dar madrasah to Khoja Khashim. The madrasah was built as a copy of the Mirza Ulugbek madrasah, as opposed to it. The external size of the building was 70-75 meters, the size of the inner courtyard was 30-35 meters. The number of hujras in the courtyard was 52 and classrooms are built around them. The meaning of the word “Sherdar” does not only mean that it has the abode of lions, but the lion, deer and sun in it refer to the 12 zodiac signs of the Hijri year. In this case, the sun means “solar year”, the lion means “asad”, and the deer means “jaddi”. The meaning understood from this was that the presence of the sun in the Asad constellation gives the notion of “sadi zaman”, that is, happy days. The famous scholar Komilkhan Kattayev noted his opinion that the lion and the deer are suitable for the calculation of the Hijri year with 12 zodiac signs. From this, the sun Hijri-solar year; Lion (asad) was the fifth month of the year; Deer (jaddi) was the tenth month, refers to the months in which the construction of the madrasah was started and completed. We can see that such images on coins and coins of the Seljuks, Ilkhanids and dynasties in Iran in the 16th and 17th centuries. In particular, the great Amir Temur ordered the lion and sun images to be displayed on the Aksaroy facade in Shakhrisabz. According to scientists, this was actually the Sun (teacher) driving the lion (student) to the deer (science)[4. 3p].

It was written that the Surah of “An’am” 115-117 versus of the Qur’an on its front in Arabic text. On the front of the madrasa, the name of Yalangtush Bakhodir and abjad are written in qasida. If we turn into the word “Yalangtush Bakhodir” numbers in the abjad calculation, we can see that Yalangtush-816, Bakhodir-212, a total of 1028 Solar Hijri years have been calculated. If we convert it to the AD year, it was 1619, that is, the year when the construction of the madrasah began. When the madrasah was built, it was popularly known as “the big madrasah of Yalangtushbiy”[1.27p]. In many countries of the world, when they are asked about the city of Samarkand, the image of “Lion” comes to their mind, firstly. This was not for nothing, because in 2007, on the eve of the celebration of the 2750th anniversary of Samarkand, at the international conference, the image of a lion in the Sherdar madrasah was recommended to the government as a symbol of the city.

As for the Tillya-kari madrasah, the work of Abu Takhir Khoja Samarkandi “Samaria” tells about it – “It was built in 1051, 10 years after the Sher-dar madrasah”. This Tillya-kari madrasah was

located north of Ulugbek and Sher-dar madrasahs, next to both of them. It was reported that after the destruction of Amir Temur Koragan mosque, the people of the city used to perform Friday prayers in the Tillya-kari madrasah[1.28p]. Its construction lasted 14 years, it means that “made of gold”. It was noted that the reason for this was that it is possible to build a monument with the gold used inside the mosque of his madrasah[4.3p]. One source says 77 kg of gold, while another says 25 kg[6.1162p]. Two buildings were built in one building: a madrasah on the east side and a mosque on the qibla side (1641-1646). The calligraphers wrote inscriptions in Kufic and Suls letters in Arabic script on its pediments. The gold water was gilded on the ceiling of the mosque dome (1660). At the time when this madrasah-mosque was built, it was called “Small madrasah of Yalangtushbiy”. Its construction was completed in 1660 after the death of Yalangtush.

In order to cover the costs of bare madrasahs, the salaries of teachers and the pensions of students, he donates a lot of profitable land, shops and caravansary to them as life estates. In this regard, the article of researcher Abdurakhim Khasanov “Cradle of Scholars” of “Tafakkur” magazine states that there are 11,610 (eleven thousand six hundred and ten) fields, 25 fertile lands, and 8 shops in the madrasahs of Sher-dor and Tillya-kari madrasahs. He gave information about the benefits of 38,000 coins[6.1163p]. In particular, the foundation of properties belonging to Sher-dar and Tillya-kari are mainly located in several areas such as Buyrachi, Korayog`och, Sogdi Kalon, Alhasan Tepa, Oktepa, Nahri Haidar of Ofarinkent, Totkent, Shovdar districts and 26 of them are land properties.

In the article of Komilkhan Kattayev, “Samarkand was redeveloped four times: 1) After the invasion of Genghis Khan, it was restored by Amir Temur and the monuments were rebuilt; 2) During the reign of Mirzo Ulugbek, the city areas were beautified and the “Registon” square was founded; 3) Sher-dar and Tillya-kari madrasahs were built during the reign of Yalangtush Bakhodir, and the “Registon” area was fully formed, among the large landowners who followed his example, the courtiers also started creative works in order to contribute to the beautification works. Yalangtush Bakhodir died in 1656 at the age of 80, and according to his will, he was buried in the khanaka of Mahdumi A'zam in Dakhbet, at the foot of the grave of his elder Khoja Khashim.

In conclusion, it was worth noting that he received good religious education. For this reason, along with creative work, he followed the path of charity. During the governorship in Samarkand, he carried out important political and cultural events that determined the future fate of the city. Especially, as mentioned above, the “Registon” square became a whole during the reign of Yalangtush Bakhodir. Yalangtushbiy tried to build madrasahs and mosques in harmony with each other, to create a unique “Bouquet” in the center of the city. He promoted science in addition to performing extensive municipal beautifying projects. It is essential to thoroughly research the lives of such great persons so that future generations will remember them.

REFERENCES:

1. Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария. www.ziyo.com kutubxonasi
2. Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар.- Тошкент: “Ўқитувчи”, 1994.
3. Азамат Зиё. Ялангтўш Баҳодир – илм-фан ва маданият ҳомийси// Янги Ўзбекистон. 2021 йил, 3-март.44-сон
4. Каттаев К. Амир Ялангтўш Баҳодир. Баҳодир Ялангтўшининг Марказий Осиё ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида тутган ўрни” мавзусидаги халқаро конференция материаллари ,Самарқанд,2019.
5. Tursunova M. SHERDOR MADRASAH BUILT BY YALANGTOSHBIY BAHODIR. Journal “Oriental Renaissance : Innovative, educational, nature and social sciences”.Volume 2|Issue 4|2 .-April 2022.
6. Chabryar Adle and Irfan Habib. History of civilizations of central Asia/ Volume V.-UNESCO Publishing.2003.
7. Bahodir Yalangto`sh. Buxoroisharif.uz. (22.09.2022)

UO’K 903

XX ASRNING 20-YILLARINING IKKINCHI YARMI VA 30 YILLARIDA O’ZBEKISTONDA XOTIN-QIZLARNING FAN VA TA’LIM TIZIMIGA JALB ETILISH MASALALARI

G.K.Mardiyeva, doktorant, Samarqand Davlat Universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonda xotin-qizlar ta’limining XX asr 20-30 yillardagi rivojlanish jarayoni va muammolar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Tarbiya, maktab, savodsizlik maktabi, pedagog, bilim yurti, maorif

Абстракт. В данной статье описывается процесс развития и проблемы женского образования в Узбекистане в 20-30-е годы 20 века.

Ключевые слова: образование, школа, школа ликбеза, педагог, страна знаний, образование.

Abstract. This article describes the development process and problems of women's education in Uzbekistan in the 20-30s of the 20th century.

Key words: Education, school, school of illiteracy, pedagogue, land of knowledge, education.

Jamiyatning asosiy a'zolaridan biri bo'lgan xotin-qizlar davlat va jamiyatda yuz berayotgan voqea-hodisalarning muhim ishtirokchiaridir. Ularning ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlardagi rolini oshirish hozirgi davrning dolzarb masalasidir. Ayniqsa, ayollarning ta'lim olishi va ularning ta'lim-tarbiya jarayonida ishtirok etishi, insoniyatni madaniy jihatdan yanada yuksalishiga imkon beradi. Zero, ayollarning intellektual salohiyatining oshib borishi nafaqat o'zining hayotiga va kelajak avlodning taqdiriga ta'sir etadi. Shu jihatdan ushbu maqolada O'zbekistonda xotin-qizlar ta'limining XX asr 20-30 yillardagi rivojlanish jarayoni va muammolarini yoritishga harakat qilindi.

XX asrning 20-30-yillari madaniyat, ta'lim va ilm-fan rivojlanishida anchayin ziddiyatli davr hisoblanadi. Sovet hukumati ushbu yillarda o'zining siyosiy va iqtisodiy mavqeini mustahkamlash uchun ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida "madaniy inqilob" tadbirini amalga oshirdi. Bu jarayonda dastavval kishilar ongini o'zgartirishda muhim vosita sanalgan ta'lim, ilm va madaniyat sohalarini mafkura izmiga solish ishlarini boshlab yubordi. Maktablarda siyosiy tarbiyani yo'lga qo'yish va uni takomillashtirib borishga alohida e'tibor qaratdi.

Sovet hukumati o'zlari yuritayotgan siyosatni targ'ib etishda mahalliy xotin-qizlardan keng foydalanishni maqsad qildi. Chunki oilada va jamiyatda farzand va yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishda ayollarning o'rni juda ahamiyatli ekanligini to'g'ri anglar edi. Shu sababli "Sovet sharqi"da xotin-qizlarni "ozodlikka chiqarish" harakati ularni iqtisodiyotga, madaniyatga va ijtimoiy-siyosiy hayotga jalb etish ishlari bilan uzviy holda olib borildi. Dastlab xotin-qizlarni ijtimoiy-iqtisodiy hayotda faolligini oshirish uchun, ularni xalq maorifi tizimiga jalb etish va o'zbek xotin-qizlaridan o'qituvchilar tayyorlash ishlarini yo'lga qo'yishni asosiy vazifalardan biri deb hisoblashdi. 20-yillarning o'rtalariga kelib xotin-qizlar ta'lim tizimida ba'zi ijobiy o'zgarishlar yuz bera boshladi, ya'ni yangi zamonaviy maktab binolari qurilishi va dunyoviy fanlarning o'qitilishi xotin-qizlarning faolligi oshirish bilan bog'liq edi. 1925-yilgi O'zbekiston SSR Maorif xalq komissarligining ayollar ta'limi bo'yicha hisobotiga ko'ra maktab yoshidagi bolalar 227032 nafarni tashkil etsa shundan 75890 nafari qizlar bo'lgan.[5]

1925-1926 o'quv yilidagi O'zSSR dagi maktab yoshidagi qizlarning milliy tarkibi				
O'zbek	Tojik	Qozoq	Qirg'iz	Jami
69134	2527	2410	1219	75890

1925-1926 o'quv yilidan erkaklar maktablari qoshida xotin-qizlar sinflari tashkil etila boshladi. Ushbu o'quv yilida respublika bo'yicha 96 ta xotin-qizlar maktabida 5936 nafar, 1926-1927 o'quv yilida 138 ta maktabda 7843 nafar, 1927-1928 o'quv yilida 165 ta maktabda 9142 nafar mahalliy xotin-qizlar tahsil olgan.[5] Shuningdek, 1925-yil fevralda bo'lib o'tgan O'zbekiston KP(b) I syezdi va shu yil noyabrda bo'lib o'tgan O'zbekiston KP(b) II syezdi qarorlaridan kelib chiqib, "ikki haftachilar" nomli targ'ibot-tashviqot ishlari bilan boshlab yubordilar. Ushbu targ'ibot ishlari "Hamma savodsizlik uchun kurashga" shiori ostida ommaviy tarzda mitinglar uyushtirish va miting so'nggida savod chiqarish maktablarining yangi talabgorlari ro'yxatga olinib, "sotsializm afzalliklar"ni targ'ib etuvchi kinofilmlar va teatr tomoshalari namoyish qilindi. Ulardan tushgan mablag' savodsizlikni tugatish jamiyati fondiga topshirildi.[1] 1923-1924 o'quv yilida O'zbekistonda 500 xotin-qizni biriktirgan 23 ta savodsizlikni tugatish mavjud bo'lgan, 1925-1926 o'quv yilida 82 ta savodsizlikni tugatish maktablarida 2700 nafar xotin-qizlar o'qidi, shulardan 800 nafari mahalliy millat vakillari edi.[6]

Savodsizlikni tugatish maktablarining tinglovchilari bo'lgan xotin-qizlar dastlabki yillarda alohida imtiyozlarga ega edi. Ular maoshi to'liq saqlangan holda ishdan 2 soat oldin ozod qilinar edi, tibbiy maslahatxonalar, bolalar bog'chalari birinchi o'rinda ushbu maktablarga borgan xotin-

qizlarga xizmat ko'rsatar edi. Shuningdek, ularga darsliklar va o'quv qo'llanmalari bepul berilar edi. Ammo o'tkazilgan barcha tadbirlarga qaramay, mahalliy xalq xotin-qizlari o'rtasida maktabni tashlab ketish hollari yuz bergan. Chunki, sovet hukumatining shoshma-shosharlik bilan va aniq rejaga asoslanmagan tadbirlar, ayniqsa mahalliy xalq mintalitetini hisobga olmay qilingan ishlar natijasida 1927-yilda shaharlardagi mahalliy millat ayollarining savodxonlik darajasi 3,6%ni, qishloqda esa 1%ni tashkil etdi. Shundan so'ng, "Hujum" harakati tufayli bu jarayonga yanada e'tiborni kuchaytirildi, oqibatida 1926-1927 o'quv yilida savodsizlikni tugatish maktablarining soni 155 taga yetdi. Ularda 4605 nafar xotin-qiz savod chiqardi.[2] Shunga qaramay, xotin-qizlar o'rtasida maktabni tashlab ketish hollari davom etdi. Ushbu jarayon xotin-qizlarning 99% ni savodsiz bo'lib qolishiga olib keldi.[7] Shundan so'ng, O'zbekiston KP(b) MQ ning 1930-yil oktyabrdagi plenumda xotin-qizlar maktabi tarmog'ini kengaytirish va xotin-qizlar savodsizligini tugatish oyliklari o'tkazish haqida qaror qabul qildi.[8]

1930-yili umumiy boshlang'ich ta'limning tashkil etilishi, 1934-1935 yillarda majburiy yeti yillik ta'limni joriy qilinishi qizlarni maktabga jalb etishda birmuncha siljishlarga erishildi. Lekin ko'plab maktablarda ayol o'qituvchilar yetishmas edi. Sovet hukumati masalani hal etish uchun xotin-qizlardan malakali o'qituvchilar tayyorlash ishlarini "Hujum" harakati yillarida ularni o'quv yurtlariga jalb etish va davlat tomonidan moddiy yordam berish ommaviy tus oldi. Masalan 1926-1927 yillarda ushbu maqsadlar uchun 1 mln 462 ming so'm mablag' ajratildi.[3] O'zbekistonda ushbu yillarda xotin-qizlar ta'limi tizimida hunar maktablari, qisqa kurslar va pedagogik texnikumlari keng tarqalgan ta'lim shakillaridan edi. Ushbu bilim yurtlari birinchi bosqichli maktablarni xotin-qiz kadrlar bilan ta'minlash uchun maqsad qilingandi. 20-yillarning boshlarida xotin-qiz kadrlar tayyorlash ishlari Toshkent shahrida amalga oshirilgan bo'lsa, keyinchalik O'zbekistonning boshqa hududlarida ham yo'lga qo'yila boshlandi. Xususan, Samarqandda 1924-yili xotin-qiz o'qituvchilar kursi tashkil etilgan bo'lib, shu yilning o'zida 15 nafar, 1925-yil 25 nafar xotin qizlar bitirib chiqdi. 1932-1933 o'quv yilida ushbu kurslarda o'qiydigan xotin qizlarning soni 146 nafarni tashkil etdi.[10] Shuningdek, 3 yillik pedagogik texnikumlari ham xotin qiz kadrlar tayyorlashda alohida ahamiyatga ega bo'ldi. 1918-yili Samarqandda xotin-qizlarning pedagogika texnikumi tashkil etilgan edi. 1926-yilga kelib Qo'qon va Farg'onada ham ayollar pedagogika texnikumi ochildi. Ushbu bilim yurtlarida 1926-1927 o'quv yilida 466 nafar xotin-qiz, 1927-1928 o'quv yilida 628 nafar xotin-qizlar tahsil olgan. [5]

Kasb-hunar bilim yurtlarida tahsil olgan mahalliy ayollar milliy tarkibi							
1926-1927 o'quv yili				1927-1928 o'quv yili			
O'zbek	Tojik	Boshqa	Jami	O'zbek	Tojik	Boshqa	Jami
306	52	108	466	452	69	107	628

Xotin-qizlarning kasb hunar bilim yurtlariga jalb etilishda birmuncha siljishlarga erishilgan bo'lsada, hali kamchiliklar ko'p edi. 30-yillarda xotin-qizlarni kasb-hunar bilim yurtlariga jalb etilish rejasi 45% qilib belgilangan bo'lsada, lekin bu 35% ni ham tashkil etmagan. Xotin-qizlarni majburan kasb-hunar bilim yurtlari va qisqa kurslarga jalb qilinishda majburlash holatlari ham uchrab turgan. Zero, 1933-yil Samarqanddagi ikki yillik tayyorlov kursini bitiruvchilari bo'lmaganini fikrimiz dalilidir.[10] Zotan 1932-1933 o'quv yilida ushbu kurslarga 146 nafar xotin-qizlar tahsil olardi. Xotin-qizlarning bilim yurtlarini tashlab ketish sabablari ushbu bilim yurtlarida aniq o'quv rejalarning mavjud bo'lmaganligi, ularga dars beruvchi o'qituvchilar asosan rus tilida dars o'tishi va uzoq hududlardan keluvchi xotin-qizlar uchun yotoqxonlarning kamligi, mahalliy urf-odatlar ayollarni uzoqqa borib o'qishiga yo'l bermasdi. Masalan, 1927-1928 o'quv yilda Samarqanddagi ayollar pedagogik bilim yurtiga 105 nafar xotin-qizlar qabul qilingan bo'lsa, shularning 80 nafari yotoqxonalariga joylashtirish imkon bo'lgan. Mavjudlarida ham yashash uchun sharoit qoniqarli emasdi.

20-yillarning oxiriga kelib xotin-qizlarni oliy o'quv yurtlarida o'qishini tashkil etish masalasiga keng e'tibor berila boshlandi. Ayniqsa, o'qituvchi kadrlar tayyorlash ishi alohida ahamiyat kasb etdi. Ushbu yillarda pedagogika bilim yurtlarida xotin-qizlarning salmog'i oshib bordi. 1928-yilda pedagogika bilim yurtlarida barcha talabalarning 26,3%ni xotin-qizlar tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1935-yilga kelib 41,2% ni tashkil etdi.[11] 1938-yilda O'zbekistondagi pedagogika bilim

yurtida 1774 nafar xotin-qizlar ta'lim oldi. Maktablarda 560 nafar xotin-qizlar ta'lim tarbiya jarayonida band bo'lgan.[4] 1933-1938 yillarda O'zbekiston pedagogika o'quv yurtlarida 2227 nafar o'rta ma'lumotli, 1121 nafar oliy ma'lumotli o'qiruvchilar tayyorlab berildi.1939-yilda O'zbekistondagi oliy o'quv yurtlariga 1000 nafardan ortiq xotin qizlar o'qishga kirdi.[12]

Xulosa qilib aytish mumkin-ki.20-30 yillarda xotin-qizlarni ta'lim va ilm-fan sohasiga tortish ishlarida birmuncha siljishlar yuz berdi. Ko'plab bilim yurtlarida ayollarning salmog'i oshib bordi va natijada bu harakatlar ayollarning ijtimoiy faolligini oshirishda ahamiyat kasb etdi. Ammo,amalga oshirilgan ishlar barcha kamchiliklarni bartaraf eta olmadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Р.Х.Аминова. Октябрь и решение женского вопроса. –Т.:С.28
2. Худжум –значит наступление. –Т.:1987. С.78
3. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средний Азии. –Т.:Фан.1991.С.52
4. Камолов У.Х. Высшая школа Узбекистана в период строительства социализма. –Т.: 1980.С.95
- 5.О'zR MDA. 94-f. , 5-ro'yxat, 91-ish, 4,5,6-varaqlar.
6. О'zR MDA. 94-f. , 1-ro'yxat, 200-ish, 42-43-varaqlar.
7. О'zR MDA. 737-jamg'arma, 1-ro'yxat, 933-ish, 113-varaq.
8. О'zR MDA. 94-f. , 5-ro'yxat, 24-ish, 22-varaq.
9. О'zR MDA. 94-f. , 5-ro'yxat, 766-ish, 21-varaq.
10. О'zR MDA. 94-f. , 5-ro'yxat, 766-ish, 4-varaq.
11. О'zR Prezidenti huzuridagi arxiv.15-f. 25-ro'yxat,2855-ish,34-varaq.
12. О'zR Prezidenti huzuridagi arxiv.58-f. 13-ro'yxat,1265-ish,3-varaq
13. О'zR MDA. 94-f. , 5-ro'yxat, 291-ish, 5-varaq.

UO'K: 94:327(575.171)

MUSTAQILLIK YILLARIDA XORAZM VILOYATI XALQARO IQTISODIY ALOQALARI RIVOJLANISHINING TARIXIY TAHLILI

S.S.Xudayberganov, mustaqil tadqiqotchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada istiqlol yillarida Xorazm viloyatida amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, viloyatda barpo etilgan qo'shma korxonalarining ishga tushirilishi hamda eksport salohiyati tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Xorazm viloyati, eksport, qo'shma korxonalar, tashqi savdo, Darital, «Yazeks» (Turkiya) korporatsiyasi, «Xorazm shakar» zavodi, bozor islohotlari, investitsiya.

Аннотация. В данной статье анализируются социально-экономические реформы, проведенные в Хорезмской области за годы независимости, запуск совместных предприятий, созданных в регионе и экспортный потенциал.

Ключевые слова: Хорезмская область, экспорт, совместное предприятие, внешняя торговля, Даритал, корпорация «Язеки» (Турция), Хорезмский сахарный завод, рыночные реформы, инвестиции.

Abstract. In this article analyzes the social-economic reforms implemented in the Khorezm region during the years of independence and constructed of joint ventures in the region and export potential.

Keywords: Khorezm region, export, joint venture, foreign trade, Darital, Yazeks (Turkey) corporation, Khorezm sugar factory, market reforms, investment.

Xorazm viloyati O'zbekiston Respublikasining shimoli-g'arbida joylashgan. Yer maydoni 6,1 ming km² ni tashkil etadi va O'zbekiston hududining 1,4 foizini egallaydi. Viloyat qishloq xo'jaligi, yirik sanoat korxonalari, transport-kommunikatsiya tizimi, kichik biznes salohiyati va imkoniyatlari tufayli mamlakat taraqqiyotida muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev "hayotning o'zi va o'tgan yillar tajribasi hududlarni kompleks rivojlantirishni va infratuzilma faoliyatini tubdan o'zgartirishni ta'minlashdagi jiddiy kamchiliklarni bartaraf etishni talab qilmoqda", -deya to'g'ri ta'kidladi[1]. Shu boisdan ham, mustaqillik yillari davomida O'zbekistonning shimoli-g'arbiy hududi hisoblangan Xorazm viloyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalaridagi o'zgarishlarni haqqoniy o'rganish dolzarb vazifalar sirasiga kiradi. Zero, mustaqillik yillarida mamlakatimizning izchil taraqqiyoti Xorazm

viloyatida ham ulkan o'zgarishlarga zamin yaratdi. Shahar va tumanlarda keng ko'lamli bunyodkorlik ishlari, istiqbolli investitsiyaviy loyihalar amalga oshirildi [2].

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki yillarida Xorazm viloyati iqtisodiyoti, uning xo'jalik yurituvchi subyektlari boshqa viloyatlardagi kabi og'ir vaziyatni boshdan kechirdi. Ana shunday bir davrda Xorazm viloyati rahbariyati oldiga ham tarixiy qisqa davr ichida zamonaviy texnologiyaga asoslangan ko'p tarmoqli sanoatni bunyod etish vazifasi qo'yildi.

Mamlakatda agrar sohadagi o'zgarishlar doirasida Xorazm viloyatida fermerlik harakatini rivojlantirish jarayonlarida ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida 1991-yilning o'zida 248 ta fermer xo'jaligi tashkil etilib, ularga 648 gektar yer, 2679 bosh yirik shoxli qoramol, 1294 ta sigir berildi [3]. Qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan islohotlar Xorazm viloyati yerlarning unumdorligini oshirish bilan bir qatorda sohada eksport salohiyatining oshishiga ham xizmat qildi.

1995-yilga kelib, Xorazm viloyati Shvesariya, Niderlandiya, Italiya, Janubiy Korea, Avstriya, Kanada va boshqa bir qator davlatlarga 70 ming tonnadan ko'proq voha tolasini eksport qildi [4]. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yilning 22-iyunida qabul qilingan «Yazeks» (Turkiya) korporatsiyasining texnikaviy ko'magida qurilayotgan to'qimachilik majmuilarining faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida"gi qarori[5] ga ko'ra, Turkiya davlati bilan hamkorlikda Gurlan tumanida "Gurlan-Yazeks" to'qimachilik majmui ishga tushirildi.

1994-yil 18-oktabrida qabul qilingan Vazirlar Mahkamasining qarori asosida [6] Xorazm viloyatida qand-shakar zavodi barpo etildi. Har sutkada 3000 tonna qand lavlagini qayta ishlash quvvatiga ega bo'lgan mazkur zavodning qurilishi 26 oyga belgilanib, imzolangan shartnomaga binoan qurilishning umumiy qiymati 83,25 mln AQSh dollarini tashkil qildi. Ushbu zavod Turkiyaning «Turk Sheker Yuksel Inshaat SP» firmasi bilan 1993-yil 25-mayda tuzilgan shartnomaga asosan Hozorasp tumanidagi «Sharq yulduzi» jamoa xo'jaligi hududida qurilgan. Korxonada ishlab chiqarish sexlariga 44,7 mln. dollar qiymatiga teng bo'lgan xorijiy uskunalari, shuningdek 273,3 mln. so'mlik boshqa jihozlar o'rnatildi.

«Xorazm shakar» zavodining qurilishi bilan shu mintaqadagi bir qancha ijtimoiy masalalarning hal bo'lishiga erishildi. Jumladan, ishsizlik muammosi qisman bo'lsa-da hal qilinib, yangidan bir qancha ishchi o'rinlari tashkil qilindi.

Mustaqillik yillarida yaratilgan imkoniyatlar viloyatning tumanlarida ham sezilarga o'zgarishlarga zamin yaratdi. Masalan, Yangiariq paxta tozalash zavodi 1991-yildan keyin ochiq hissadorlik jamiyati shaklida tashkil etilib, zavod ishlab chiqarilayotgan tolaning 90 foizdan ko'pini xorijga eksport qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Hissadorlik jamiyatining 1994-yil chet elga eksport hajmi 84,5 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1999-yil bu ko'rsatkich 90,3 foizni tashkil etdi. Mazkur sanoat ishlab chiqarish jamiyati AQSH, Buyuk Britaniya, Italiya, Xitoy, Koreya, Eron, Turkiya, Shveysariya, Belgiya, Gollandiya, Irlandiya, Germaniya va boshqa rivojlangan mamlakatlarning nufuzli firmalari bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatgan. 2000-yilda ushbu jamiyat Ark Yevropa xalqaro mukofotiga sazovor bo'ldi [7].

Viloyat sanoatining rivojlanishida Urganch yog'-moy zavodining ham o'z o'rni bor edi. 1977-yilda qurilib ishga tushirilgan kombinat 1994-yilda davlat tasarrufidan chiqarilgandan so'ng "Urganch yog'" ochik aksiyadorlik jamiyatiga aylantirildi[8]. Mazkur sanoat korxonasi O'zbekiston bozorida aholini uzluksiz ravishda yog'-moy va xo'jalik sovuni va boshqa xalq iste'moli mollari bilan ta'minlabgina qolmasdan xorijga ham o'z mahsulotlarini eksport qilib keldi. Xususan, aksiyadorlik jamiyati 2008-yildan boshlab xo'jalik sovunini xorijga eksport qila boshladi. 2012-yilda jami 778 602,77 AQSh dollariga teng 944,5805 tonna xo'jalik sovuni Afg'onistonga eksport qilindi. 2013-yilda 785 000 AQSH dollariga teng 995 tonna xo'jalik sovuni eksportga yo'naltirildi [9].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 12-iyundagi "2007-2011 yillardagi davrda yog'-moy sanoati korxonalarini modernizatsiya qilish va texnikaviy qayta jihozlash dasturi to'g'risida" PQ-651-sonli qarorining[10] qabul qilinishi bilan yuqoridagi korxonaning ishlab chiqarish salohiyati yanada takomillashtirildi. Shuningdek, korxonada tomonidan ehtiyoj yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish hamda yangi turdagi raqobatbardosh, eksportga yo'naltirilgan va import o'rnini bosadigan mahsulotlar ishlab chiqarishni o'zlashtirish ishlari amalga oshirildi. Qaror bilan amaliyotga joriy etilgan Davlat dasturini bajarilishi natijasida korxonada sexlari

chetdan keltirilgan “B6-T MEM-400”, “YeTR-20,16”, “SKET”, “MT3-80”, gidrogenizatsiya sexi kabi yangi zamonaviy dastgohlar bilan ta'minlandi.

Viloyat paxta tolasini qayta ishlab eksport qilishga yo'naltirib kelayotgan «Xorazm-Nurtop» qo'shma korxonasi 1994-yilda Turkiyaning «Nurtop» firmasi bilan hamkorlikda «Xorazm» hissadorlik jamiyati bazasida tashkil qilingan edi [11]. Qo'shma korxonada qurilishi uchun Yevropa Taraqqiyot banki tomonidan 5 million AQSH dollari ajratildi [12]. Qo'shma korxonada birgina 2006-yilning yarim yili davomida xorijlik to'qimachilarga 1,4 million dollarlik ip-kalava eksport qildi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 1994-1996-yillarda O'zbekistonga jalb qilingan xorijiy investitsiya miqdori 300895,0 ming AQSH dollariga teng bo'lgan bo'lsa, Xorazm viloyatining bu miqdordagi ulushi 2129,4 ming AQSh dollarini tashkil etdi [13].

1997-yilgi ma'lumotlarga ko'ra viloyatda jami 36 ta qo'shma korxonada ro'yhatdan o'tgan edi, ammo ularning 26 tasi faoliyat yuritgandi. Shulardan 15 ta korxonada Urganch shahri hisobiga to'g'ri kelardi. Tashkil etilgan qo'shma korxonalar xalq iste'mol mollari ishlab chiqarish, paxta tolasidan kalava ishlab chiqarish, savdo-sotiq va qishloq xo'jalik texnikalariga xizmat ko'rsatish yo'nalishlariga to'g'ri kelgan [14].

Viloyatning tashqi savdo aylanmasi 1997-yilning 1-choragida 68,8 million AQSH dollarini tashkil etib, shu qatorda eksport 42,9 million dollarni, umumiy savdo hajmi 62,3%, import 25,9 million dollarni yoki 37,7% tashkil etdi. Chet el mamlakatlari bilan tashqi savdo aylanmasi 63 million AQSH dollarini, umumiy hajmi 96,1 foizni tashkil etdi va 1996-yilga nisbatan 3,1 baravar ko'paydi. Eksport 39,4 million dollarga yetib 2,1 baravarga, import 23,6 million dollarga yoki 15,7 baravarga ko'paydi. 1997-yil 1-aprel holatiga viloyat hududida xorijiy investitsiyalarga ega 38 ta korxonada ro'yxatga olindi [15].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 13-mayda qabul qilgan «1999-2001-yillarda Xorazm viloyatida bozor islohotlarini chuqurlashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni jadallashtirish dasturi to'g'risida»gi [16] qarorida mazkur yillarda viloyat iqtisodiyotiga 274,8 mln. AQSh dollari va 23 mln. nemis markasi miqdorida chet el kapitali jalb qilish bo'yicha 19 ta investitsion taklif ko'zda tutildi. Ushbu qarorda ko'zda tutilgan investitsiya takliflarini o'z ichiga qamrab olgan holda 2005-yilgacha Xorazm viloyatining eksport salohiyatini oshirish dasturi ishlab chiqildi. Dasturda ko'zda tutilgan chora-tadbirlar natijasida 1999-2000-yillarda eksportga mo'ljallangan mahsulot chiqiradigan bir qancha korxonalar ishga tushirildi. Jumladan, Urganch shahrida tashkil etilgan O'zbekiston-Italiya «Darital LTD» qo'shma korxonasi 1999-yil iyun oyidan erkaklarning modeli poyafzalini chiqara boshladi. Uning loyiha quvvati yiliga 810 ming juft erkaklar poyafzali ishlab chiqirish; 2 navbati ishga tushgach, yiliga 810 ming juft ayollar modeli poyafzali ishlab chiqirishga mo'ljallandi. O'sha davrda bir yilda qo'shma korxonada 102 ming juft poyafzal ishlab chiqardi. Qo'shma korxonani tashkil qilishda Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki ajratgan 4,5 mln. AQSh dollarilik kredit katta yordam berdi [8, B. 66].

Tahlillarga ko'ra, bu davrda viloyatda faoliyat ko'rsatgan 26 ta qo'shma korxonaning 8 tasi yirik va o'rta korxonalar bo'lib, ular tomonidan 2000-yilda 472,3 ming AQSh dollariga teng miqdorda mahsulot eksport qilindi, import ulushi 96,9 ming AQSh dollarini tashkil etdi [8. B. 65]. Shuningdek, o'sha yili «Urganch yog'» hissadorlik jamiyati bazasida Rossiyaning «Ximvekt» ilmiy-ishlab chiqarish firmasi bilan hamkorlikda «Uzximvekt» O'zbekiston-Rossiya qo'shma korxonasi tashkil qilingan. Korxonada kimyo sanoatida keng foydalaniladigan «A» va «V» markali olein va palmitin kislotalari, distillangan yog' kislotalari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Korxonada yiliga 21000 tonna paxta yog'i chiqindisini qayta ishlash quvvatiga ega bo'ldi [11, B. 29].

Xorazm viloyatida 2001-yilda Xitoyning Blue Ocean International kompaniyasi bilan hamkorlikda «Aziya tekstil ltd.» O'zbekiston-Xitoy qo'shma korxonasi tashkil qilingan. Qo'shma korxonada Xitoyda ishlab chiqarilgan, qiymati 154 ming AQSh dollari bo'lgan trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarishga mo'ljallangan dastgohlar o'rnatilgan. Korxonada mahalliy bozor bilan cheklanib qolmasdan, chetga ham mahsulot eksport qilgan [11, B. 30].

2002-yilda viloyat iqtisodiyotiga qariyb 41 mln. AQSh dollarlik xorijiy investitsiyalar jalb etildi, 7 ta qo'shma korxonada tuzildi. Natijada xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish ikki martadan ortiq o'sdi [17].

2003-yilda ham viloyatda yangi qo'shma korxonalar ishga tushirildi. Jumladan, «Shovot-Turon» mas'uliyati cheklangan jamiyati bazasida Germaniyaning «Shuls eksport-import GmbH» kompaniyasi bilan hamkorlikda «Shovottekst» O'zbekiston-Germaniya qo'shma korxonasi tashkil etildi. Korxonada Germaniyaning KFW banki kredit liniyasi bo'yicha 998 ming yevro kredit mablag'i hisobiga Germaniya va Turkiyada ishlab chiqarilgan ishlab chiqarish dastgohlari o'rnatildi. Korxonaga yiliga 3 mln. 360 ming dona futbolka va ko'ylaklar ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lib, 98 kishi ish bilan ta'minlandi. Ishlab chiqarilgan mahsulotlar MDH davlatlari va Hindiston eksport qilindi [11, B. 28]. Bundan tashqari Turkiya bilan hamkorlikda Bog'ot tumanida «Bog'ottekstil» qo'shma korxonasi foydalanishga topshirildi. Korxonaga Germaniyaning «Hallesche Vitteldeutsche AG» kompaniyasining qiymati 6,7 mln. yevro bo'lgan zamonaviy asbob-uskunalar o'rnatildi. Qo'shma korxonaga yiliga 4350 tonna ip-kalava va 1440 tonna trikotaj matosi ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lib, korxonada ishlab chiqarilgan mahsulotlar eksportga yo'naltirildi [11, B. 30].

Chet ellik investor va ishbilarmonlarning Xorazm viloyatiga tashriflari viloyatning iqtisodiyotiga xorijiy sarmoyalarning kirib kelishga zamin yaratdi. Masalan, 2000-yil iyun oyida O'zbekistonga rasmiy tashrif bilan kelgan Isroil ishbilarmonlar delegatsiyasi Xorazm viloyatida ham bo'lib, viloyatning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati bilan yaqindan tanishadilar [18]. Shuningdek, Pokiston Islom Respublikasining O'zbekistondagi favqulodda va muxtor elchisi janob Muhammad Axtar Tufayl 2003-yilning noyabr oyida Xorazm viloyatida bo'ldi [19]. 2003-yilning oktabr oyida Rossiya Federatsiyasi Vladimir viloyati gubernatorining birinchi o'rinbosari V. Veretennikov boshchiligidagi delegatsiya Xorazm viloyatida tashrif buyurdi. Uchrashuvda Urganch ekskavator zavodi bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish, traktorlar uchun dvigatellar, ehtiyot qismlar yetkazib berish borasida va boshqa sohada ham foydali kelishuvlarga erishildi [20].

Viloyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasida ko'rilgan choralar tufayli 2001-2003-yillar va 2004-yilning birinchi yarmida viloyat iqtisodiyotiga jami 102 mln. AQSh dollari hajmida xorijiy investitsiyalar jalb qilindi. Biroq xorijiy sarmoyaning kengroq jalb etilishiga qaramasdan 2002-yilda tuzilgan 5 ta qo'shma korxonaning 3 tasi 2004-yilga kelib tugatilish yoqasiga kelib qolganligi kuzatiladi [21].

2005-2007-yillarda Xorazm viloyatiga chet el investitsiyalarini jalb qilish dasturi asosida «Xorazm avtomobil ishlab chiqarish birlashmasi» hissadorlik jamiyati bazasida Polshaning «Noven Solor» kompaniyasi bilan hamkorlikda «USP cotton» qo'shma korxonasi tashkil qilindi. Qo'shma korxonaga oyiga 450-500 ming pogon metr trikotaj matosi ishlab chiqarishga mo'ljallandi. Ishlab chiqarilgan mahsulot 100 foiz eksportga yo'naltiriladigan bo'ldi [11, B. 28].

Viloyatda kompyuter programma dasturlari ishlab chiqilib, chet mamlakatlarga eksport qilish yo'lga qo'yila boshladi. Urganch shahrida «INFORM ALGO» xususiy korxonasi 2006-yilda davlat ro'yhatidan o'tib, asosiy faoliyat turi dasturiy ta'minot ishlab chiqish hisoblandi. Ushbu korxonaga tomonidan Amerika Qo'shma Shtatlariga birgina 2010-yilda 54 mln AQSh dollari miqdorida dasturiy ta'minot xizmatlari eksporti amalga oshirilgan [8, B. 159].

Viloyatda 2011-yilning birinchi choragida hududiy tasarrufdagi korxonalar tomonidan 1,1 mln AQSh dollari miqdorida eksport amalga oshirilib, eksport prognozi 287 foizga bajarildi. Bu 2010-yilning birinchi choragiga nisbatan 181 foizni tashkil etdi. 2010-yil birinchi choragida 601 ming AQSh dollari miqdorida eksport amalga oshirilgan edi. 2011-yil birinchi choragida hududiy tasarrufdagi kichik biznes subyektlari tomonidan 1032,6 ming AQSh dollari miqdorida eksport amalga oshirilib, hududiy eksport hajmidagi ulushi 94,7 foizni tashkil etdi [8, B. 160].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 26-martdagi «Eksport qiluvchi korxonalarni rag'batlantirishni kuchaytirish va raqobatbardosh mahsulotlarni eksportga yetkazib berishni kengaytirish borasida qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori [22] ijrosini ta'minlash borasida viloyatda bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, hududiy tasarrufdagi sanoat korxonalarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifati, hajmi ortdi hamda faoliyatlari har tomonlama takomillashtirildi. 2015-yil viloyatdagi korxonalar tomonidan 45,7 mln. dollarlik yoki 2014-yilga nisbatan qariyb 3,5 barobar ko'p mahsulot va xizmatlar eksport qilinib, belgilangan prognoz ko'rsatkichi 105,6 foizga bajarildi. Ushbu yilda viloyatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish Dasturi doirasida eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishga qaratilgan yangi 11 ta loyiha amalga oshirildi.

Unga ko'ra 5 ta korxonaga 4 million dollarlik mahsulot eksportini amalga oshirdi. Gurlan tumanidagi "Xorazm antikorr invest" korxonasi tomonidan Singapur va Chexiyadagi kompaniyalar bilan tuzilgan shartnomalarga asosan 83,8 ming dollarlik bitum mahsuloti yetkazib berildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 13-mart kuni 59-sonli "2015-yil Xalqaro sanoat yarmarkasi va Kooperatsiya tashkil etish va o'tkazish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qaroriga [23] muvofiq 2015-yilning 26-oktabr – 5-noyabr kunlari Toshkent shahridagi "O'zekspomarkaz" Milliy Ko'rgazma zalida IX Xalqaro Sanoat yarmarkasi va Kooperatsiya birjasi doirasida Xorazm viloyati hududiy korxonalarini tomonidan 2016-yilda mahsulot eksporti bo'yicha xorij kompaniyalari bilan umumiy qiymati 13 million dollardan ortiq eksport shartnomalari imzolandi [24].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi Farmoni bilan "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"ni tasdiqlashni nazarda tutuvchi tarixiy hujjat qabul qilindi. Ushbu hujjat asosida mamlakatimiz bo'ylab amalga oshirilganidek, Xorazm viloyatida ham keng ko'lamli bunyodkorlik ishlari olib borildi. Shu davr mobaynida Xorazm viloyatida umumiy qiymati 9,3 trln. so'mlik 685 investitsiya loyihasi amalga oshirilib, 14 909 yangi ish o'rni yaratildi [25].

To'qimachilik, avtomobilsozlik, elektrotexnika va oziq-ovqat sanoati, sayyohlik, xizmat ko'rsatish va issiqxonalar Xorazm viloyatining asosiy "o'sish nuqtalari" sifatida belgilangan. Xususan, yangi korxonalar, kichik biznes subyektlari, ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklari tashkil etildi. Turizm, to'qimachilik sanoati, baliqchilik, parrandachilik, irrigatsiya va boshqa sohalarda istiqbolli loyihalar amalga oshirildi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, mustaqillik yillarida Xorazm viloyatida olib borilgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat, millatlararo bag'rikenglik, bozor islohotlariga yo'nalish olish va shu davrning qiyinchiliklarini yengib o'tishi bilan birga, yaqin va uzoq chet el davlatlari bilan har jihatdan aloqa o'rnatilib, qabul qilinayotgan davlat dasturlari asosida viloyatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni jahon bozoriga olib chiqish bo'yicha xalqaro hamkorlikni o'rnatish borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.– T.: O'zbekiston, 2017. – B.21.
2. S.Davletov. Xorazm viloyatidagi iqtisodiy islohotlar// Ilm sarchashmalari, №6. 2019, -B.3.
3. Xorazm viloyat hokimiyati arxivi. 1150-fond,7-ro'yxat, 14-yig'ma jild. – 51-varaq.
4. Xorazm haqiqati gazetasi. 1996 yil 7 fevral
5. O'zbekiston Respublika Vazirlar Mahkamasining «Yazeks» (Turkiya) korporatsiyasining texnikaviy ko'magida qurilayotgan to'qimachilik majmuularining faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida"gi qarori. 1995-yil 26-iyun. 233 son. <https://lex.uz/docs/519922>
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xorazm viloyatida qand-shakar zavodi qurish to'g'risida" qarori. 1994-yil 18-oktyabr. 513-son.
7. Xorazm haqiqati gazetasi. 2000-yil 19-fevral.
8. Bobojonov B. Asrga teng yillar. 2-kitob. Xorazm mustaqillik yillarida. Istiqloq, 2011. –B. 118
9. Xorazm haqiqati gazetasi. 2013-yil 18-dekabr.
10. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2007 y., 24-son, 249-modda; 2009.
11. «Xorazm-nurtop» qo'shma korxonasi // Yoshlik jurnali. 4 son. 2005. – B. 29.
12. Xorazm haqiqati gazetasi. 2006-yil 21-iyul.
13. Vaisov O.X. Mustaqillik yillarida Xorazm viloyati ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotidagi o'zgarishlar (1991-2021yy.). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Urganch: 2022. – B. 15.
14. Xorazm viloyati davlat arxivi. 818-fond, 1-ro'yxat, 3-yig'ma jild. 65-varaq
15. Xorazm viloyat statistika boshqarmasining 1997 yilga oid ma'lumotlari.
16. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «1999-2001-yillarda Xorazm viloyatida bozor islohotlarini chuqurlashtirish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni jadallashtirish dasturi to'g'risida»gi qarori. 1999-yil 13-may. 243-son. <https://lex.uz/docs/1559245>
17. Xorazm viloyati xokimligi arxivi. 1150 fond, 7 ro'yhat, 62 ish, 9 bet.
18. Xorazm haqiqati gazetasi. 2000-yil 12-iyul.
19. Xorazm haqiqati gazetasi. 2003-yil 26-noyabr.
20. Xorazm haqiqati gazetasi. 2003-yil 25-oktyabr.
21. Xorazm viloyati hokimligi arxivi. 1150-fond, 7-ro'yxat, 68-ish. 7-bet
22. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2012 y., 13-son, 140-modda.

23. Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2015 г., № 11, ст. 126.

24. Xorazm haqiqati gazetasi. 2016-yil 27-fevral.

25. Infografika: Xorazm viloyatining besh yillik ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi. 22.09.2021// www.yuz.uz

УЎК 93/94

АБДУЛҲАЙ ЛАКНАВИЙ ЯШАГАН МУҲИТ

О.А.Бахриев, илмий ходим, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Самарқанд

Аннотация. Ушбу мақолада Имом Лакнавий яшаган даврдаги фирқалар ва уларга қарши берган раддияларининг аҳамияти тўғрисида маълумот берилган.

Калим сўзлар: Фирқалар, фатво, муҳит, тақлид, обид, жоҳил.

Аннотация. В этой статье представлена информация о сектах имама Лакхнау и важности его аргументов против них.

Ключевые слова: Секты, фетвы, среда, подражание, обид, невежество.

Abstract. This article provides information about Imam Lucknow's sects and the importance of his arguments against them.

Keywords: Sects, fatwas, environment, imitation, resentment, ignorance.

Абдулҳай Лакнавий яшаган ижтимоий муҳитдан таъсирланган ва барча уламолар каби унга ўз таъсирини ўтказган. Унинг баъзи илмларда пешқадам ва эътиборли бўлиши бошқалар орасидан ажралиб чиқишига, замонасидаги фирқалар орасидан тўғри йўлни танлаши ва кўп ишларда жамият учун катта фойда келтиришига сабаб бўлган. Аллома саъй-ҳаракатларининг аҳамияти шундаки, у замонасидаги инсонлар учун муҳим бўлган ишлар устида матонат билан турган ва ҳар бир ҳаракатида жамият аъзоларининг ҳолатини эътиборга олиб, уларга муайян чегаралар доирасида таъсир қилиш чораларини кўрган.

Абдулҳай Лакнавий ўз асарларида замонасидаги мусулмонларнинг салбий ҳолатлари ва ислом шариатида зид бўлган ишларини кўп марта зикр қилиб ўтган. Жумладан, одамларнинг кўпчилиги ислом таълимотидан узоқлашган, улар орасида бидъат ишлар кенг ёйилган, кўпчилик ишни эгасидан бошқага топширар, олим билан жоҳил ажратилмас, жоҳиллар кадрланар эди. Имом Лакнавий бу ҳолатдан шикоят қилиб бундай деган: “Бу замонда жоҳиллик, зўравонлик, адашиш ва ҳаддан ошиш кенг ёйилганидан одамлар ислом қонунларини билмагани фақиҳ, илми йўқни зиёли, деб каттиқ ишонди. Жоҳилларни фуқаҳо мартабасига кўтариб, улардан фатво сўради. Оқибатда улар ҳалққа фатволар бериб, ўзлари ҳам адашди, одамларни ҳам адаштирди” [1. 42].

“Ҳасратул олам” асарида аллома мана бу сўзларни айтган: “Мусулмонлар бидъат амални суннат деб қабул қилиб, уни маҳкам ушлаб олди ва суннат амални бидъат деб, уни тарк қилди” [2. 82].

Бу жоҳиллик натижасида Ҳинд диёридаги мусулмонлар орасида фасод уруғи ёйилиб, бир неча фирқа пайдо бўлди. Улар қуйидагилар:

1. Ақли қотиб қолган тақлидчилар. Улар бундай даъво қилади: “Биз эътиқод қилган мазҳабнинг вазни фикҳдаги асл ва фуруъ масалаларнинг барчасидан оғир келади. Ундаги барча масалалар жароҳатдан покдир” [3. 162].

Бу фирқадагилар ўз йўлини тўғри билиб, шариат қонунларини сохталаштирган. Бошқаларнинг тўғри фикрларини қабул қилмасдан, ўз қарашларида қотиб қолган. Булар ҳақида Имом Лакнавий “Имомул калом” асарида бундай фикр билдирган: “Улар шариат илмлари денгизига шўнғиди. Аммо масалалардаги қарашларини тия олмади ва кўзларини очмади. Оқибатда тафаккурига келган нотўғри назарияда қотиб қолиб, ҳақиқатни тан олмади” [4. 10].

2. Ҳадиснинг зоҳирига амал қилувчилар. Улар ҳам шариат илмларига ғайрат билан киришди. Бироқ илмнинг дур-садафларига етиб боролмади. Ҳадиснинг зоҳиридаги маънони ҳукм қилиб олиб, ўз фикрларини юқори қўйди. Аҳли сунна вал жамоа йўлини хатога чиқариб, мусулмонлар орасида кўп ихтилофлар келтириб чиқарди. Қадамлари тўғри йўлдан тойди ва улар тартибли ишга муяссар бўлмади. Улар ҳақида Абдулҳай Лакнавий мана бу сўзларни

айтган: “Улар машхур мазҳабларнинг биноларини бузишга ҳаракат қилди ва эргашилган буюк имомлар ҳақида ҳақоратли сўзларни айтди” [5. 11].

Юқоридаги икки фирқа ўртасида катта тортишувлар юзага келиб, уммат ичида низолар келтириб чиқарди. Мусулмонлар орасида бирдамликка путур етди. Улар койишга, таъзир, адаб ва танбех беришга мустаҳиқдир. Имом Лакнавий уларнинг ишини қоралаб, бундай деган: “Иккисининг бири тақлидда қотиб қолиш, бошқаси фосид гумон ва бузук фикр билан адашди. Улар фойдаси йўқ, балки зарари кўп нарсаларда тортишди, аҳамиятсиз мавзулар бўйича баҳслашди. Бири иккинчисини куфрда, адашишда, фосиқликда ва жоҳилликда айблади ва ўзини тўғри амал қилувчи деб ҳисоблади” [4. 10].

3. Ўрта йўлни тутганлар. Бу йўлдагилар мужтаҳидлардан мерос қолган фикҳий масалаларни ва келтирилган далилларни олишда ўрта йўлни тутди. Улар ақлни нақлдан олдин кўймасдан ва тортишувнинг чеккасига ҳам бормасдан салаф солиҳларнинг йўлидан юрди.

Ҳанафий мазҳабини маҳкам тутган бу тоифани Абдулҳай Лакнавий ҳам ихтиёр қилган. Аммо у мужтаҳид даражасига етгач, устозларининг йўлига хилоф бўлса-да, ўзида кучли далил топган масалада ижтиҳод қилиб, фатво берган. Шогирди Абдулбоқий бундай деган: “Баъзилар устозимни мазҳабни тан олмасликда айблайди. Бироқ у кўр-кўрона тақлид қилишни бидъат ва залолат атарди. Ибн Таймийя (661/1263-728/1328) ва унга эргашганларнинг мазҳабини тутмади. У мантиқ фанининг имоми, наҳв ва луғат илмининг билимдони Абдулҳақ ибн Мавлавий (ваф. 1318/1900), форс ва араб тиллари олими Муҳаммадбашир Саҳсавоний (1254/1838-1323/1905) ва Наввоб Сиддиқ Ҳасанхон (1248/1832-1307/1889) билан мазҳаб масалалари бўйича баҳслашар ва ғалаба устозим томонда бўларди” [1. 33].

4. Жоҳил обидлар фирқаси. Имом Лакнавий “Ал-Осорул марфуъату фил аҳодисил мавзуъат” асарида бу фирқа жоиз бўлмаган ишларни маҳкам тутиб олганини очиқ-ойдин айтиб, унинг аъзоларига бундай раддия берган: “Улар илм билан шуғулланмасдан, бутунлай бидъатга берилиб кетган. Бу ишларини яхшиликлардан деб ҳисоблайди. Шайхи уларнинг кўпчилигига саҳиҳ ривоятлар билан собит бўлган нафл намозни эмас, балки махсус тартибда бошқача намоз ўқишни ўргатган. Нафл ибодатларни фарз даражасига кўтариб олган. Намоздаги ракатларнинг ададларини ҳам шайхи белгилаб беради. Аслида намозхон нафл намоз ракатлар ададини белгилашда ихтиёрлидир. Улар шайхи буюрган вазифани сўзсиз бажариб, бунда ялқовлик қилмайди. Шайхи тайин қилган ҳар бир ишни Пайғамбар алайҳиссаломдан деб билади” [6. 18].

5. Худосизлар ва инкор қилувчилар. Улар зоҳирда ислом динининг тарафдори ўларок кўринса-да, аслида динни бузувчилар бўлган. Бу тоифанинг бошлиғи Саййид Аҳмадхон (ваф. 1316/1898) бўлиб, унга эргашганлар фаришталар, жинлар, руҳлар, Аллоҳнинг арши ва курсиси, жаннат ва дўзахнинг борлигини, қабр азоби ва қайта тирилишни инкор қилади. Буларнинг барчасини тўқима деб айтади. Абдулҳай Лакнавий бундай деган: “Саййид Аҳмадхон Қуръонга тафсир ёзиб, унинг маъноларига бузук фикрларни киритди. Улар Аллоҳ таоло куфр келтирмаган мушрикни азобламайди, Исо ибн Марям Юсуф Нажжорнинг ўғли бўлиб, отасиз туғилмаган, деб даъво қилади. Ароқ ичиш, зино қилиш ва бошқа гуноҳларни ҳалол санайди. Қуръон ва ҳадис маъноларини нотўғри талқин қилиб, соф шариатни англамайди” [6. 14].

Абдулҳай Лакнавий бу фирқанинг ақидаларини ўзининг “Тадвирул фалак би хусулил жамоати бил жинни вал малак” (Фаришта ва жинлар жамоаси билан фалакнинг ҳаракатга келиши) китобида баён қилган. Аллома асарда фаришта ва жинларнинг борлигига далил келтирмаган. Зеро, уларнинг мавжудлиги ислом эътиқодида зарурат юзасидан собитдир. Лекин улар билан ҳосил бўладиган ишлар ҳам борки, у жамоатдир.

Имом Лакнавий мулҳидлар ва аҳли зоҳирни бу фирқаларнинг энг ашаддийси деб ҳисоблаган. Фасодлари ёйилиб кетишига сабаб ўша кезлари исломда улардан ҳимоя қиладиган куч қолмаган эди.

Аллома айтади: “Улар Ҳинд диёридан бошқа юртларда ҳам тарқалиб, мусулмонлар орасида низо ва қарама-қаршиликларни келтириб чиқарди. Ислом шариатидаги усул ва фуруъ масалаларига тўлиқ хилоф қилди. Аллоҳ таолога “Ислом ғариблиқдан бошланиб, тезда

ғарибликка қайтади. Ғарибларга жаннат бўлсин” [7. 208], деб илтижо қилиш ва ёлворишдан бошқа йўл қолмади” [6. 14].

Бу бузғунчилар исломнинг илк даврларида ҳам бўлган. Уларни миллат устунлари ва уммат султонлари адолат қиличлари билан қаршилаб, бутунлай йўқотиш учун қатъий жазо тайин қилган. Фитналари вафот этишлари билан тўхтаган. Кейинчалик ислом диёрларида диннинг руҳи сусайгач, фитналар авж олди ва мусулмонлар яна зиддиятлар гирдобидида қолди.

Абдулхай Лакнавий жумхур уламолар туган йўл устида уларга хилоф қилганларга раддия берган ҳолда шахдам қадамлар билан юрди. Аммо жумхур уламолар йўлидан чикувчиларнинг жуда кам қисми унинг фикрларини тўғри деб топди. Шу сабабли Имом Лакнавий улар қариқ кўрган нарсага раддия бериб, “Зиёрату қабри Расулиллах соллаллоху алайҳи васаллам” рисоласини ёзди.

Шу тариқа ислом умматининг баъзи илмлардан беҳабар қолиши ёки озгинаси билан чекланиши мусулмонларнинг аҳволи ёмонлашишига, низоларнинг кўпайишига, хусуматчилар ўртасида жанжаллар келиб чиқишига сабаб бўлди. Тарих илмидан хабардор бўлиш бизга ўтмишдаги аччиқ қисматларни эслатиб туради, ўтган уламоларнинг ҳаёти ва фаолиятини, улар ўртасидаги рақобат ва баҳсларни ўрганишга ундайди. Булар бугунги авлод учун ўзига хос насиҳат бўлиб, ўрни келганда, ибрат ва ўрнак бўлади, тўғри йўлдан адашмаслик учун пойдевор вазифасини ўтайди.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Абдулхай Лакнавий. Тухфатул ахёр биҳёйи суннати саййидил аброр. – Ҳалаб: Матбуъатил исламия, 1992.
2. Абдулхай Лакнавий. Ҳасратул олими бивафати маржиъил олими. – Ҳиндистон: Матбаа жашмати файз, 1888.
3. Абдулхай Лакнавий. Файсул ғумам ала ҳаваши имамил калам. – Лакнав: Матбаул улуввийя, 1887.
4. Абдулхай Лакнавий. Имомул каломи фима ятабаллаку билкироати холфал имам. – Жидда: Мактабатус сивад, 1991.
5. Абдулхай Лакнавий. Муқаддиматут таълиқил мумажжад ала Муватто Муҳаммад. – Дамашк: Дарул қолам, 1991.
6. Абдулхай Лакнавий. Ал-Осорул марфуъат фил ахбарил мавзуот. – Байрут: Дарул кутубил илмийя, 1985.
7. Муслим ибн Ҳажжож. Саҳиҳи Муслим, Имон китоби. – Байрут: Дар кутубил илмийя, 2010.

УДК 930.85 (575.172)

КАМПАНИЯ «ТОПЫЛЫС» КАК ОДНА ИЗ ФОРМ БОРЬБЫ С РЕЛИГИЕЙ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

Н.К.Зинатдинов, докторант, Каракалпакский государственный университет, Нукус

Аннотация. Ушбу мақолада 1920-30 йилларда Совет Қорақалпоғистонида аёлларнинг мақомини ўзгартириш ҳаракати ва бу сиёсатнинг дин билан алоқаси муҳокама қилинади.

Калим сўзлар: Қорақалпоғистон, Туркистон Автоном Социалистик Совет Республикаси (Туркистон АССР), артел, паранжи

Аннотация. В данной статье рассматривается о движении за изменение положения женщин в Советском Каракалпакстане в 1920-х и 1930-х годах и связи этой политики с религией.

Ключевые слова: Каракалпакстан, Туркестанская Автономная Социалистическая Советская Республика (Туркестанская АССР), артель, паранджи

Abstract. This article discusses the movement to change the status of women in Soviet Karakalpakstan in the 1920s and 1930s and the relationship of this policy with religion.

Key words: Karakalpakstan, Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic (Turkestan ASSR), artel, paranji

На основе анализа архивных документов и литературы попытаемся воссоздать историю начального этапа борьбы за равноправие женщин, их фактическое раскрепощение, воспитание социально активной, творческой личности.

Первые декреты - "Декларация прав народов России", "Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа", о гражданском браке, о разводе, о введении принципа равной оплаты за равный труд, о социальном страховании - не оставили в подлинном смысле слова камня на камне от бытовавших тогда царских и шариатских законов о неравноправии женщины. "Настоящее освобождение женщины начнется там и тогда, - читаем в документах тех лет, - где и когда начнется массовая борьба руководимая владеющим государственной властью пролетариатом против домашнего рабства" [1:15].

Определенный отпечаток на решение женского вопроса в Каракалпакстане в 1917-1920 гг. накладывали специфические условия нашего края, который стал полигоном военных действий. Осенью 1919 года началось вторжение советских войск с территории Туркестанской АССР, в независимое Хивинское ханство. Вторжение сопровождалось насилием, грабежами, уничтожением домов, целых аулов и кишлаков. Председатель Революционного трибунала Туркестанского фронта Фонштейн 6 апреля 1920 года писал в адрес Реввоенсовета Туркфронта, Турккомиссии, Ревтрибунала: "Такого ужаса, какой нами здесь сразу обнаружен, нигде не приходилось видеть. Открытый организованный военный грабеж, во главе коего в качестве активного организатора стоит штаб командующих людей, открыто распределяющий награбленное с оставлением себе львиной доли. Увод женщин, содержание их, как пленниц рабынь, продажа с аукционного торга на базарной площади Петро-Александровска и Хивы" [2:15].

Член Турккомиссии Г.И.Бройдо, возглавлявший Чрезвычайную комиссию по делам Хивы и Амударьинского отдела, был вынужден констатировать факт о том, что "находящиеся в Амударьинском отделе красногвардейский отряд еще в 1918 году широко практиковало открытую продажу женщин".

Специальная комиссия Амударьинской организации КПТ и Амударьинского Ревкома еще 4 апреля 1919 г. постановила "красноармейцу ни в коем случае не отбирать одежду от женщины, которую приобрел владелец женщины, живя с нею". В своем докладе Турккомиссии 7 февраля 1920 г. ее уполномоченный в Амударьинском отделе Г.Б.Скалов выше цитированный документ квалифицировал следующим образом: "Постановление это носит характер установления своеобразной нормировки на захваченных женщин" [3:15].

Председатель Чрезвычайной комиссии Г.И.Бройдо 30 марта 1920 г. отдал приказ с требованием привести всех пленных женщин под страхом расстрела. В два дня красноармейцами было приведено в Петро-Александровск 63 женщины, при чем в городе в это время было менее 100 красноармейцев.

2 апреля 1920 г. Г.И.Бройдо во время совещания с вождями турк-менских племен - союзниками Красной армии - Гочмамед ханом и Гулям Али ханом заметил, что многие женщины-казашки, каракалпачки и узбечки были силой уведены во время боевых действий на территории Хивинского ханства и предложил, чтобы они, согласно их желанию, были возвращены в свои семьи. На это Гулям Али хан, в свою очередь, заявил, что у казахов, каракалпаков, узбеков и русских красноармейцев много наших силою уведенных женщин. Мы возвратим чужих, но требуем возвращения наших туркменок [4:27].

Участники совещания нашли взаимоприемлемое решение: все уведенные женщины, как туркменки, казашки, каракалпачки, узбечки и другие согласно отданному приказу председателя Чрезвычайной комиссии Г.И.Бройдо русским красноармейцам и приказу Временного правительства Хорезмской республики населению Хивы, будут привозиться их похитителями в Хиву и Ургенч в течение месяца. В Хиве и Ургенче были организованы приюты для возвращенных женщин. В приюте женщины опрашивались народным судьей (кази) и возвращались домой согласно их желанию. Для пожелавших остаться в приюте была организована за государственный счет мастерская по изготовлению маты.

Женский вопрос был затронут и на заседании Турккомиссии 29 апреля 1920 г. Г.И.Бройдо так охарактеризовал события конца 1919 - начала 1920 годов в Хиве: "Здесь может быть, нет индивидуальной вины Г.Б.Скалова. Здесь скаловщина, колесовщина, система колонизаторского империализма. На верхах такого рода мышление - есть результат полного

неверия в творческие силы трудящихся других народов, в историческую необходимость революции в странах Востока: в туркестанских колонизаторских низах - это грабеж, мародерство, изнасилование и продажа "владельцами" захваченных женщин" [5:17].

В этой сложной противоречивой обстановке большевикам предстояло организовывать работу по раскрепощению женщин местных национальностей. В феврале 1920 г. в Петро-Александровске был создан Союз трудящихся женщин, охвативший вначале 30 человек. В конце того же года он был реорганизован в женский отдел при Петро-Александровской организации КПТ.

Первым шагом на пути вовлечения женщин в хозяйственную деятельность явилась организация женских кустарно-промысловых артелей по изготовлению одежды, ковров, арканов и др. К середине 1920 г. функционировали 44 промысловые артели с охватом 570 женщин [6:92].

В силу ряда причин (военное противостояние, сплошная неграмотность женщин, особенно не знание русского языка, отсутствие женского актива) женский отдел фактически результативно стал работать лишь с 1922 г. Его организаторами были русские женщины - Кулькина, Погорельская, Скрябина.

В 1920 г. состоялся первый краевой съезд европейских работниц Туркестанской АССР, где на повестке дня были вопросы: женщины и народное образование, социальное обеспечение, охрана материнства и младенчества, социальное воспитание детей и др. В 1921 г. проходил первый краевой съезд женщин Туркестанской АССР. Эти съезды определили очередные задачи в области раскрепощения женщин Туркестана, по ее вовлечению в строительство нового общества, сосредоточил внимание на борьбе в пережитками в быту, на ликвидации неграмотности среди женщин.

Таким образом, в поисках и сомнениях определялись первые формы просветительской и хозяйственной работы среди женщин. Старые обычаи, основанные на адате и шариате, в тот период все еще оставались господствующими в семейно-бытовых отношениях.

Одним из важных мероприятий ЦИК Советов Туркестанской АССР было издание 14 июля 1921 г. Декрета об отмене калыма за женщину и повышении брачного возраста для женщин - 16 лет (для мужчин - 18 лет). В 1923 г. ЦИК ТАССР еще раз издал Декрет об отмене калыма, который запрещал выдачу малолетних девочек замуж и многоженство.

В уголовный кодекс РСФСР были внесены статьи: статья 230: "Уплата калыма (выкупа за невесту), вносимого по обычаям коренного населения Туркестанской Автономной ССР женихом, его родичами или свойственниками родителям, родичам или свойственникам невесты скотом, деньгами или другим имуществом и устанавливающего против ее воли обязательство выдать невесту замуж именно за этого жениха, карается лишением свободы или принудительными работами на срок до одного года. Принятие калыма карается тем же наказанием и кроме того, штрафом в размере калыма". статья 231: "Принуждение женщины к выходу замуж вопреки ее воле, в частности, путем уплаты калыма - карается лишением свободы до пяти лет". статья 232: "Двоеженство и многоженство караются принудительными работами на срок до одного года" [7:110-111].

"Бытовые пережитки по отношению к женщине до сих пор не изжиты, даже в партийной среде, - констатировала первая областная конференция женщин Каракалпакстана (9 сентябрь 1926 г.). - Женотделы должны втягивать в борьбу с калымом и многоженство все партийные, советские и общественные организации. Особенно тесную связь должны иметь женотделы с судебными органами и прокуратурой. Наравне с репрессивными мерами нужно проводить культурно-просветительную работу" [8:99].

Вторая областная конференция женщин Каракалпакстана (март 1928 г.) назначила День отмены калыма и многоженства с 8 по 22 марта. День отмены калыма и многоженства должен проходить под лозунгом: "Борьба за правовое раскрепощение трудящихся каракалпачек, узбечек, казашек, туркменок" [9:101].

Раскрепощение женщин и активизация их к общественной жизни связаны были в немалой степени и с ликвидацией паранджи, на которое указывали решения всесоюзного

совещания, проходившей в Москве 5-12 декабря 1928 г. После этого совещания Казахский Крайком ВКП (б) в своем обращении от 26 февраля 1929 года дал местам директиву, где говорилось о том, что “без снятия паранджи и чапана, т.е. без ликвидации позорного затворничества женщин, не может быть действительного раскрепощения, без этого не может быть хозяйственного, политического и культурного роста трудящихся масс дехканства”. Бюро Каракалпакского обкома партии в 1929 г. всем районам ККАО указывал на необходимость “широко разъяснить среди женского и мужского населения о значении ликвидации позорного затворничества женщин”.

Участница московского совещания женщин Жумагуль Сеитова вспоминала: “Я принимала участие в работе всесоюзного совещания женщин Востока, хотя это было в 1928 г., разве можно забыть короткую, но волнующую встречу с Надеждой Константиновной Крупской и Кларой Цеткин. После этого совещания мы готовы были горы свернуть. В этом же году организовали “красную юрту”, в которой работали учитель и юрист. Женщины не только обучались грамоте, но могли получить необходимую медицинскую помощь. В свободное время мы ходили по домам, привлекали женщин к общественно-полезному труду” [10:8].

Были выделены сотни агитаторов и пропагандистов по разъяснению необходимости раскрепощения женщин и ликвидации паранджи. В г.Турткуле в день 8 марта 1929 г. состоялся большой митинг, посвященный женскому дню. На митинг собралось 1000 женщин. Выступавшие на митинге женщины призывали всех тружениц аулов, кишлаков и районов вести активную борьбу против старых предрассудков, решительным образом включиться в строительство нового социалистического общества.

На собрании в Шурахане (Турткульский район) приняло участие 385 женщин, которые после доклада сбросили паранджи и заменили их красной косынкой. И тут же после собрания все они с открытыми лицами устроили шествие на базар. Большую агитационную работу за раскрепощение женщин в это время вела Турсын Ирманова -председатель аулсовета Турткульского района. Она говорила: “Чтобы быть наравне с мужчинами нужно сбросить чапан и жигде”. Собрание женщин проходило в ауле Таза аул, где женщины-туркменки обещали больше не закрывать лица. На собрании в ауле Таза Амирабад присутствовали 168 женщин.

В целом по Турткульскому району проводилось 16 таких собраний, на которых участвовало 4106 женщин.

Анализ историографии показывает, что историки Р.Калбаева и Б.Кетебаева не раскрыли до конца последствия кампании “Топылыс” (Худжум) в Каракалпакстане и не связывали ее с восстанием 1929 года. Раскрепощение женщин и активизация их к общественной жизни связаны были в немалой степени и с ликвидацией паранджи, на которое указывали решения всесоюзного совещания (Москва, 5-12 декабря 1928 г.).

Казахский Крайком ВКП (б) 26 февраля 1929 г. дал местам директиву, где говорилось о том, что “без снятия паранджи и чапана, т.е. без ликвидации позорного затворничества женщин, не может быть действительного раскрепощения, без этого не может быть хозяйственного, политического и культурного роста трудящихся масс дехканства” [11:59].

Намерение было в целом цивилизованное. В марте 1928 г. состоялась вторая областная конференция женщин, где приняли 52 делегатов. Однако мероприятия по раскрепощению мусульманских женщин не могло не вызвать сопротивления сторонников ислама, так как политика новой власти вела к тому, чтобы женщины и дочери открывали свое лицо, сбросили чапаны и джигде. Первые активистки, состоявшие в основном из русскоязычного населения вели “красногвардейскую атаку” на устои канонов шариата. Их призыв не верить старым религиозным предрассудкам, развернуть борьбу против ишанов и мулл, раскрытие посевов вакуфных земель привели к тому, что духовенство принимало решительные меры по уничтожению таких “белсенди”, особенно из числа женщин.

В результате сопротивления духовенства погибли активистки Якутбике Наурызбаева (аул Бегжап Турткульского района), Ханифабике Батырова (Ходжейлинский район), Соня Мамбетова (Турткульский район) и др [12:61-63].

Несмотря на яростное сопротивление, массовая кампания за раскрепощение женщин приобрела политический характер и в первую очередь была направлена на духовенство. Например, 285 женщин туркменок аула Туркменкуль Турткульского района в 1928 г. на собрании заявили, что “паранджа, чапан и джигде - это дело рук мулл и ишанов и высшего духовного сословия”. Собрание в таком же политическом направлении проходила и в Варламовском ауле Турткульского района, где 215 женщин-туркменок “единогласно поддержали” заявление своих сестер [13:63].

Если по плану агиткампании намечалось провести 68 собраний в Чимбайском, Турткульском, Ходжейлинском, Кипчакском, Кунградском, Шаббазском районах Каракалпакстана в 1928 г., активисты проводили 143 собраний, где участвовали 18 228 женщин. Заведующая женским отделом областной парторганизации А.А.Бурлова в телеграмме Казахскому Крайкому ВКП (б) отметила, что “кампания по борьбе с паранджой и чапаном идет оживленно. В Шурахане, Чубуклы, Ак камыше раскрылись тысячи женщин, разматывают свои головы, повязывая головы красным платком. Город Турткуль впереди идет даже по сожжению чапанов. Взамен покупаем материалы для платья” [14:45].

В 1928 г. общее количество женщин в государственных учреждениях Каракалпакской АО достигало 334 человек, из них 39 женщин находились на руководящей партийно-советской работе. Именно в это время на политическую арену вышли Ж.Сеитова, Ф.Кадырова, Р.Жамалиева, А.Аметова, Г.Бекназарова, Ш.Артыкова, А.Арзиева, З.Усербаева, Н.Буланова, А.А.Гурушкина, М.Ф.Муратова, А.А.Артюхина, С.Т.Любимцева, З.Жуманазарова, Ж.Решаева, В.Бурнашева, У.Бекмуратова, Х.Танташева и другие. Однако выход женщин на политическую арену в немалой степени было связано с борьбой против духовенства. Ведь снятие паранджи и чапана означало и отход от канонов шариата. Мусульманскому населению очень трудно было избавиться от религиозно-бытовых предрассудков прошлого. Кампания “Топылыс” наряду с положительными сторонами имело и отрицательные последствия. Именно “настрой штурма” в проведении “Топылыс” оказал негативное последствие в дальнейшем послужила взрыву негодования большинства населения против советской власти.

Важную роль в подъеме сознательности женщин сыграли клубы. Один из таких женских клубов был организован в 1927 г. в Шейхаббазе, где им заведовала Джамиля Решаева. При клубе были открыты ликбез и юридический отдел. В ликбезе обучалось 35 женщин. Учительницей ликбеза была Нуржан Юсупова.

Огромную роль в подъеме активности женщин сыграли также периодически созываемые конференции женщин. В марте 1928 г. открылась вторая областная конференция женщин, где участвовали 52 делегатов и 48 гостей. С докладом на конференции выступила заведующая отделом по работе среди женщин Каракалпакского обкома ВКП (б) Анна Александровна Бурлова.

Мероприятия по раскрепощению женщин не могло не вызвать бешеного сопротивления мусульманского духовенства. В 1928 г. ауле Бегжап Турткульского района была убита Якутбике Наурызбаева и приехавшая к ней гостя из Ходжейли Ханифабике Батырова, комсомолка Соня Мамбетова.

Необходимо отметить, что кампания “Топылыс” (Худжум) приобрела политический характер и в первую очередь была направлена на духовенство. Об этом свидетельствует тот факт, когда проходило собрание 285 женщин-туркменок аула Туркменкуль Турткульского района, все они заявили о том, что “паранджа, чапан и жигде - это дело рук мулл, ишанов и высшего сословия”. Аналогичные факты происходили и в Варламовском ауле этого же района (аул назван в честь секретаря Каракалпакского обкома ВКП (б) П.Варламова – Н.З.), где присутствовавшие 215 женщин единогласно поддержали заявление своих сестер-туркменок.

В Чимбайском, Турткульском, Ходжейлинском, Кипчакском, Кунградском, Шаббазском районах Каракалпакской АО по плану намечалось проводить 68 собраний, а проведено было 143 собраний, на которых приняло участие 18 228 женщин.

Заведующая женотделом Каракалпакского обкома ВКП (б) А.А.Бурлова отрапортовала в адрес Казахского Крайкома ВКП (б): “Кызыл -орда. Крайженотдел. Кампания по борьбе с паранджой и чапаном идет оживленно. В Шурахане, Чубуклы, Аккамьш раскрылись тысячи женщин, разматывают свои головы, повязывая головы красным платком. Турткуль впереди идет по сожжению чапанов. Взамен покупаем материалы для платья. Работу проводим по пяти районам. Настроение молодых женщин хорошее. Плачут старухи и байские жены.”

Раскрепощенные женщины начали активно участвовать в выборах Советов. Если в 1926-1927 гг. участвовало всего лишь 1-2 % женщин, то уже в 1928-1929 гг. число женщин избирателей составляло 36,3 % . 39 945 женщин Каракалпакстана в 1928-1929 гг. участвовали в выборах Советов. В результате этих выборов 30 женщин были избраны председателями аулсоветов. Женщины свою активность проявили в партийных и общественных организациях. Если на 1 января 1926 г. в рядах областной парторганизации насчитывались всего лишь 32 женщины, то на 1 января 1928 г. их количество то на 1 января 1928 г. их количество возросло более чем в два раза, а на 1 января 1929 г. их уже стало 124 . С 1 января 1928 г. по 1 января 1929 г. число комсомольцев-женщин увеличилось от 105 до 185 . Членами Союза сельхозрабочих являлись 107 женщин, в рядах профсоюзов насчитывались 543 .

Тем не менее из 1118 избранных делегаток в 1928-1929 гг. 1105 делегаток были неграмотными. Следовательно быстрыми темпами ликвидировать безграмотность среди женщин стало неотложной задачей на повестке дня партийно-советской организации ККАО. Только в течение 1928-1929 гг. были специально открыты 20 женских ликпунктов, где проходили ликвидацию безграмотности 354 женщин. Через “красные юрты” обучились за шесть месяцев 3258 женщин. В 1929 г. 24 женщин были посланы на учебу вне ККАО.

Создавалась социальная комиссия по улучшению труда и быта женщин. В 1928-1929 гг. по линии этой комиссии было отпущено 5 000 рублей для школы по организации кройки и шитья, куда было вовлечено 18 женщин и для организации артели по выкрамливанию шелковичных червей, где занято было 15 женщин. Кроме того, создавалась кустарно-промысловая кооперация по организации женского труда, где в течение 1928-1929 гг. были кооперированы 294 женщин: в ковровых артелях - 150, швейных-80, кошмовальных-25, прочих-39. Помимо того, 225 женщин являлись пайщиками потребительской кооперации. В рыбных промыслах работали- 14, маслозаводе -8 женщин.

К этому времени общее количество женщин младшего обслуживающего персонала в руководящих аппаратах по ККАО достигло до 334 человек, из них 27 женщин находились на руководящей работе партийно-советского аппарата, 12-в органах управления, 35- на низовой работе.

Большую помощь в деле раскрепощения женщин Каракалпакстана в этот период оказывали женщины-представительницы русского народа: А.А.Артехина, С.Т.Любимцева, М.Ф.Муратова, Е.М.Россе, Т.П.Аринкина и др. Огромный вклад в дело раскрепощения женщин Каракалпакстана внесли и такие замечательные русские женщины, проживавшие в то время в нашем крае: Е.Кулькина, Скрябина, Погорельская, Мартемьянова, А.А.Бурлова, А.А.Гурушкина и др. Выросли и свои активисты женского движения: Ж.Сеитова, Ф.Кадырова, Р.Жамалиева, А.Аметова, Г.Бекназарова, Ш.Артыкова, А.Арзиева, З.Усербаева, Н.Буланова и др. За равноправие женщин много сил отдавали- З.Жуманазарова, Х.Танташева, Ж.Решаева, Б.Бурнашева, У.Бекмуратова, Ш.Арзиева, К.Бекмуратова и др.

Таким образом, раскрепощение женщин Каракалпакстана семьдесят лет тому назад было тесно связано с борьбой против устоев Ислама. Населению очень трудно было избавиться от религиозно-бытовых предрассудков прошлого. Так происходила кампания “Топылыс” (Худжум).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории, ф.2, оп.1, д.14345, л.15
2. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории, ф.2, оп.1, д.14345, л.15 а.

3. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории, ф.2, оп.1, д.14345, л.15 а.
 4. Кошанов Б.А., Сейтназаров М.С. Революция? Вторжение? События в Хивинском ханстве (1919-1920 гг.).-Нукус,1997.-С.27
 5. РЦХИДНИ, ф.2, оп.1, д.14345, л.17.
 6. Алланиязов Т.К. Партийное руководство раскрепощением женщин Каракалпакии // Худжум - значит наступление.-Ташкент,1987.-С.92
 7. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства.- Москва, 1924.- С.110-111.
 8. Калбаева Р.Ш. Женщины Советской Каракалпакии в коммунистическом строительстве.-Нукус: Каракалпакия, 1972.- С.99.
 9. Калбаева Р.Ш. Женщины Советской Каракалпакии в коммунистическом строительстве.-Нукус: Каракалпакия, 1972.- С.101.
 10. ЦГА РК, ф.551 оп.1,д.1263(ф.1, оп1, д.34, л.8.)
 11. ЦГА РК, ф.551 оп.1,д.559(ф.1, оп.156, д.28,л.59)
 12. ЦГА РК, ф.551 оп.1,д.840 (ф.1, оп.156, д.28, лл.61-63)
 13. ЦГА РК, ф.551 оп.1,д.840(ф.1.оп.156, д.28, л.63.)
 14. ЦГА РК, ф.551 оп.1,д.844(ф.1,оп.156, д.28, л.45.)

УЎК 351.74:94(47)

**БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИДА МИЛИЦИЯНИНГ ТАШКИЛ
 ЭТИЛИШИ ВА УНИНГ ЖАМОАТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДАГИ ЎРНИ
 Б. Ч. Зокиров, таянч докторант, Бухоро давлат университети, Бухоро**

Аннотация. Мазкур мақолада Бухоро Халқ Совет Республикасида милициянинг ташкил этилиши ва унинг жамоат хавфсизлигини таъминлашдаги ўрни масалалари ёритилган. Шунингдек, муаллиф мақолада Ички ишлар нозирлигининг тузилмасида милиция тизимидаги муаммолар, соҳа ходимларининг аҳоли мол-мулкани қўриқлаш, йўл қуриши ва транспорт қатнови ҳамда маҳаллий ёшлардан кадрлар тайёрлаш билан боғлиқ масалаларга эътибор қаратган.

Калит сўзлар: милиция, жамоат хавфсизлиги, амир миришаблари, шартнома, Қизил армия, жиноят-қидирув, қўриқхона, ҳибсхона, инқилоб, совет, большевик.

Аннотация. В данной статье освещаются аспекты организации милиции в Бухарской Народной Советской Республике и её роли в обеспечении общественной безопасности. Наряду с этим автор в статье уделит внимание проблемам системы милиции в структуре Комиссариата внутренних дел, вопросам, связанным с охраной сотрудниками данной сферы имущества населения, строительством дорог и транспортным сообщением, а также подготовке кадров из местной молодёжи.

Ключевые слова: милиция, общественная безопасность, ночной дозор эмира, соглашение, Красная Армия, уголовный розыск, заповедник, следственный изолятор, революция, совет, большевик.

Abstract. This article highlights aspects of the organization of the police in the Bukhara People's Soviet Republic and its role in ensuring public security. Along with this, the author in the article paid attention to the problems of the police system in the structure of the Commissariat of Internal Affairs, issues related to the protection of the property of the population by employees in this area, the construction of roads and transport links, as well as the training of local youth.

Key words: militia, public security, emir's night watch, agreement, Red Army, criminal investigation department, nature reserve, pre-trial detention center, revolution, council, Bolshevik.

Кириш. Большевикларнинг фикрича Хива ва Бухоро инқилоблари ўз хусусиятига кўра империализмга, феодализмга қарши қаратилган бўлиб, йирик заминдорларнинг зулматли тузумини ағдаришга йўналтирилган эди. Бу инқилоблар умуммиллий, халқ ҳаракати деб аталди. Бироқ бу “инқилоб” Марказда ишлаб чиқилган пухта режа асосида ташкил этилди. Большевиклар Бухорода инқилоб натижасида халқ демократияси ўрнатилганлиги эълон қилсаларда, зимдан уни мустамлакага айлантириш чораларини кўра бошлаганлар.

Бухоро Халқ Совет Ресубликанинг маҳаллий ҳокимиятларини тузиш ва фаолиятини ташкил этиш жараёнида қонуничиликка қатъий амал қилинишига эришиш муҳим ҳисобланган. Муваққат инқилобий кўмита амир ҳокимияти ағдарилмасдан икки кун аввал яъни, 1920 йил 30 августдаги қарорига мувофиқ Собиржон Юсупов бошчилигида халқ милицияси тузилади[1]. Шубҳасиз, амирнинг миршаблари билан янги тузилган милиция ходимлари ўртасида фарқ бўлиши керак эди. Большевиклар амир миршабларини матбуотда кескин танқид қилдилар ва инқилобни ҳимоя қилиш учун қизил милиция тузиш лозимлигини ҳаётий зарурат деб таъкидладилар. Шу ўринда амирнинг сарбозлари Бухорони ўзининг вилояти ҳисоблаган чор Россиясининг полиция жандармлари билан ҳамкорликда аҳоли тинчлигини сақлашда хизмат қилмасдан балки бечора меҳнаткашлар ва камбағал деҳқонларнинг молларини талаган ва амирнинг идораси учун фақат жосуслик хизматини бажарган деб топилди [2].

Асосий қисм. 1920 йилнинг сентябрида Бухорода амирлик бошқаруви тугатилгач, ҳукумат Ёш бухороликлар бошқарувидаги инқилобий кўмита кўлига кўчди. Шундан кейин янги ташкил этилаётган республикада қизил милиция органлари ташкил этишга киришилди. Республикада қизил милиция органини ташкил этиш ишига раҳбар этиб, Мухторжон Саиджонов қўйилди[3]. Қизил милицияни ташкил этишда дастлаб ходимлар мажбурий равишда жалб қилинмайди. Милицияга ишлаш хоҳиши бўлган ёшлар ўз ихтиёрлари билан келиб ёзиладилар. Шунингдек, милициянинг штати (милицияда бўлган одамларнинг миқдори) маълум бўлмагани учун қанча ёшлар ўзи талаб қилса шунча одам қизил милиция хизматига олинади. Табиийки амир миршаблари қизил милицияга киритилмайди. Большевиклар томонидан сарбозлар золим амир идорасининг таянчи бўлганлиги таъкидланиб, қизил милиция эса ишчи ва деҳқонлар ҳокимиятининг таянчи эканлиги эълон қилинади [4].

1920 йил 15 сентябрда Мухторжон Саиджонов янги ташкил этилган Доҳилия (Ички ишлар) назоратида нозир лавозимида, Бухоро шаҳар (пойтахт) муҳофаза идорасига Ҳожи Файзулло Солиҳ ўғли тайин этиладилар[5]. Бухоро Халқ Совет Республикаси ҳукумати ва Ички ишлар назирлигининг ташкил этилиши ҳамда назирликда Муинжон исмли масъул шахснинг бўлганини ҳақида Заки Валидий Тўғон хотираларида ёзиб қолдирган [6].

Қизил армиядаги барча қонун-қоида, низомлар йўриқномалар шундоғича милиция фаолиятига кўчирилди. Бунга Туркистон АССР ва РСФСР ички ишлар халқ комиссариатларининг қонунчилиши асос сифатида қабул қилинди. Хусусан, БХСРда ички ишлар фаолиятини йўлга қўйиш ва Ишчи-деҳқон милицияси вазифалари Туркистон АССРда қабул қилинган низомлар ҳамда қарорлар асосида ташкил қилинди. 1920 йил 22 апрелда Туркистон АССР ХКС томонидан “Совет Ишчи-деҳқонмилицияси тўғрисида Низом” қабул қилинган [7]. Низомда Туркистон Ишчи-деҳқон милициясининг вазифалари бир тизим сифатида акс эттирилган.

Бухоро Халқ Совет Республикаси мавжуд бўлган дастлабки кунларданок ҳуқуқ тартиботни органлари ташкил этила бошланди. Шу ўринда янги ташкил этилган Ички ишлар халқ назирлиги (комиссарлиги) марказий ва маҳаллий ҳокимиятларнинг барча қарорлари ва фармойишлари бажарилишини назорат қилар, Марказий ва маҳаллий маъмурий бошқариш органлари фаолиятини, милиция тузилишини, қамоқхоналарни бошқарар эди[8].

1920 йил сентябрь ойи охирларида республика жамоат тартибини сақлаш мақсадида ички ишлар назирлигида “Амният умумия” (умумий ишлар) хавсизлик бўлими ташкил этилади ва унинг бошлиғи этиб, Али Ризо деган киши қўйилади. Амният умумиянинг вилоят инқилобий кўмиталари томонидан вилоят милиция хизматлари ташкил этила бошланади.

Октябрь охирларида Ҳожи Файзулло Солиҳ ўғли Амният умумиянинг тафтиш шўъбасига раҳбар этиб тайин қилингач, шаҳар ва Бухоро вилоят муҳофаза идорасининг мудирияти Юнус Маҳмудовга берилади[9]. 1921 йилнинг сентябрь бошларигача яъни бир йил ичида Бухоро Халқ Совет Республикасининг бутун вилоятларида милиция идоралари ташкил этилилади ва милиция ходимлари вилоятларда яшаётган мамлакат аҳолисининг осойиши йўлида хизмат қилиши белгиланади.

БХСРда Ички ишлар нозири лавозимига ҳукумат раҳбари Файзулла Хўжаевнинг ташаббускорлиги ва қатъияти натижасида доим маҳаллий миллат вакиллари тайинланди. Туркистон АССР ва Хоразм Халқ Совет Республикаларида рузийзабон кадрлар раҳбар бўлганлиги билан боғлиқ маълумотлар мавжуд. Масалан, 1921 йил сентябрь ойида ХХСР МИК мажлиси чақирилиб, “ўз вазифасини бажаролмаган ва ишни чалкаштирилганлиги учун” деган айб билан Хоразм Марказий Ижроия Қўмитасининг раиси Муҳаммадраҳим Оллоберганов ишдан олинадиган ва унинг ўрнига Отамахсумохун Муҳаммадраҳимов қўйилади. Отамахсумохун Муҳаммадраҳимов ХХСР МИКга раҳбар бўлгач, бошқарув аппаратини миллийлаштиришга киришади [10].

Бухоро Халқ Совет Республикаси Ички ишлар халқ нозирлиги таркибида қўриқлаш бўлими таъсис этилган эди. Унинг зиммасига фуқароларнинг шахсий хавфсизлигини таъминлаш ва республикада ўрнатилган давлат тузувига қарши айрим шахслар ёки уюшмалар томонидан қилиниши мумкин бўлган суиқасдларнинг олдини олиш учун милиция маҳкамалари яратиш вазифаси юкланган. Бўлимда учта: сиёсий қидирув (аксилінқилобчиларга қарши кураш), жиной қидирув (жиноятчиликка қарши кураш) ва милиция (фуқароларнинг шахси ва ҳуқуқларни ҳимоя қилиш) бўлинмалари мавжуд бўлган [11].

Бухоро Халқ Совет Республикасида дастлабки даврда ички ишлар органлари шахсий таркибида ходимларнинг етишмаслиги натижасида аҳоли ўртасида милиция ишини мажбурий ўташ жорий қилинади. Аҳоли яшайдиган ҳар бир мавзеда оқсоқолларнинг кузатуви остида бир ёки икки киши танлаб олиниб, тартибни сақлаш улар зиммасига юкланар эди. Мавзелардан сайлаб қўйилган кишиларнинг фаолияти милиция органлари назорати ва ёрдами билан олиб бориларди [12]. Бухоро ахбори газетасининг 1920 йил 1 декабрдаги 11-сонида республика доҳилия (ички ишлар) назоратининг 7-рақамли буйруғи чоп этилган. Мазкур буйруқ икки банддан иборат бўлиб, биринчи бандида кимда-ким шахарлар ичида от югуртирса ва милицияга қаршилик кўрсатиб аҳамият бермаса қонунга мувофиқ жазога тортилиши белгиланиб қўйилади. Мазкур буйруқнинг иккинчи бандида эса фақат фавқулотда бир жойга ўт тушса ёки бирор ҳодиса бўлса от югуртириш мумкинлиги айtilган. Буйруқ доҳилия нозири Абдулҳамид Орипов ва умумий ишлар мудирини Али Ризо томонидан имзоланган [13].

Милициянинг республикада жамоат хавфсизлигини таъминлаш борасидаги вазифалари доҳилия нозирлиги томонидан белгилаб берилган. Бухоро шахар кўчаларининг торлиги, кечқурунлари баъзи кўчаларнинг қоронғулиги ва қўлмак сув туфайли йўловчиларга қийинлик туғдирган. Бундан ташқари ички ишлар нозирлиги транспорт воситаларининг қатнови ва уларни рўйхатга оладиган нақлиёт шўъбасини [14] тузган. Шу даврда Бухоро Халқ Совет Республикасида ички транспорт воситалари сифатида от, арава, фойтунлардан фойдаланилганлиги қайд қилинади. Ҳукумат идораларида юк ташиш ишларини йўлга қўйиш учун республикадаги от-арава, фойтунларни рўйхатга олиш ва уларни нақлиёт шўъбаси ихтиёрига келтириб топшириш кераклиги буйруқ асосида белгиланиб қўйилган [15].

1923 йили БХСР Нозирлар шўроси топшириғи билан қизил аскар ва милициянинг моддий аҳволини яхшилаш мақсадида ҳарбий ва доҳилия нозирликларининг ихтиёрига етти пуд (юз минг сўм) олтин берилди. Бу олтинлар давлат бюджетидан ажратилган бўлиб, мазкур маблағлар келажакда қизил аскар ва милициянинг моддий аҳволини яхшилаш учун сарф этилиши белгиланади [16]. Аскарларнинг моддий шарт-шароитларини яхшилаш билан бирга улар маънавиятини кўтариш, маърифатли қилиш масаласи ҳам газеталарда чоп этилган бир қатор мақолаларда қайд қилинади. Жумладан газета мухбирларидан Бекбой армия ва милициядаги маънавий-ахлоқий тарбия тўғрисида фикр юритар экан, “аскарларнинг паст даражадаги саводхонлиги (айниқса, маҳаллий халқ вакиллари орасида) сабаби – “бу бутун илм Бухоро шахридаги мадрасаларга берилиб, халқдаги маорифга эҳтиёж аҳамиятсиз қолдирилганлиги асоратидир [17]” – деб, ёзади ўзининг мақолаларидан бирида.

1923 йил 23 март кунидан эътиборан қизил милициянинг тузилишига икки йил тўлиши муносабати билан республиканинг барча ҳудудларида уч кунлик байрам қилиш бўйича БХСР Нозирлар шўросининг қарори чиқади. Ушбу қарорга биноан қизил милицияга кўмак бериш ва

байрамни ўтказиш комиссия тузилади. Мазкур комиссияга раис этиб, Қори Йўлдош Пўлатов, аъзоларига ҳарбий нозирнинг ўринбосари Гиёсиддин Ҳасанов ва ички ишлар нозирини Юнус Маҳмудовлар киритилади [18]. Шу муносабат билан республикада қизил милицияга кўмак ҳафтаси эълон қилинади. Қизил милицияга кўмак ҳафтасида унга ёрдам қилишда ҳамда уни моддий ва маънавий таъмин этиш лозимлиги таъкидланади. Бунда асосий эътибор ходимларнинг таинотини яхшилашга қаратилганлиги ушбу чақириқда ўз ифодасини топган: “Қизил милиция оч бўлмасин, юпун бўлмасин, муҳтож бўлиб тўғри йўлдан чиқмасин” [19]. Бу ишни қизил милицияга ёрдам бермак оёи моддий жиҳатдан таъмин этишлик қизил милициянинг устига юкланган вазифани тўла бажаришига шароит яратиш бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро Халқ Совет Республикаси тузилгач, Ички ишлар нозирлиги таркибида милиция хизмати ташкил этилган. Дастлаб, милиция хизматига ёшлар ихтиёрий равишда келиб ёзилган. Кейинчалик баъзи маҳаллий милиция ходимларининг совет тузумига қарши курашаётганлар томонга ўтиб кетиши ва улар билан урушишни истамаганлиги ортидан соҳага ихтиёрий ёзилиш камаяди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Халқ хизматида 75 йил. Ғ.Раҳимов ва бошқалар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. –Б.142.
2. Қизил милицияга кўмак ҳафтаси // Бухоро ахбори. 1923 йил 6 март.139-сон.
3. Халил ўғли. Қизил милициямизнинг байрами муносабати билан // Бухоро ахбори. 1923 йил 25 март. 147-сон.
4. Қизил аскарлар ва милицияга кўпроқ аҳамият бермоқ керак // Бухоро ахбори. 1923 йил 12 июль. 181-сон.
5. Халил ўғли. Қизил милициямизнинг байрами муносабати билан // Бухоро ахбори. 1923 йил 25 март. 147-сон.
6. Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Хотиралар. Таржимон, илмий таҳрир муаллифи ва нашрга тайёрловчи М.Абдурахмонов. – Тошкент: Истиклол нури, 2014. –Б.331.
7. Ерметов А. Туркистонда назорат органлари фаолияти (Ишчи-деҳқон милицияси ва Ишчи-деҳқон инспекцияси 1917 – 1924 йиллар). – Тошкент: Abu matbuot - konsalt, 2007. –Б.37.
8. Советская милиция: история и современность 1917 – 1987. – Москва: Юридическая литература, 1987. – С.65.
9. Халил ўғли. Қизил милициямизнинг байрами муносабати билан // Бухоро ахбори. 1923 йил 25 март. 147-сон.
10. Маткаримов М. Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди. – Урганч, 1993.– Б.36-38.
11. Халқ хизматида 75 йил. Ғ.Раҳимов ва бошқалар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. –Б.29.
12. Ерметов А. Ўзбекистонда ички ишлар органлари фаолияти (1925 – 1991 йиллар). – Тошкент: Adabiyot ushqunlari, 2018. –Б.42.
13. Раҳмонов К. “Бухоро ахбори” ва “Озод Бухоро” газеталари – БХСР транспорт тизимини ўрнатиш манбаси / “Тарихий хотира – маънавият асоси” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Бухоро, 2009. –Б.178.
14. Нақлиёт шўъбаси тарафидан буйруқ // Бухоро ахбори. 1920 йил 21 ноябрь. 8-сон.
15. Нақлиёт шўъбаси тарафидан буйруқ // Бухоро ахбори. 1920 йил 21 ноябрь. 8-сон.
16. Ҳукумат аскар ва милицияни унутмайдир // Бухоро ахбори. 1923 йил 12 июнь. 181-сон.
17. Бекбой. Милицияни ўқитмоқ керак // Бухоро ахбори. 1923 йил 15 февраль.134-сон.
18. Қизил милициямизнинг тузулишига икки йил тўлмоқ байрамини ўтказув комиссиясидан // Бухоро ахбори. 1923 йил 8 март. 140-сон.
19. Қизил милицияга кўмак ҳафтаси // Бухоро ахбори. 1923 йил 6 март.139-сон.

УЎК 93/94

МАНГИТЛАР ДАВРИ ТАРИХШУНОСЛИГИГА ОИД

Ф.А.Каландарова, ўқитувчи, Бухоро Давлат Университети, Бухоро

Аннотация. Мазкур мақолада мангитлар даври тарихшунослигида ўзининг алоҳида ўрнига эга бўлган Аҳмад Дониш ва унинг “Мангитлар сулоласи тарихи” асари ҳақида маълумот берилади. Асарнинг умумий мазмуни ва мангитлар даврини ёритишдаги ўрни ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: тарихшунослик, мангитлар сулоласи, Аҳмад Дониш, “Рисола”.

Аннотация. В данной статье представлены сведения об Ахмаде Донише, который занимает особое место в историографии правления мангитской династии, и о трактате

названием «История мангитской династии». Обсуждается общее содержание произведения и его роль в освещении данного периода.

Ключевые слова: историография, мангитская династия, Ахмад Дониш, “Рисола”.

Abstract. This article provides information about Ahmfd Donish, who has a special place in the historiography of the Mangit period, and his work “The History of the Mangit Dynasty”. Also, the article reflects on the general content of this work and its role in illuminating the period of the Mangits.

Key words: historiography, Mangit dynasty, Ahmad Donish, “Risola”.

Бухоронинг XIX аср охири XX аср бошларидаги тарихини ёритувчи асарлар талайгина. Улар келажак авлодга тарихий воқеликни тўлиқ тасаввур этишига ва унда йўл қўйган хатолардан сабоқ олиб, уларни такрорламасликка ёрдам беради.

Сўнгги мангитлар даври тарихига оид асарлар сирасига Аҳмад Дониш, Мирзо Сомий, Садри Зиё, Мирзо Салимбек, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Пўлат Солиевларнинг ижод намуналари киритиш мумкин. Уларнинг баъзилари ўз тарихий асарларини сарой тарихнавислик анъаналарига риоя қилган ҳолда, ҳукмдорларни олқишлаб ёзишган бўлишса, баъзилари уларни танқид остига олиб ёзишган. Айримлари эса ҳукмрон мафкура таъсири остида ўз тарихий асарларини ижод этишган.

Сўнгги мангитлар даври тарихшунослигини Аҳмад Дониш асарларидан бошланади десак хато қилмаган бўламиз. У ўздан кейин бой адабий ва илмий меърос қолдирган. Шулар жумласига унинг тарихга оид асарларини ҳам киритиш мумкин. Жумладан унинг “Наводир ул вақое” (Нодир воқеалар), “Рисола” (Ушбу китоб турли номлар билан илмий адабиётларда тилга олинади: “Мангит амирлари тарихига оид рисола”, “Рисола”, “Қисқа тарих”, “Амир Дониёлдан амир Абдулаҳадгача Шариф Бухоро амирларининг ҳаёти баёни”) каби тарихий асарлари XIX аср охири XX аср бошларида рўй берган муҳим тарихий воқеаларга оид маълумотларни ўзида жамлаган. “Рисола” дастлаб Е.Э.Бертельс томонидан рус тилига қисқартиришлар билан таржима қилинади. Асарнинг илмий-танқидий нашри эса бешта қўлёзмани қиёсий таҳлил қилиш асосида А.Мирзоев томонидан нашр этилади. Қўлёзмаларни солиштириш жараёнида А. Мирзоев асарнинг уч хил нашри борлигини ва улар орасида сезиларли фарқ йўқлигини аниқлаган [2.15]. Мазкур асарнинг тўлиқ рус тилидаги таржимаси И.А.Наджафова томонидан 1967-йили Душанбеда “Трактат Аҳмада Дониша. История мангитской династии” (Аҳмад Дониш рисоласи. Мангитлар сулоласи тарихи) номи билан нашрдан чиқади. Муаллиф асарнинг кириш қисмида Аҳмад Донишнинг ушбу рисоласининг таржима қилиниш тарихи, таржимонларнинг илмий изланишлари, асарнинг номланиши ва ёзилиш санасига оид ўзининг фикр ва мулоҳазаларини билдиради. Унга кўра Е.Э.Бертельс 1936-йил (Е.Э.Бертельс. Рукописи произведений Аҳмада Калле. Тр. Таджикистанской базы, т.3. Лингвистика. М. -Л. 1936. стр. 23) ўз мақоласида асарга таъриф бергандан сўнг ўн йилча ўтиб, асарнинг қисқача мазмуни С.У.Улуғзода томонидан 1946-йил нашр этилади. Илм аҳли Аҳмад Донишнинг мазкур асаридан хабар топгач, асарнинг бошқа қўлёзмалари топилади. Шундай қилиб, асарнинг илк босма нашри янги тожик графикасида 1959-йил Р.Х.Ходизода (Р.Х.Хади-заде. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX в. Тр. Ин-та языка и лит. Ан. Тадж. ССР, Сталинабад, изд-во АН Тадж ССР, 1956, т. 6.) томонидан қатор қисқартиришлар билан амалга оширилади. 1960-йилда эса М.Н.Усмонов томонидан асарнинг рус тилидаги таржимаси “Исторический тарктат” (Тарихий рисола) номи билан нашрдан чиқади. Шундай қилиб асар 1967-йилгача, яъни И.А.Наджафова умумий таржимани кириш сўзи, изоҳлар ва таҳлиллар орқали амалга оширгунга қадар қисман ўрганилган.

Асарнинг номланишига келадиган бўлсак, асарни ўрганган барча тадқиқодчиларда у шартли равишда турли номлар билан аталган. Бунга сабаб, Аҳмад Донишнинг замондошлари ва ундан кейин ижод қилган шоирларнинг тазкираларида ва шеърларида унинг асосан шеърлари ва машхур “Наводир ул -вақое” асари эслатиб ўтилади. Аммо “Рисола” бирор жойда тилга олинмаган. Е.Э.Бертельс уни “Жизнеописание эмиров священной Бухары” (Шариф бухоро амирларининг ҳаёти) деб номлаган бўлса, Р.Х.Ходи-зода эса уни “Исторический и

критический трактат”(Тарихий ва танқидий рисола)деб номлашни таклиф қилади. А.М.Мирзоев танқидий нашрининг кириш қисмида асарнинг бешта кўлэзма нусхасининг ҳеч бирида муаллиф унга ном бермаганини ёзган. Унинг номи асарни кўчирган(мирзо)лар томонидан кўшиб кўйилган. Уларнинг бири “Кичкина тарих” деб ёзган бўлса, бошқаси “Саёҳатлар ҳақида ҳикоя”, яна бири “Шариф Бухоро амирларининг ҳаёти” деб номлаган [4.6]. Шундай экан Аҳмад Донишнинг асарни қандай номлагани маълум бўлмай, унинг ҳозирги номланиши тадқиқотчиларнинг таҳлилий хулосалари натижасидир. Айни вақтда Аҳмад Дониш ижодига мансуб бу тарихий асарнинг ўзбек тилидаги нашри мавжуд эмас. Унинг ижоди ва фаолиятига қизиқувчилар, шунингдек тадқиқотчилар асосан И.А.Наджафова томонидан амалга оширилган нашрдан фойдаланиб келишмоқда.

Асарнинг ёзилиш санаси ҳам унинг кўлэзма нусхаларида кўрсатилмаган. Аммо асарнинг мазмуна ва унда баён этилган тарихий воқеалар унинг 1895-1897 йилларда, яъни муаллиф ҳаётининг охириги йилларида ёзилганидан далолат беради.

Аҳмад Дониш ўзининг “Тарихи салтанати мағития” асарида амир Дониёлнинг ҳукмронлиги давридан бошлаб, то амир Абдулахад даври воқеаларини баён этган. Асарда у (1827-1897) ўзининг тарихий асарларида асосан манғитларнинг сўнгги ҳумдорлари, улар олиб борган сиёсат, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳволи ҳақидаги маълумотларни ёзган.

Аҳмад Дониш асарда дастлаб дунёдаги фаровонлик сайёраларнинг жойлашувига боғлиқ эканлиги ҳақидаги фикрларни баён этади. Сўнг амир Дониёл ҳукмронлиги йиллари ва унинг ўғли амир Шоҳмурод (амири Маъсум) нинг давлат бошқаруви ҳақида фикр юритади. Амир Шоҳмурод ҳақида ёзар экан, унинг шахсий фазилати, ўзига хос ҳаёт тарзи, давлат бошқаруви тепасига келиши, шунингдек унинг ҳаётига оид бир қанча бир-биридан қизик ҳикоятларни келтиради. Шуни таъкидлаб ўтиш керакки Аҳмад Дониш амир Шоҳмуродга жуда юқори баҳо бериб, уни асрнинг янгиловчи шахс сифатида тилга олган. Амир Темур Кўрагоний саккизинчи юз йилликнинг янгиловчиси бўлса, Хиротда Султон Хусайн Бойқаро тўққизинчи юз йилликнинг, Бухорода амир Абдуллахон минг йилликнинг бошида бўлса, Саййид Субхонқулихон ўн биринчи юз йилликнинг янгиловчисидир. Амир Шоҳмурод эса ўн иккинчи юз йилликнинг янгиловчиси эканлигини ёзган. Бундан ташқари у бошқа мусулмон мамлакатларида ҳам юз йилликни янгиловчилари ҳақида гапириб, уларга бобурий авлодларидан бўлмиш шоҳ Аврангзеб Оламгир ва Шоҳжаҳон, шайхлар ва уларнинг замондошларини айтиб ўтади.

Аҳмад Дониш амир Ҳайдар, унинг ўғиллари амир Усмон ва Умархонларнинг ҳукмронлик йиллари ҳақида қисқа баён этади. Амир Ҳайдарнинг бу икки ўғли ҳақида ёзар экан, уларнинг бошқа манбаларда учрамайдиган шахсий фазилатлари ҳақида ҳам айтиб ўтган. Масалан, у амир Хусайнни барча илм турларидан хабардор бўлганлиги, шу жумладан шеърят, тиббиёт, алкимё ва фол илмини эгаллаганини ёзади. Айтиб ўтиш керакки, бундай илм турлари аксарият манғит амирларида учрамаган. Қанчалик иқтидор эгаси бўлмасин унинг ҳукмронлиги икки ой-у ўн тўрт кун давом этган ва у ўттиз ёшида оламдан ўтган.

Аҳмад Дониш амир Ҳайдарнинг иккинчи ўғли амир Умархон ҳақида эса салбий фикрларни билдиради. У тахтда тўрт ойдан кам муддат ўтирган бўлсада, айшу-ишратни умрининг қолган қисмига ҳам етадиган миқдорда амалга оширган. У доим маст ҳолда бўлиб, ҳатто укаси амир Насруллони Бухоро шахрини қамалга олганидан хабарсиз қолиб, токи у Арк дарвозаларини бузиб кирмагунча, шаҳар ташқарисидан келаётган шовқин овозларини ўз овчиларининг машғулот жараёнидаги овозлари деб ўйлаган. Умархон бу пайтда мусиқа садолари остида бўлиб, уни машҳур уламоларнинг бири паранжи ичига яшириб шаҳардан чиқариб юборганини муаллиф батафсил ёзган.

Амир Насуллоннинг ҳукмронлик йиллари ҳақида ёзар экан, у ҳақидаги салбий мулоҳазалар билан бирга у ҳақида ижобий фикрларни ҳам билдирган. Жумладан, унинг даврида вилоятлардаги кўзғолонлар ва айирмачилик ҳаракатларига барҳам берилган, мамлакатда арзончилик, тинчлик, мўл-кўлчилик бўлган. Ҳукмдорнинг ўзи ҳам хайр-у саховатли бўлиб, мамлакат ҳудудлари эса Кўқондан то Кешгача кенгайганини ёзган. Шундай

бўлсада Аҳмад Дониш амир Насруллонинг давлат бошқарувида отаси амир Ҳайдар йўл қўйган камчилиқни такрорлаганини эслатиб ўтади. Жумладан, у давлатни мустаҳкамлаш мақсадида ҳар бир қабила бошлиғини ўз ерларида қолишига мажбур қилган, у ерда мустаҳкам ўрнашиб олишга имкон берган, давлат бошқарувининг масъулиятли ва муҳим лавозимларига тожиклар, ҳамда чет элликларин жалб этган. Хукмдорларнинг бундай қарорлари мамлакатда тинчликни таъминлашга қаратилган бўлсада, бу келажақда ўзини оқламаган ва мамлакатни завол топишини тезлаштирган. Амир Насрулло хукмронлигининг охири ҳақида ёзар экан, хукмдорнинг амир Музаффардан бўлак ўғил фарзанди бўлмасда у ворис этиб набираларидан бирини танлаганини айтган. Унинг бу васиятини бошқа манбаларда учратмаймиз. Чунки аксарият бу даврга оид тарихий асарларда амир Музаффар шубҳасиз меросхўр сифатида тилга олинган. Шу жойда амирлар ва уламоларда иккиланиш бўлган. Бир гуруҳ ҳокимиятнинг меъросийлигини инобатга олиб амир Музаффар тарафида бўлган бўлса, иккинчи гуруҳ хукмдорнинг васияти муҳимроқ ва тўғри деган фикрда бўлишган. Охир-оқибат ҳокимият амир Музаффарга насиб этади. Иккинчи номзод эса Бухорони ташлаб қочишга мажбур бўганига қараганда у амир Музаффарнинг ўғилларидан бўлмаган.

Аҳмад Дониш амир Музаффар ва амир Абдулаҳатнинг хукмронлик йиллари ҳақида батафсил ёзади. Хусусан амир Музаффар давридаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий аҳвол, давлат бошқаруви, хўжалиқ (давлатнинг сув тақсимотига оид масалари), Бухоронинг ярим мустамлакага айланиш жараёни ва ҳатто амирнинг кун тартибига оид маълумотларни кўришимиз мумкин.

Россия империясининг амирлик шаҳарларини босиб олишини осонлаштирган бир қанча сабабларни айтиб, амирнинг давлат бошқарувида йўл қўйган хатоларига ҳам тўхталиб ўтади. Амир Абдулаҳад даври ҳақида ёзар экан унинг даврида асосан русларнинг таъсирининг кучайгани, давлатнинг ярим мустамлакага айланиши тезлашгани, бунинг натижасида мамлакатдаги тартиб ва қоидалар илгаригидек мустаҳкам бўлмай қолганини айтади. Аҳмад Дониш ушбу хукмдорнинг ўн икки йиллик фаолиятини шоҳиди бўлган бўлсада, бу унга амирнинг бошқаруви ҳақидаги ўзининг мушоҳадаларини баён қилишга ҳалал бермаган. Бундан ташқари Петербургга юборилган бир қанча элчилик миссиялари, уларнинг натижасиз тугагани ҳақидаги ўзининг танқидий фикрларини билдиради. У ҳатто Қўқонда бўлиб ўтган қипчоқлар қирғини, унинг сабаб ва оқибатларига ҳам тўталиб ўтади.

Юқоридаги маълумотлардан келиб чиқиб, шуни айтиш мумкинки Аҳмад Донишнинг “Манғитлар салтанати тарихи” асари Бухоронинг сўнгги ўрта асрлар тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Асарда булиб ўтган воқеаларнинг кечиши ва сабаблари муаллифнинг астрономик қарашлари билан боғланган ҳолда талқин этилган бўлсада, унда учрайдиган баъзи маълумотлар ушбу даврни ёритувчи бошқа маҳаллий манбаларда учрамайди. Айниқса асрада Аҳмад Донишнинг давлат бошқарувида хукмдорларнинг йўл қўйган хатоларига нисбатан кескин фикрларидан, унинг халқпарвар ва марифатпарварлик ғояларини англаш қийин эмас. Асардаги воқеа-ҳодисалар баёни гоҳида муаллифнинг ўта шахсий фикр ва мулоҳазалари билан йўғирилган бўлсада, бу унинг қийматини пасайтирмайди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Аҳмад Дониш. Путишествие из Бухары в Петербург. Сталинабад. Избранное, 1960.
2. Епифанова Л.М. Рукописные источники по истории Средней Азии периода присоединения её к России. Ташкент. Издательство “Наука” Узбекской ССР.1965.
3. Р.Х.Хади-заде. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX в. Тр. Ин-та языка и лит. Ан. Тадж. ССр, Сталинабад, изд-во АН Тадж ССР, 1956, т. 6.
4. Трактат Аҳмада Дониша. История мангитской династии. Перевод, предисловие и примечания И.А.Наджафовой. Душанбе. Дониш. 1967.

ЎЎК:930.2:327.82(470+575)

ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИ НОМИДАН БУХОРО АМИРЛИГИГА ЮБОРИЛГАН ЭЛЧИЛАР

О.А.Кличев, PhD, Бухоро давлат университети, Бухоро

Аннотация. Мазкур мақола Туркистон генерал-губернаторлиги номидан турли мақсадларни амалга ошириш учун амир қабулиги юборилган элчилик муносабатлари тарихи

масалаларини қамраб олган. Унда тарихий жараён хронологик тартибга асосланган ҳолда таҳлил этилади. Аҳамиятли жиҳати, бу элчилик мақсади ва унинг юборилиш сабаблари бирламчи манбаларга таянилган ҳолда ўрганилганлигидир.

Калим сўзлар: элчи, император, амир, дипломатик қисм, савдо-сотиқ, мукофот, таржимон, қўшбеги, миссия, тортиқ.

Аннотация. Данная статья охватывает вопросы истории посольские взаимоотношения, направляемого на территорию эмира для выполнения различных целей от имени Туркестанского генерал-губернаторства. В нем исторический процесс анализируется на основе хронологического порядка. Важным моментом является то, что цель посольств и причины их отправки были изучены ссылаясь на первоисточники.

Ключевые слова: посол, император, эмир, дипломатический част, торговля, награды, переводчик, кошбеги, миссия, дары.

Abstract. This article covers the issues of the history of embassy relations sent to the territory of the emir to fulfill various purposes on behalf of the Turkestan Governor-General. In it, the historical process is analyzed on the basis of chronological order. An important point is that the purpose of the embassies and the reasons for their departure were studied by referring to the primary sources.

Keywords: ambassador, emperor, emir, diplomatic part, trade, awards, translator, koshbegi, mission, gifts.

Бухоро амирлиги ва Россия империяси ўртасидаги ҳарбий ҳаракатлар якунида имзоланган 1868 йил 28 июндаги шартномадан сўнг, икки давлат ўртасидаги муносабатларни олиб боришда янги бўғин сифатида Туркистон генерал-губернаторлиги маъмуриятининг фаоллиги ошди. Элчилик миссияси доир материалларнинг таҳлили натижасида 1867-1917 йиллар оралигида амирлик ҳудудига бир нечта мақсадларни кўзлаб империя вакил-элчилар юборилганлиги маълум бўлди. Улар орасида Туркистон генерал-губернаторининг топшириғига биноан ёки амирлик вакилларига жавобан юборилган элчилар алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Миллий архивида биз ўрганаётган даврга тегишли бўлган империя ҳукумати номидан амирликка сафар қилган миссия аъзолари тўғрисида идоралараро ҳужжатлар сақланмоқда. Амир Музаффар номидан 1869-1870 йилларда Санкт-Петербургга юборилган Саййид Мир Абдулфаттоҳ элчилигининг қайтиши муносабати билан Туркистон генерал-губернатори томонидан полковник С.И.Носович бошчилигида беш офицер ва амалдорлар ҳамда эллик кишилик конвойдан иборат элчилик миссияси 1870 йил май ойида Бухорога жўнатилган[1]. Идоралараро ёзишмаларда миссияга амир вакили Носир мирохўр ҳамроҳлик қилганлиги хусусида қайдлар учрайди. Ушбу миссия таркибида бўлган Л.Ф.Костенконинг маълумотларига асосланадиган бўлсак, унда бу элчиликдан Туркистон генерал-губернаторининг Бухоро амирига нисбатан дўстона муносабатини етказиш, амирлик билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш каби мақсадлар ҳам кўзланганлигини кўриш мумкин[2].

Бухоро амирлиги ва Россия империяси ўртасидаги савдо-иқтисодий муносабатларни ўрганиш ҳамда мавжуд имкониятларни кенгайтириш мақсадида 1872 йил апрелда амирлик элчиси Низомиддин мирохўр билан бирга Н.С.Петровский раҳбарлигидаги империя вакиллари амир қабулига йўлланади [3]. Абдулқодирбек бошчилигида 1873-1874 йилларда Санкт-Петербургга ташриф буюрган амирлик элчиларини Тошкентдан Бухорога қадар кузатиб қўйиш ҳамда Туркистон генерал-губернатори вазифасини бажарувчи Г.А.Колпаковскийнинг амир Музаффарга бўлган дўстона муносабатини етказиш мақсадида Н.П.Стремоухов ҳам элчи сифатида юборилади[4]. Таҳлиллар амирлик номидан Тошкент, Санкт-Петербургга йўналган элчиларга генерал-губернатор маъмурияти томонидан жавоб элчилиги ташкил этилганини кўрсатмоқда. Зеро, император генерал-губернаторга ҳудуд маъмурлари билан дипломатик муносабатларга киришиш ваколатини ҳам тақдим этган эди.

1870 йил апрелда Туркистон генерал-губернаторлиги дипломатик қисм амалдорларидан стат-маслаҳатчи К.В.Струве, 1875 йил апрелида эса дипломатик қисм махсус топшириқларини бажарувчи амалдор А.А.Вейнберг, 1876 йилнинг февралда титул маслаҳатчи Вилкинс, коллеж котиби Николаев, коллеж ассесори М.А.Чанишевлар юборилиши хусусидаги идоралараро ҳужжатлар Ўзбекистон Миллий архивида сақланмоқда[5].

Россия империяси томонидан Қўқон хонлигига қаратилган ҳарбий ҳаракат якуни муносабати билан 1876 йилнинг мартда амирлик номидан Раҳматулло мирохўр Тошкентга ташриф буюрган эди. Бунга жавобан генерал-губернатор маҳкамасида махсус топшириқларни амалга оширишга масъул Шетин амир хузурига жўнатилганлиги хусусида маълумотлар учрайди[6].

Амир Музаффар 1879 йилда Москва, Оренбург, Троицк шаҳарларида савдо муносабатларини йўлга қўйишда қўмаклашганлиги, амирлик ҳудудида империя элчилик вакилларини юқори даражада қабул қилишда кўрсатган қўмаги ва амалий ёрдами учун қимматбаҳо тошлар билан безатилган 1- даражали Муқаддас Станислав ордени, кўшбеги Муҳаммад-бий эса олтин дастали қилич билан тақдирланади[7]. Мукофотларни амирлик маъмуриятига етказиш вазифаси генерал-губернатор адъютанти подполковник Колесников, таржимон коллеж ассесори Ш.Ибрагимовлар зиммасига юклатилади.

Туркистон генерал-губернатори девонхонасидаги йиғмажилдлар таҳлили натижасида генерал-лейтенант М.Г.Черняев 1882 йилнинг март ҳамда октябрь ойларида икки маротаба амирлик ҳудудига элчи жўнатганлиги маълум бўлди. Аҳамиятли жиҳати, иккала элчиликка раҳбар этиб бир шахс генерал-майор княз Витгенштейн тайинланган.

Княз Витгенштейн томонидан Бухоро амирига тақдим этилган генерал-губернатор мактубларини ўрганиш орқали миссия жўнатилиш сабабларига аниқлик киритиш имкони юзага келди. 1882 йил март элчилиги Россия императори томонидан Амир Музаффарга 1- даражали Муқаддас Анна орденини тақдим этиш мақсадида, иккинчи элчилик эса генерал-лейтенант М.Г.Черняевнинг Туркистон генерал-губернатори сифатида тайинланиши билан табриклаш, амирлик ва империя ўртасидаги муносабатларни олдинги каби давом эттиришга хайрихоҳлигини етказиш ниятида Тошкентга келган Раҳматулло тўқсоба миссиясига жавобан юборилганлигини кўриш мумкин.

Дастлабки элчиликда Княз Витгенштейнга ҳамроҳ сифатида майор Рихтер, таржимон Усмонбек тайинланади. Бухоро амири номига 1882 йил 28 октябрь санасида йўлланган генерал-губернатор М.Г.Черняев мактубида элчилик таркибига махсус топшириқларни бажарувчи амалдор В.В.Крестовский ва таржимон Байтоковлар киритилганлиги баён этилади. Ушбу миссия тафсилотлари В.В.Крестовскийнинг асарида батафсил ёритилади. Унда миссия аъзоларининг тўлиқ таркиби ҳам келтириб ўтилган[8].

1883 йилда Александр III нинг империя тахтига чиқиши муносабати билан амирзода Саййид Мир Абдулаҳаднинг Санкт-Петербургдаги олий қабулга ташрифи буюрган. Амирзода томонидан императорга тақдим этилган тортиқлар орасида йигирма минг бухоро тилласидан иборат маблағ ҳам борлиги тўғрисида қайдлар мавжуд. Бу маблағ хайрия ишларига йўналтириш мақсадида амир номидан императорга юборилган эди. Туркистон генерал-губернатори томонидан амирлик ҳудудига жўнатилган 1884 йилги миссиялардан бирига император топшириғига асосланиб йигирма минг тиллодан ўн мингини пойтахт Бухородаги Екатерина II ҳомийлигида қурилган Эрназар элчи мадрасасининг таъмири ва таъминотида йўналтирилиши тўғрисидаги генерал-губернатор мактубини амирга тақдим этиш вазифаси юклатилган[9]. Бу вазифа Туркистон генерал-губернаторлигида махсус топшириқларни бажарадиган амалдор полковник Булацели, шифокор Мешкин, коллеж котиби таржимон М.А.Чанишевлардан иборат миссия тарафидан ижро этилади[10].

Бухоро амирлигига 1884 йилда ташриф буюрган яна иккита миссия вакилларининг Туркистон генерал-губернаторига йўллаган ҳисоботлари ҳам Ўзбекистон Миллий архивида сақланиши маълум бўлди. Ҳисоботда 1884 йилнинг 1 июлида амир қабулида бўлган полковник П.П.Матвеев ўлкага янги тайинланган Н.О.Розенбах томонидан жўнатилганлиги баён этилади. Миссия бошлиғи П.П.Матвеев ўз ҳисоботида амирлик маъмуриятига тақдим

этишга мўлжалланган ўн еттита мактуб билан ташриф буюрганлигини таъкидлайди. Уларда генерал-губернатор ва амирлик ҳукумати ўртасида ҳал этилиши зарур масалалар, хусусан, телеграф алоқасини йўлга қўйиш билан боғлиқ тақлифлар ҳам баён этилган эди. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигига юборилган миссиялар орасида бу каби ҳолат камдан-кам учрайди. Шунинг учун бўлса керак, полковникнинг мазкур миссияси 1884 йилнинг 27 июнидан – 9 августига қадар давом этган. Полковник П.П.Матвеев хисоботда ўз олдига қўйган мақсад ва вазифалар амалга ошганини таъкидлаган [11].

Туркистон генерал-губернатори дипломатик қисм амалдори Н.В.Чариков ҳам 1884 йил сентябрда амирнинг олий қабулида бўлган. Учрашув икки давлатлар ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган эди. Шунинг унутмаслик керакки, айнан Н.В.Чариков 1886 йил январдан эътиборан амирлик пойтахтида ўз ишини бошлаган Россия императорининг Бухородаги сиёсий агентлигининг биринчи раҳбари эди. Ўз-ўзидан бу ташриф унинг амирлик вакиллари билан илк танишуви вазифасини ҳам бажарган десак, хато бўлмайди. 1885-1886 йилларда амирлик ҳудудига полковник И.Т.Пославский ҳам юборилган эди [12].

Амир Абдулахаднинг Санкт-Петербургга амалга оширган илк сафарига доир маълумотлар орасида Россия императорининг бу ташрифга берган рухсатини амирга етказиш учун ҳам 1892 йил апрелда генерал-губернатор томонидан миссия жўнатилганлиги маълум бўлди. Унга Туркистон генерал-губернатори адъютанти княз Гагарин раҳбарлик қилган [13]. 1896 йил апрель ойида генерал-губернатор А.Б.Вревский номига йўлланган амир мактубининг таҳлили эса коллеж маслаҳатчиси Цуриков ва штабс капитан Д.В.Беловлар амир Абдулахад қабулига ташриф буюрганликларини кўрсатмоқда. Миссия император Николай II нинг тож кийиш тантаналарига амирлик делегациясининг иштирокига рухсат берилганлик хабарини етказган эди.

Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, Россия империяси томонидан амирлик ҳудудига элчилик вакиллари йўллаш 1886 йилдан эътиборан нисбатан камайди. Таҳлиллар XIX аср 80-йилларининг ўрталарига қадар Россия империяси Бухоро амирлиги хусусида зарур маълумотларни элчилик вакиллари ташрифлари натижасида қўлга киритганини кўрсатмоқда. Тадқиқотимиз жараёнида 1886 йилдан эътиборан амирликда империя вакилининг фаолияти йўлга қўйилгани, кейинги даврда ушбу муассаса ҳукмрон доираларга керакли маълумотлар тўплаш ва тақдим этишга масъул этиб белгиланганлиги маълум бўлди. Бу элчилик ташрифларининг нисбатан камайишига олиб келишига хизмат қилган. Шундай бўлишига қарамай, мазкур даврда империя ва амирлик ўртасида анъанавий ҳамда муҳим тадбирлар юзасидан элчилик алмашинув амалиёти давом этган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон МА, И-5-фонд, 1-рўйхат, 20-йиғмажилд, 12- варақ.
2. Костенко Л.Ф. Путешествие въ Бухару русской миссии в 1870 году. – Санкт-Петербург: Типография А.Моритеровского, Издание Бортневского, 1871. -С.6.
3. Петровский Н.Ф. Моя поездка в Бухару (путевые наблюдения и заметки) // Вестник Европы. – Т.2. -№3. – Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлича, 1873. – С.212.
4. Ўзбекистон МА, И-5-фонд, 1-рўйхат, 229- йиғмажилд, 2-варақ.
5. Ўзбекистон МА, И-1-фонд, 34-рўйхат, 290-йиғмажилд 11-варақ.
6. Ўзбекистон МА, И-1-фонд, 34-рўйхат, 321-йиғмажилд, 4-варақ.
7. Ўзбекистон МА, И-1-фонд, 34-рўйхат, 442- йиғмажилд, 22-варақ.
8. В.В.Крестовский маълумотларига қўра, миссия раҳбари генерал майор княз Витгенштейн, ўзи, таржимон сифатида Байтоков, шифокор Эрн, Кавказ милицияси хорунжиси Арслонбек Қорамирзаев, урядник билан бирга йиғирма иккита Урал ва Оренбург казаклари, ўнта қуролланган йигитлардан иборат бўлган. *Қаранг:* Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского. – Санкт-Петербург: Издание А.С. Суворина, 1887. –С.2.
9. Ўзбекистон МА, И-1 фонд, 29-рўйхат, 703-йиғмажилд, 2-3- варақлар.
10. Ўзбекистон МА, И-1 фонд, 34-рўйхат, 626-йиғмажилд, 16-18- варақлар.
11. Ўзбекистон МА, И-1-фонд, 34-рўйхат, 627-йиғмажилд, 38-58 варақлар.
12. Пославский И.Т. Бухара (описание города и ханства) // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. - Вып. XLVII. – Санкт-Петербург: Военная типография (в здании Главного штаба), 1891. – С. 18.
13. Ўзбекистон МА, И-1-фонд, 34-рўйхат, 858- йиғмажилд, 5-варақ.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА АВТОМОБИЛ ТРАНСПОРТИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ (1920-1930йй.)

А.Ж.Матжанов, PhD, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Мақолада Қорақалпоғистонда автомобиль транспортининг ривожланиш тарихи ёритилган. Автомобиль транспортининг халқ хўжалиги, савдо ва маданият ривожланишидаги аҳамияти очиб берилган.

Калит сўзлар: автомобиль, сув, қуруқлик, карвон йўллари, савдогарлар, савдо маҳсулотлари, олиб келинган товарлар, этно-демографик жараёнлар.

Аннотация. В статье описывается история развития автомобильного транспорта в Каракалпакстане, раскрывается значение автомобильного транспорта в развитии народного хозяйства, торговли и культуры.

Ключевые слова: автомобиль, вода, земля, караванные пути, купечество, продукты торговли, привозные товары, этнодемографические процессы.

Abstract. The article describes the history of the development of road transport in Karakalpakstan, reveals the importance of road transport in the development of the national economy, trade and culture.

Key words: car, water, land, caravan routes, traders, trade products, imported goods, ethno-demographic processes.

XX асрда анъанавий йўл муносабатлари билан бирга янги замонавий автомобиль, ҳаво, темир йўл транспорти пайдо бўлди ва улар анъанавий турмушда, халқ хўжалигида, ички ва ташқи савдода кенг турда қўлланила бошланди. Автомобиль ва ҳаво йўлларининг Қорақалпоғистонда пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичларини ўрганиш, миллий мутахассисларнинг вужудга келиши, саноат, қишлоқ хўжалиги ва маданият соҳасида рўй берган ўзгаришларни англаб етиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

XX аср бошида Қорақалпоғистонда ўзаро алоқалар Амударё ва Орол денгизи орқали сув йўли, карвон йўллар орқали амалга оширилди. Транспорт воситаларининг тўғри йўлга қўйилмаганлиги, марказий темир йўл магистралларидан четда жойлашганлиги, Қорақалпоғистоннинг ички ва ташқи алоқасига ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилган.

Собиқ Совет Иттифоқи даврида Қорақалпоғистон минтақаниннг ички ва ташқи минтақалар билан бирлаштирган транспорт тармоқларини қуриш орқали катта ривожланиш имкониятларига эга бўлди. Марказлашган режали иқтисодиёт Қорақалпоғистонда транспорт тармоқларининг пайдо бўлишини олдиндан белгилаб берди. Бироқ бундай тизим тарихан олдинроқ бўлганлигини таъкидлаш лозим.

Дарҳақиқат, 1925 йилда Қозоғистон таркибида Қорақалпоғистон Автоном вилояти ташкил этилганидан сўнг, минтақа учун қуйидаги имкониятлар очилди: а) Амударё дарёси ва Орол денгизи бўйлаб Марказий Осиё темир йўлига Нукус шаҳридан Орол станциясигача - 842 км; б) Амударё бўйлаб Тўрткўлдан Чоржўйгача Марказий Осиё темир йўлига борадиган йўл - 454 км; в) Томди туманини Ўрта Осиё темир йўли билан Томди қишлоғидан станциягача боғлайдиган Карманагача - 240 км; д) Тошкент темир йўлининг шимолий гуруҳ минтақаларини Чимбойдан Казалинскгача боғлайдиган карвон йўли - 440 км; э) Амударёнинг чап қирғоғи бўйлаб Чоржўйдан Тошавузгача қишлоқларга Хонқада юкларни қайта юклаш йўли [1]. Албатта, бундай имкониятларни бўлиши ижобий аҳамият касб этса-да, лекин уларни янада такомиллаштириш катта меҳнат ва маблағни талаб қилган.

Тош ёйилмаган гузар йўллар Қорақалпоғистонни Томди тумани орқали жанубда Кармана темир йўл станцияси билан боғлаб, Чимбой, Тахтақўпир шарқда Қозали ва Қизил Ўрда темир йўл станциясига боришга имкон берар эди. Амударё юзини муз қоплаган вақтлари катнов 3-4 ойга тўхтатилган даврда, юклар туяларга ортилиб, шу орқали савдо алоқалари амалга оширилган.

Таъкидлаш лозимки, тез оқувчи ва ўз оқимини беқарор ўзгартириб турувчи Амударё сув йўли жуда хавфли эди. Узунлиги 500-600 километр бўлган Чоржўй темир йўл станцияси билан Қорақалпоғистон орасида кемалар қатнаб турган. Бу сув йўли билан дарёнинг оқимига қарши, айниқса, шамолсиз кунларда юриш жуда қийин бўлган. Шу жиҳатдан Қорақалпоғистон билан Чоржўй орасидаги йўл 20-30 кунда аранг босиб ўтилиб, оғир қайиқларни кемачилар судраб тортишга тўғри келган. Чоржўйдан қайтиб келаётганда қайиқлар паналаб келгани боис кема йўлининг ўзгариб туришига боғлиқ ҳолда кўп қийинчиликлар келтириб чиқарган.

Карманадан Қозалига бориш йўли ҳам анча мураккаб эди. Ёздаги офтоб иссиқ ҳамда қишдаги қаҳратон совуқлар Қизилқум орқали юриб ўтишни жуда қийинлаштирадиган ҳолатлардан бири эди. Қорақалпоғистондан юк ортилган туялар Устюрт орқали Оренбург ва Астраханга юбориб турилган. Бу ораликни 40-50 кунда зўрға босиб ўтиш мумкин эди [2].

Ўзининг барча камчиликларига (секин ҳаракатланиш, юкни жуда оз миқдорда олиб бориш) қарамасдан, транспортнинг бу турлари Қорақалпоғистоннинг ҳаётида муҳим роль ўйнаши баробарида улар минтақада ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиришга маълум даражада ёрдам кўрсатган омиллардан бўлган.

Ҳақиқий текис йўлларга эга бўлмаган ҳудудда транспорт оқсаётган соҳа ҳисобланиб, айнан шу сабабли иқтисоди, маданияти ривожланган марказлар билан қизгин савдо муносабатлари бўлмаганлиги натижасида ривожланишдан анча орқада эди.

Амударё вилояти Туркистон республикасида олисда жойлашган бўлиб, 99391 квадрат верст ҳудудни эгаллаган. Географик жиҳатдан 41-43⁰ шимолий кенгликда, 25-35⁰ шарқий кенгликда жойлашган[3]. Амударё вилояти шимолда Орол денгизи орқали Сирдарё вилоятининг Перовск ва Қозали уездлари билан чегарадош эди. Шарқда шу вилоятнинг Чимкент уезди билан, Самарқанд вилоятининг Жиззах уезди билан, жанубда Бухоро билан, ғарбда Хоразм билан чегарадош бўлган. Хоразм билан табиий чегара эса – Амударё ҳисобланган.

Амударё вилояти Ижроия Комитети раҳбарларидан бири М.Бальджанов Тошкентга юборган хатида “Амударё вилоятининг Туркистон республикасининг бошқа вилоятларига нисбатан шароити паст даражада, - деб маълумот беради. Туркистон республикаси бошқа вилоятлари марказ билан темир йўл орқали мунтазам равишда алоқа ўрнатиб, яхши географик ўринни эгаллаган, кучли ривожланган саноати бўлса ҳам, буларнинг барчаси Амударё вилоятида йўқ эди. Ҳудуднинг марказдан жуда узоқлиги телеграфнинг ёмон ишлаши, табиий равишда иқтисодий қудратини тўхтатишга олиб келди. Амударё вилояти том маънода фақат ўзи яшамокда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилишга имкони йўқ. Қўшни Хоразм ҳам Амударё вилоятидек паст шароитда қолмоқда”[4]. Дарҳақиқат, мазкур ҳолат шундай қийин вазиятда янги алоқа йўлларини ташкил этиш заруратини тақозо этарди.

“Тўрткўл-Чимбой-Қизил Ўрда магистрал йўли бўйлаб автотранспорт воситаларини очиш имконияти тўғрисида меморандум” нинг (1926 йил 18 июль) ҳисоботида ушбу йўлнинг бутун узунлиги бўйлаб ўтиб бўлмайдиган тўсиқлар мавжуд эканлиги айtilган, бу эса автобуслар ҳаракатланадиган йўлни босиб ўтишни имконсиз қилади. Ҳаракат қилиш мумкин, аммо ҳайдовчига узоқ йўлларни айланиб ўтиш кераклиги маъносида ноқулай трактатда автоуловлар учун жуда хавфли бўлган паст-баландликлар мавжуд. Демак, Тўрткўл-Қизил-Ўрданинг қатнови учун кераксиз вақт сарфидан ташқари бошқа муаммолар ҳам бўлган.

Ушбу ишнинг тижорат қобилятига оид саволга, шуни айтиш керакки, бу ҳолда энг яхши маълумот автобусларнинг ишлаши билан чамбарчас боғлиқ бўлиши мумкин бўлган барча даромадлар ва харажатларнинг оддий рақамли ҳисоб-китоблари бўлиб, бу 96.245 рублни ташкил этган.[5]

Йўлнинг ободонлаштирилмаганлиги сабабли, ҳар бир автомашинанинг Тўрткўл ва Қизил Ўрда ўртасида 60 маротаба юриши ва шу вақт ичида 360 та кишидан ўтиши мумкин деб тахмин қилиш мумкин. Кейин унинг йиллик рентабеллиги 10, 800 рубл миқдорида ифодаланади. Минимал ҳисоблаш - 30 рубл ҳар бир йўловчини ташиш учун, 5 та машина учун 54000 рубл даромад кўриш мумкин бўлган [6].

“Главдортранс” компанияси томонидан Чимбойдан Казалинскгача бўлган бутун йўл

бўйлаб олиб борилган дастлабки тадқиқотлар, унчалик катта бўлмаган ишдан кейин йўл ҳаракати учун фойдаланиш имкониятини кўрсатар эди. Тадбирнинг иқтисодий мақсадга мувофиқлигини қуйидаги фикрлар ҳам тасдиқлайди:

а) Қорақалпоғистоннинг шимолий худудларига юкларни ташиш денгиз орқали Орол станциясидан Қораўзакка қадар амалга оширилди. Қораўзакдан Нукусга борадиган Амударё транспортида қайта юклаш ишлари олиб борилган. Нукусдан Чимбойгача юк арқон билан ташилган. Шундай қилиб, темир йўлдан шимолий гуруҳ туманлари марказига бир тонна юкни, юкларни қайта юклаш харажатлари ва капиталларда сақлашнинг табиий йўқотилиши бўлмаган ҳолда ташиш 350, 5 рубл миқдорида ифодаланган ва агар биз бошқа харажатларни эътиборга олсак, бу миқдор 450 рублгача ошди[7].

б) Қорақалпоғистон юklarининг камида 50 фоизи Амударё бўйлаб Чоржўй орқали Тўрткўлга олиб борилган. Ушбу масофадаги ўртача тариф ставкаси тонна учун 81 рублни ташкил қилади. Бир тонна юкни Казалинскдан Чоржўйгача темир йўл орқали ташиш нархи 192 рублни т / км ташкил қилади. Транспортнинг умумий қиймати 273 рублни ташкил этди, ортиқча юк, табиий йўқотиш ва бошқалар харажатлари ҳисобланган ҳолда ва улар билан тахминан 400 рублга етган. Ушбу вариант бўйича товарларни ККАССРга етказиб бериш Казалинскдан автотранспортга қараганда арзон эмас. Бундан ташқари, станциядан қорақалпоқ товарларини олиб кетишда ҳақиқатни ҳисобга олиш керак. Казалинск, Марказий Осиёдаги Казалинск-Чоржўй темир йўлининг энг қизғин участкасини туширишни амалга оширади натижада товарларни ўтказиш вақти ўн барабар қисқартирилди ва шу билан товар фондининг айланиши ортди[8].

Шу тариқа бир тонна юкни Казалинскдан Чимбойга етказиш қиймати қуйидаги кўрсаткичларга яъни сув йўли билан (Орол денгизи - Қораўзак - Нукус - Чимбой) 450 рубл / т; автоуловда (Казалинск - Чимбой) -400 рублга пасайган[9].

Казалинск-Нукус автомагистралани ташкиллаштиришда (Чимбой орқали) қуйидаги йўналиш қисқартирилиши мумкин эди: Орол денгизи-Нукус масофаси - 668 км; Казалинск-Нукус - 480; йўлни 188 км га камайтириш.

Чимбой-Чоржўй автомагистрალი эса транспорт масофасини Орол денгизи-Нукус автомагистрალი билан таққослаганда 188 км га, Казалинск - Нукус (Чоржўй орқали - Тўрткўл) 1732 кмга қисқартириши мумкин бўлган[10].

Шундай қилиб, Казалинск-Чимбой-Нукус автомагистрალიда автомобил алоқасини ташкил этиш Қорақалпоғистон учун алоҳида аҳамиятга эга эди.

Нукус-Чимбой-Орол денгизи йўналишида автомобил транспорти масаласи алоҳида аҳамиятга эга эди. Тербенбесда порт қурилиши билан бу Қорақалпоғистондаги энг қизғин маршрутга айланади. 1933 йилда аллақачон туманларнинг шимолий гуруҳи хўжалиқдан ташқари транспортда навбатдаги юкларга эга бўла бошлади.

Шундай қилиб, Қорақалпоғистон ички ва ташқи транспортда ўз автотранспортини ташкил қилиш учун барча зарур шарт-шароитларга эга эди.

Йўллар яхшиланиши билан 1, 5 тонналик транспорт воситаларидан 3 ва 5 тонналик транспорт воситаларига ўтиш имконияти пайдо бўлди, бу эса транспорт харажатларини мос равишда пасайтиришга шароит яратган. Қорақалпоғистон худудида темир йўл линиясининг йўқлиги ушбу чораларни йил давомида товарларнинг отли, сувли ва автомобил транспортининг оптимал комбинацияси билан узлуксиз ҳаракатланишини таъминлаш мақсадида амалга оширишга мажбур қилган. 1926-1927 йиллари узунлиги 581 чақиримлик Чимбой-Қизил Ўрда йўли қурилди[11]. Қорақалпоғистон ўша вақтлари Қозоғистон таркибида бўлиб, унинг пойтахти Қизил Ўрда ҳисобланган. Шу йўл орқали Чимбойга биринчи автомашина ҳам келади. Бу саҳро тоғ-у-тош жойларда ҳаракатланишга махсус чиқарилган «Рено-Сахара» маркали француз автомобили эди. Жолау Минбаев миниб келган биринчи машина микроавтобус бўлса керак. Сабаби, шу воқеадан кейин Қизил Ўрда билан Чимбой орасида шундай автобус қатнови очилди. Қизил Ўрданинг транспорт ташкилотига қарашли 8 та автобус аниқ график бўйича йўловчи ташиб турди. Автобуслар 581 км оралиқни 30 соат

давомида босиб ўтар эди. Лекин, автобусларга техник хизмат кўрсатиш томони жуда паст бўлган. Йўлларга 10 та бекатдан 10 та қудуқ қазилиб, унинг ёнига ўтовлар тикилди [12]. Бу ўтовларда асосан йўл қўриқчилари яшашди, шунингдек йўловчилар дам оладиган ўрин чойхона хизматини ҳам бажарган эди. Автобуслар ёнида юк автомобиллари ёқилғи ортиб, изидан эргашиб юрадиган бўлган.

1927 йилнинг июль-август ойларида Чимбой билан Қизил Ўрда шахрининг ўртасидан 580 чақиримдан иборат асосий йўлнинг қурилиши битказилди. Марказий йўл Қизилқумнинг ўртасидаги текис ерлар бўйлаб, баъзида қумнинг устига саксовул, жингил, чангал каби адирлардагидек буталарни ёйиб солинган, аравалар билан юк ортилган туя карвонларига мўлжалланган узун энсиз йўл эди.

Автобусларнинг Чимбойдан узлуксиз қатнови, йўловчилар ташиб туриши узоқ давом этмади. 1928 йили Қозоғистоннинг пойтахти Алма-Ота шахрига кўчирилиши муносабати билан бу маршрут бўйича автобус қатнови тўхтатилди. Бироқ Чимбойдан Қозоғистонга савдосотиқ учун туяли, отли, аравали одамлар қатнови тўхтаб қолмаган.

1930 йилда ташкил этилган Автотранспорт трести биринчи бўлиб йўл тармоғини рўйхатдан ўтказди. 1930 йилги ёзувларга кўра, 1640 км йўллар рўйхатга олинган бўлиб, шундан 600 км вилоят йўлларига, 770 км эса туман ва овул йўлларига тегишли эди. 1931 йилда йўлларнинг таснифи аниқланиб, 1640 км йўллардан 344 км республика, 493 - вилоят, 693 - вилоят ва 110 км - махсус йўлларга тегишли бўлганлиги қайд этилган [13]. Махсус йўлларнинг пайдо бўлиши совхоз қурилишининг жойлашиши ва МЦ нинг ташкил этилиши билан изоҳланди.

1930 йил Қорақалпоғистон РСФСР таркибига кирди, 1932 йил эса Қорақалпоғистон мухтор республикага айланди, Москва шахри Дзержинский туманида илк маҳаллий ҳайдовчиларимиз тайёрланди, автомобиллар керак ускуналари билан таъминланиб юборилди [14]. Натижада 1932 йилги Қорақалпоқ автомобиль автотураргоҳидаги автомобилларнинг 92% юк, фақат 9% ҳар хил автомобиллардан иборат бўлган.

Ўлкада текис тош йўлларини йўқлиги, ўз навбатида машиналарга техник хизмат кўрсатилмаслиги ва таъмирланмаслиги, базанинг йўқлиги сабабли автомашиналарнинг фаолиятига ноҳўя таъсир этди, қисмлар етишмади. Йирик таъмирлаш ишлари бўлса Қозоғистоннинг Кармана шахрида юргизиладиган эди. Унга бориш учун Қизил Ўрдадан айналиб борилиб, таъмирининг сифати жуда паст бўлган.

СССР Халқ Комиссари Советлар қўмондони тош йўллар ва автотранспорт воситалари Марказий Бошқармасининг буйруғига асосан 1932 йилги Тўрткўл шахридан III тоифадаги ҳайдовчилар тайёрланадиган уч ойлик курс ташкил қилинди. Бу курсда ҳар бирида икки гуруҳ бўлиб 25 бола ўқитилган, таълим қорақалпоқ ва рус тилларида олиб борилган. Курсантлар 1933 йилнинг ўрталарида ўқишни тамомлашди. Натижада биринчи маҳаллий шофёрлар отрядлари тайёрланди [15].

1933 йилга келиб қайд этилган йўлларнинг узунлиги 1966 км ни ташкил этди, шундан 140 таси 1-даражали (Хўжайли-Қўнғирот), 344 км - республика 2-тоифасидаги (Тўрткўл-Нукус-Чимбой-Орол денгизи) бирлашма йўлларига, 435 км - вилоят 3-тоифага, 897 - туман 4-5-тоифага ва 150 км - махсус 6-тоифага тақсимланди [16].

Ўсиб бораётган савдо алоқалари натижасида транспорт аҳамияти ва юк айланмаси катта бўлган йўлларни қуриш зарур эди. Ушбу йўлларга республика йўли Тўрткўл-Нукус-Чимбой-Тербенбес, Нукус-Чимбой-Казалинск йўли, Хўжайли-Қўнғирот бирлашмаси ва республикалараро аҳамиятга эга Томди-Кармана йўллари кирди. Тўрткўл-Нукус-Чимбой-Орол денгизи тракти Қорақалпоғистоннинг аксарият туманларини республика маркази билан боғлайдиган ва Тўрткўл, Шайхаббос ва Қипчоқ, Чимбой ва Тахтақўпир ҳудудлари орқали кетма-кет ўтадиган асосий автомагистрал эди. Унинг биринчи ярмида (Тўрткўлдан Нукусгача) йўл шимолий ғарбий йўналишда Амударёга параллел равишда ўтди ва Нукусдан кескин шимолга бурилиб, бу йўналишни Тербенбесгача сақлаб қолди. Тўрткўлдан 70-километрда Султонувайстоғ тизмасининг йўллари ўтиб, йўл яна текис ерга ўтди. Ушбу соҳада мақбул аралашма юзага келди, унда шағалдан лойгача бўлган фракциялар мавжуд эди. Бийбазардан

Қоратоу этагига - 45 км, Нукусдан Чимбойгача - 56 км ва Чимбойдан Орол денгизигача бўлган йўллар энг қийин йўллар ҳисобланган. Ушбу ҳудудларда қурилиш материаллари умуман бўлмаган (камдан-кам учрайдиган ва камбағал шағал йиғувчилар бундан мустасно). Суғориш зовурлари йўқлиги сабабли Тербенбес терминал нуқтасига ёндашувлар жуда қулай бўлган. Портнинг ўзи денгиз кемаларининг тўғридан-тўғри қирғоққа яқинлашишини таъминлади ва чуқур кўрфаз борлиги сабабли тўлқинлардан ҳимоя қилинди. Рельеф шароитлари йўлни қирғоққа олиб чиқишга имкон берди.

Нукус-Чимбой-Казалинск йўли кимсасиз ҳудудда ўтадиган кетма-кет йўллар шаклидаги карвон йўли эди. Хўжайли-Қўнғирот йўли Қўнғиротнинг чеккаларини республика маркази билан боғлаб турди ва бошқа томондан Хўжайли шаҳрининг келажакдаги саноат марказини Александровск-Чоржўй темир йўлига имкон яратди. Узунлиги 250 км бўлган Томди-Кармана йўли икки республика: Қорақалпоғистон ва Ўзбекистон ҳудудида ётар эди. Йўл катта капитал сарф-харажатларсиз автотранспорт воситаларига мослаштирилиши мумкин эди, чунки у асосан тақирлардан, қум билан қопланган жойлардан ўтар эди. Тўрткўл-Томди трактини ривожлантириш, Чимбойдан Қораўзакка йўл қуриш, тиргақларга кириш йўллари яқин келажакнинг вазифаларидан бўлган.

1931 йили академик А.Е.Ферсманнинг таъкидлашича, “КаО-1 – Қорақалпоғистон автономия вилоятидаги биринчи машина эди. Уни ҳукумат бизларнинг тупроқлар орқали автомобилда юришимиз учун ишлаб чиқарди, унга Қорақалпоғистондаги энг яхши ҳайдовчини бириктирди (ҳайдовчи Миша). Автомобилда экспедиция аъзолари Қизилқум саҳроси орқали 1 000 км. йўлни босиб ўтди”[17].

1920 йили ўлкада қуруқликдаги юк ташиш миқдори 336, 7 минг тонна ташкил этган бўлса, 1930 йили 602 минг тоннагача ўсди. Туялар карвони ва араваларнинг кучи паст бўлгани билан талаб қилинган юк ташиш ишлари аниқ оғир куч ишлатишнинг эвазига бажарилди. Юк ташишнинг бир кунлик кучи от арава билан 5, 3 тонна/км, туя билан 3, 3 минг тонна/км, эшак арава билан 0, 8 тонна/км дан иборат бўлган.

1935 йили автомобиллар парки 1932 йилга нисбатан маҳаллий автомобиллари ҳисобидан 8 бараваргача кўпайди. Автопаркнинг 79 % юк ташийдиган, 16% - махсус машиналар билан автобуслар, 5% - енгил автомобилларни ташкил қилди.

Шундан “Союзтранспорт” - 28%, МТС - 23%, “Заготхлопкотранс” - 18%, “Дортранс” – 8% ҳиссасига тўғри келган. Лекин юк ташиш паркларининг техник томондан таъмирлаш базаларининг йўқлиги сабабли паст даражада эди.

1933 йили Тўрткўлда шофёрларни қайта тайёрлайдиган, категорияларини ошириш курси очилди. III тоифадаги шофёрлар қайта тайёргарликдан ўтказилиб, уларга юқори тоифалар берилди[18].

Хулоса қиладиган бўлсак, XX асрнинг 20-30 йилларида юз берган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий вазиятлар натижасида Қорақалпоғистонда замонавий транспорт тури автомобиль транспорти вужудга кела бошлади. Улкада вужудга келётган замонавий транспорт турлари халқ хўжалигининг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Сейтимбетов М. Қарақалпақстанда темир жол қурылысының тарийхынан. Нөкис:Билим 1993.-11- б.
2. Қудияров А.Р. Шымбай тарийхынан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2021. -52-б.
3. Жуманиязов Д.К. Туркистон АССР даги Амударё вилоятининг тарихи (1920-1924 йй.). – Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Автореферати. – Тошкент, 2019.- 12-б.
4. ЎзР МДА. Р-87-фонди, 1-руйхат, 67-иш, 78-варақ
5. Ўша жойда.
6. ЎзР МДА. Р-87-фонди, 1-руйхат, 67-иш, 78-варақ
7. ҚР МДА. 26-фонд, 1-руйхат,9-иш, 349-варақ
8. Ўша жойда. 26-иш,5 варақ
9. Ўша жойда. 249-иш,28 варақ
10. ҚР МДА, 322-фонд, 1-руйхат, 75-иш,73-варақ
11. Нуржанов С. Каракалпакская автономная область: история в источниках. – Нукус: Илим, 2014. 56-б.
12. ҚР МДА, 322-фонд, 1-руйхат, 75-иш,75-варақ
13. ҚР МДА, 322-фонд, 1-руйхат, 75-иш,75-варақ
14. Камалов С., Германова В. Москва-Қарақалпақстан.- Т. 1986. - Б.54

15. Шамуратов Ж., Халмуратов А. Манзиллер шақырады.- Нөкис, 1992.Б. 6-7.
16. ҚР Жуқарғи Кенеси архиви. 1-фонд, 3-рұйхат, 1208-иш, 1-варак
17. Ферсман А.Е. Мои путешествия.- Москва, 1949.- Б.17
18. Худайбергенов Х., Назбергенов К. Айдын мәнзиллер. -Ташкент, 1997.- Б.17.

УЎК 94(470.5).05/06

XVI-XVIII АСРЛАРДА ХИВА ХОНЛИГИДА МЕТАЛЛСОЗЛИК: УЙ-РЎЗГОР БУЮМЛАРИ, ЗАРГАРЛИК, МИСКАРЛИК ВА ҚУРОЛ-ЯРОҒЛАР ТАЙЁРЛАШ

Ш.С.МАТЯКУБОВ, кичик илмий ходим, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Мақолада Хива хонлигида XVI-XVIII-асрларда мавжуд бўлган хунармандчилик турларидан металлсозлик: темирчилик, уй-рўзгор буюмлари, мис буюмлар, заргарлик ва қурол-яроғлар тайёрлаш ҳақида шунингдек хунармандлар томонидан тайёрланган металл буюмларда ишлатилган хом-ашёлар ҳусусида маълумот берилади.

Калим сўзлар: темирчилик, заргарлик, муҳр, чўян, мис, тугтожи, амалий санъат, олтин, кумуш, фируза, қилич, милтиқ.

Аннотация. В статье приводятся сведения о видах ремесел, существовавших в Хивинском ханстве в XVI-XVIII вв. изделия из металла: кузнечное, предметы быта, изделия из меди, украшения и оружие, а также сырье, используемое в изделиях из металла, изготавливаемых мастера.

Ключевые слова: кузнечное дело, украшения, печать, чугун, медь, кузнечное дело, прикладное искусство, золото, серебро, бирюза, меч, ружье.

Abstract. The article provides information about the types of crafts that existed in the Khiva Khanate in the 16th-18th centuries: metal products: blacksmithing, household items, copper products, jewelry and weapons, as well as raw materials used in metal products made by craftsmen.

Keywords: blacksmithing, jewelry, printing, cast iron, copper, blacksmithing, applied arts, gold, silver, turquoise, sword, gun.

XVI-асрнинг охири XVII-аср бошларига келиб Хоразмда ўзбек хонларининг ҳукмронлиги мустаҳкамлана бошлади. Мамлакатнинг иқтисодий ижтимоий ва сиёсий ҳаёти Амударё ўзанининг Каспийдан Орол денгизи томон ўзгариши натижасида жанубга силжийди. Бу ҳақда Абулғозий Шажараи туркда "Биз дунёга келмасдин ўттиз йил илгари Аму суви Хост кинорасининг юқорисини Қора айғир тўқайи дерлар, ул ердин йўл ясаб оқиб, Тук қалъасина бориб, Сир тенгизина кўйған эркандур. Ул сабабдин Урганч чўл бўлибти"[1] деб ёзиб қолдирган. Булар сабаб хонлик маркази ҳисобланган Хива шаҳри сезиларли равишда ривожланди. Академик Я.Ғуломов- "Араб Муҳаммадхон даврида марказни Хива шаҳрига кўчирганлар, шу даврдан бошлаб хонлик Хива хонлиги номини олди" [2] деб ёзади.

Хоразмда XVI-XVII-асрларда шаҳарсозлик фаолияти тўхтаб, суғориладиган ерлар қисқариши натижасида хўжалик ҳаёти издан чиқиб, минтақада савдо фаоллиги сусайган эди. Ёзма манбаларда маълумот берилишича бу даврда хунармандчиликнинг заргарлик, ёғоч ўймакорлик, тоштарошлик, кандакорлик, шиша ишлаб чиқариш сақланиб қолган, кўнчилик, ип-газлама, шой тўқимачилиги ривожланган, аммо улар гулсиз, сидирға бўлган, айримларигина бир хил ранг ёки турли рангда йўл-йўл безак берилган. Хива хонлигида кенг тарқалган хунармандчилик турлари ичида металлсозлик-металлга ишлов бериш алоҳида аҳамият касб этган. Металл рудалари хонликда кам бўлиб, қўрғошин, мис, темир ва чўянни хивалиқлар Россия давлатидан олганлар. Манбаларда "XVI-асрдан бошлаб Москва давлатининг ривожланиши Хива хонлигида савдо фаолиятини жонланишига, Хиванинг Москва билан дипломатик алоқалар ўрнатишига олиб келди. 1557-йилдаёқ Астраханга Урганчдан савдогарлар ҳар-хил моллар олиб келишди. 1559-йилда Москвага Хива элчилари келди. Шундан кейин 1583-1600 йиллар давомида Москвага уч маротаба Хива элчилари ташриф буюрганлар"[3] дейилади. Хивага олтин ва кумуш Россиядан ташқари Эрон, Қўқон ва Бухородан ҳам келтирилган.

Хива ўз тараққиёт даврининг барча босқичларида Хоразмнинг йирик хунармандчилик марказларидан ҳисобланган. Хоразмга савдо-сотик ишлари билан шуғулланганишга келган савдогар Ф.Скибин 1697-йилда Хива шаҳри ва унинг аҳолиси тўғрисида: ”Қурилиш жиҳатидан бир хил бўлсада, Хива шаҳри Бухородан кичикроқдир. Хивага қарам бўлган бошқа шаҳарлар кўпдир. Аҳолиси жангари эмас, балки хунармандлардир”[4]-дея қайд этган.

Металлга ишлов беришнинг муҳим соҳаси темирчиликдир.Хива шаҳри хунармандлари орасида темирчилар кўпчиликини ташкил этар, аҳолининг катта қисми бу хунар турига ихтисослашувида ҳам кўриш мумкин.”Улар аҳолини кетмон, ўроқ, белкурак, поза, бўйинтурук, арра, болта ва бошқа иш қуроллари билан таъминлар эдилар”[5]. Шаҳарда тақачилар, кулфгарлар, пичоқчилар, ўроқчилар, игначилар, михгарлар аҳоли қатламига ўз маҳсулотларини етказиб берар эдилар.Темирчилар маҳсулотлари хилма-хил ва харидоргир бўлиб,нафақат оддий фуқаролар орасида,балки саройда ҳам эҳтиёж катта эди.Темирчилар ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар орасида белкуракка эҳтиёж катта эди.Асосан паҳса уйлар қурилиши, канал ва ариқлар қазил, боғ ва бошқа хизматларини бажаришда энг кўп қулланиладиган меҳнат қуроли –белкуракни яшаш учун ҳар 2-3 йилда икки минг пуд металлга эҳтиёж бўлган”[6].

Хунармандлар орасида чўян билан ишловчи кам сонли усталар ҳам бўлиб, улар позачилар, қозончилар,манғаллар,чўян чойнак ясовчилар ва арава ва тегирмонлар учун юмалоқ халқалар тайёрловчи усталардан иборат эди.”Хоразмда айниқса Хивада ривож топган хунарлардан бири мис ўймакорлиги, яъни кандакорликдир”[7]. Кандакорлар олтин, кумуш, мис, жез ва бошқа металллардан ҳар хил буюмлар ясаб, уларга нақшлар ўйишган,қадама нақшлар билан зийнатлашган[8]. Уста хунармандлар томонидан тайёрланган бундай маҳсулотларга ички ва ташқи бозорда талаб катта бўлган.

Хива хонлик марказига айлангандан кейин шаҳарда мис ўймакорлиги буюмлари ишлаб чиқариладиган устахоналар сони ортган. ”Хива хонлигида ҳам бошқа қўшни давлатлардаги каби миллий байроқлардан ташқари туғлар бўлган.Туғлар ҳарбий бўлинмаларда, бекликларда қўлланилган.Туғ учига от ёки хўкиз думини боғлаб,тилла шар ёки мис тож кийгизилган узун хода ёки найзадан тайёрланган. Туғ кўтариб юрувчини туғдор ёки туғсоба деб атаганлар”[9]. Хивадаги Ичон-қалъа давлат музей-қўриқхонасида фондида ҳижрий 936 милодий 1529-1530 йилларга мансуб “Аллоҳ, ла илаҳа иллаллаҳу Муҳаммадур расулуллоҳ” калимаси ёзилган хунармандлар томонидан мисдан ясалган туғтожи сақланмоқда. Шажараи туркда бу ҳақда ”Тақи туғ бериб лашкар кўшиб Хазарасбни бердилар”[10]. дейилса яна “карнай ва туғни ҳам тевага юбордилар” [11]дейилади. Кумон-кумғон ҳар бир хиваликнинг хонадониди бўлиб, янги оила қураётган келин ўзи билан олиб келиши шарт ҳисобланган.”Мис кумғонларда овқатланишдан олдин ва кейин қўлни ювиш тавсия этилган”[12]. Хива кумғонлари алоҳида ўзига хос шаклга эга бўлиб, дастасиз, қорни ноксимон ва баланд ингичка бўйинли қилиб ишланган.Хива хонлиги тахти улугворлиги, нодир безаклари тарихий манбаларда тилга олинади. XVIII-асрда саройда бўлган таржимон Гуляев ва девон хизматчиси Чучалов “Хива хонининг олтин тахтда олтиндан бош кийим кийиб ўтирганлигини” қайд этганлар [13].

Хивада муҳр тайёрлаш хунари ҳам ривож топган бўлиб, муҳрлар мис,олтин,кумуш ва бошқа металллардан ишланган. 1643-1663 йилларда Хива тахтини қарийиб йигирма йил одилона бошқарган Хива хони Абулғози Баҳодирхон ўзининг 1661-1663 йилларда ёзиб қолдирган “Шажараи турк” тарихий асарида “Шул куни бозордин бир муҳрконни келтуруб, отасининг отина муҳр қаздурди”[14]. деб қайд этиб ўтади.Амалдорлар ва дин пешволари ҳам ўз муҳрларига эга бўлиб,улар турли шаклларда ясалган. Муҳрга соҳибнинг исми,лавозими,муҳр тузатилган сана,айримларига Қурон оятлари ёзилган.Ҳар бир ҳукмдорнинг ўз муҳр тузатувчи устаси–муҳркани бўлган. Баъзан аслзода аёлларнинг ҳам муҳрларига эга бўлганликларини яна Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи-турк” асаридаги қуйидаги қайдлари орқали билиб олишимиз мумкин: “Отасининг кўчи Муҳаммад ғози султоннинг синглининг отина бир муҳр қаздурди”[15].

Металлга ишлов беришнинг муҳим тармоқларидан бири заргарлик бўлган.Хивалик заргар хунармандлар олтин, кумуш буюмларга нафис тошлар билан сайқал бериб, Хоразмга

хос қимматбаҳо заргарлик буюмлар яратганлар. ”Заргарлар учун ҳам зарур бўлган олтин ва кумушни савдогарлар Россия, Бухоро ва Қўқондан олишган”[16]деган фикрлар айтилган. Аммо айрим манбааларда “18-аср ўрталарида Хивадан Россияга кўп микдорда тилла ва кумуш, маълум жинсли тошлар олиб кетилгани”[17]лиги ҳақида маълумотлар берилади. Хивалик заргар усталар тақинчоқларни тайёрлашда анъанавий усуллардан фойдаланганлар булар қўйма, тоблаш, кандакорлик, босма, ўйма, сир бериш, қадама, симтўр, хал бериш ва бошқалар. Барча безаклар маълум бир вазифага ва маросимий маъноларга эга бўлган. Аёллар заргарлик буюмлари бош, кўкрак ва бел қисмларига бўлинган. Эркаклар кийим бошини алоҳида мардонаворлик тимсоли ҳисобланган кумуш камар ва қурол тўлдириб турган. Болалар кийимларида эса соғлиқ-саломатлик ва бахт-иқбол тимсолини ифодалашган.

-Тумор цилиндр шаклидаги аёллар бош кийим бўлиб, одатда аёллар дўпписига кўшиб тикилган. Арабчада тумор сўзи бало қазолардан сақловчи дуо деган маъноларни билдиради; - Осма дузи ёки қанот осма тиллақош. Мажусийликда ҳаёт дарахтини англатувчи сершоҳа тимсоли; -Манглай дузи ёки қушине-тиллақош. Ушбу тақинчоқнинг ранг-баранг бўёғи дунёнинг англашнинг анъанавий тизими билан боғлиқ. Тахя дузи-аёллар бош кийимига тикиладиган безак. У бутунича бош кийимини жимжимадор нақшлар билан коплаб, кейин унинг шаклини маъдан ва тошда такрорлайди; -Калит боғи калитларни осиб юриш учун ишлатилади. Маъдандан ишланган кубба тагадан тўрттадан ўнтагача калит осилади. Булар номи бору лекин ўзи йўқ сандиқларнинг рамзий калитлари бўлган. Улар бойлик ва тўкин-сочинлик рамзи ҳисобланган. ”Калит боғлари кўпинча мисдан, кумушдан, коралл, фируза, шиша билан олтин суви бериб ишланган”[18]дейилади манбаларда; -Шавкала аёллар кўкрак беаги бўлиб, улар юрганда жангир-жунгир овоз чиқариб турган. Қадимда жин ва ажиналар турли овозлар ёрдамида ҳайдаб қувилган. Овоз мусиқийлиги ва жозибаси аёлнинг хиром айлаб юришига боғлиқ бўлган; -Билагузук одатда жуфт-жуфт қилиб кумуш, фирузадан ясалган ва аёлнинг ҳар иккала қўлларига осилган. Билагузуклар икки хилга бўлинган, қулфланмаган очик ва ошиқ-мошиқли ёпиқ билагузуклар. Хоразмда қўйма билагузуклар кенг расм бўлган, бунда бўртма нақшлар яққол кўриниб турган. Билагузукларнинг учлари илон шаклидаги йирик-йирик уч япроқ билан тугалланиб, маросимий-афсунгарлик аҳамиятини касб этган; -Бодомой аёллар бош кийими манглай- пешона беаги бўлиб, фируза қадама ва турли жавоҳирот билан безатилган, бир-бирига уланган уч тумор шаклидаги тақинчоқдир. Бу тақинчоқнинг афсунгарлик хусусияти аёлларнинг учта нияти ва орзуси рўёбидан иборат, яъни кўпфарзандлилиқ, тан соғлиги ва оила фаровонлиги белгисидир; -Ярим тирноқ аёлларнинг кўз ва қулоқ ўртасига осадиган жуфт беаги бўлиб, пастки қисмидан чиқиб турадиган иккита тирноқ йўлбарсниқидир. Ўша даврларда Амударё бўйларида Жайхун йўлбарслари кўплаб учрар ва овчилар заргарларни уларнинг тишлари ва тирноқлари билан таъминлар эдилар; - Танга дузи аёлларнинг пешона беаги ҳисобланиб, кумуш тангалар ва маржон билан безатиладиган заргарлик маҳсулоти ҳисобланади.

“Заргарлар буюртмага кўра хон, вазир ва беклар учун қурол-аслаҳалар олтин сопли пичоқ, қилич дасталари, ғилофларга олтин ва кумушдан махсус қоппамалар ва ўйма нақшлар, от эгарлари ва жабдуқларини юксак дид билан ясаганлар” [19]деб ёзилган манбаларда. Огахий асарларида ҳам алоҳида хизмат қилган амалдорлар тилла пичоқлар билан тақдирланганлиги қайд этилади.

Хива заргарлари сарой ва бадавлат амалдорлар кийимлари учун олтин ва кумушдан тугмалар ҳам тайёрлаганлар. А.Д.Кальмиков ”Хиваликларнинг фахрий чакмонларида йирик кумуш шариклар туғма қилиб қадалган, бунақаси бухороликларда йўқ” [20]-деб қайд этиб ўтади. Шунингдек манбаларда “Хивада қуроллар-ханжар, дубулға, қилич, найза, садоқлар ишлаб чиқариш ҳунари ҳам ривожланган”[21]дейилади.

Шажараи туркда қурол-аслаҳалар тўғрисида ”Арабага келгандин сўнг отдин тушуб Куран ичиға кириб қилични қўя бердилар”[22] дейилган. Бу ҳақда яна манбаларда ”Хиваликлар ўкотар ва совуқ қурол ясашарди: садоқлар ва найзалар, камонлар ва ўқ-ёйлар тўлиб-тошиб ётарди”[23]дейилади. Хива хони Абулғози Баҳодирхон ўзининг “Шажараи-турк” тарихий асарида “ёвга қарши навкарлар садоқларни боғлаб отландилар” [24] деб қайд

этиб ўтади. Яна бир жойда ”Ногоҳ Абдулазизхон улуғ ясов бирлан келиб, милтиқни қўйдилар” шунингдек шу жойда “Найза бирлан санчиб турурлар” деган сўзлар ишлатилади. Яна Абулғози Шажараи туркда Хони жаннат маконнинг Қалмоқ бирлан урушканининг зикр этар экан: ”Қалмоқни милтиқ бирлан босдилар. Шул ерда тўрасининг қўлун милтуқ узди”деб ёзади. Яна бир жойда “Туркман милтиқ етмасдай ерга келиб тушти” дейилади.

Хулоса қилиб айтганда Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашган Хиванинг ўрта асрлардан кейинги даврлардаги савдо иқтисодий имкониятларининг кенгайиб бориши, шаҳар нафақат ички савдо, балки хорижий мамлакатлар билан транзит ва ташқи савдо марказларидан бирига айланишига олиб келди. Бунинг натижасида эса хонлик халқининг турмуш даражасини биров бўлсада яхшиланди, шунингдек кўп сонли қўли гул хунармандларнинг маҳоратлари янада ошиб, улар томонидан яратилган ҳар бир амалий санъат ва хунармандчилик ашёларининг сифати сезиларли даражада яхшиланиб, нафақат кундалик турмуш учун зарурий буюм ёки ашё, балки бетакрор санъат асарига айланиши, хонлик худудларидаги хунармандларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатларини бирмунча яхшиланишига замин бўлиб хизмат қилди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абулғози Баҳодирхон.Шажараи турк.Тошкент.Чўлпон.1992й.Б.185
2. Гуламов.Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи.Тошкент.1959й.Б207.
- 3.Ўзбекистан халқлари тарихи.А.Асқаров таҳр.остида.Тош-Фан.1994й 2-жилд.Б19.
4. Материалы по истории Узбекистана,Гаджикистана и Туркмении.М.-Л.1932.С.266.
5. Калмыков.А.Д.Хива. Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии.Тошкент.1908-С.51.
6. Иванин.М. Хива и река Аму-Дарья. // Туркестанский сборник.-СПб.1873Т.68.-С.63.
- 7.Абдуллаев. Т.Фахреддинова. Д.Ҳақимов.А. Песнь в металле. Народное искусство Узбекистана. -Ташкент.Литература и искусство.1986.-С19
8. Ўша жойда.
9. Ю.Раҳманова.Хива тарихидан лавҳалар.Тош.Академнашр.2019й.Б.88
10. Абулғози Баҳодирхон.Шажараи-турк.-Тошкент.Чўлпон.1992.Б.159
11. Ҳақимов А.Ақилова К. Хива минг гумбаз шаҳри. Тошкент-1997й.Б.33
12. Задыхина,К.Л.Узбеки дельти Аму-Дарьи //Труды Хорезмской экспедиции.М.1952.-С.372.
13. Поездка в Хиву переводчика Гуляева и канцеляриста Чучалова (1754) История в Узбекистана в источниках XVI-перв.полXIXв.Т.1998.-С-115.
14. Абулғози Баҳодирхон.Шажараи-турк.-Тошкент.Чўлпон.1992.Б-131.
15. Ўша жойда.
16. Иванин.М. Хива и река Аму-Дарья. Туркестанский сборник.-СПб.1873.Т.50.- С290.
17. Ҳақимов.А. Ақилова.К. Тасвирий ва амалий санъат.Хива-минг гумбаз шаҳри.Тош.1997.-Б.82.
18. Ичан-қалъа музей-қўриқхонаси фонди.КП 1133,1161,1160.
19. Хоразм тарихи.1.-жилд.-Урганч.1996.Б-335.
20. Калмыков.А.Д.Хива. Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии.Тошкент.1908-С.49.
21. Ю.Раҳманова.Хива тарихидан лавҳалар.Тош.Академнашр.2019й.Б.88
22. Абулғози Баҳодирхон.Шажараи-турк.-Тошкент.Чўлпон.1992.Б.159
23. Ҳақимов А.Ақилова К. Хива минг гумбаз шаҳри. Тошкент-1997 й. Б.33
24. Абулғози Баҳодирхон.Шажараи-турк.-Тошкент.Чўлпон.1992.Б.157

УЎК 339.543.38

ЎЗБЕКИСТОНДА МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА БОЖХОНА ИШИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТАДБИРЛАРИ

Г.О.Олимжонова, эркин изланувчи, Қарши Давлат Университети, Қарши

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистонда мустақиллик йилларида божхона ишини ривожлантириши тадбирлари ва унинг аҳамияти ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Ўзбекистон, божхона, Ички ишлар вазирлиги, Инспекция, Божхона, Чегара қўшинлари, Прокуратура, Мудофаа, Суд, Миллий хавфсизлик, Миллий гвардия.

Аннотация. В данной статье говорится о мерах по развитию таможенного дела и его значении в годы независимости Узбекистана.

Ключевые слова: *Узбекистан, таможня, МВД, Инспекция, Таможня, Пограничники, Прокуратура, Оборона, Суд, Национальная безопасность, Национальная гвардия*

Abstract. *This article talks about customs development measures and its importance in the years of independence in Uzbekistan.*

Keywords: *Uzbekistan, customs, Ministry of Internal Affairs, Inspection, Customs, Border Guards, Prosecutor's Office, Defense, Court, National Security, National Guard*

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида божхона ишини йўлга қўйиш борасида изчил ислохатлар олиб борилди. Божхона органлари бу даврда мустақил тузилма сифатида шаклланиб бoшланди. Хусусан, соҳа ҳуқуқий асосларини шакллантириш тадбирлари ҳам айнан шу даврда олиб борилди. Масалан, 1991 йилнинг сентябрида Ички ишлар вазирлиги ҳузурида «Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан товар-моддий бойликларнинг ноқонуний олиб чиқиб кетилишининг олдини олиш бўйича Инспекция» ташкил этилди. Бу даврга келиб Республикада ҳали ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларнинг қонуний асослари тўлиқ шаклланимаганлиги, яъни Божхона, Чегара қўшинлари, Прокуратура, Мудофаа, Суд, Миллий хавфсизлик, Миллий гвардия тўғрисидаги меъёрий ҳужжатлар қабул қилинмаганлиги сабабли, ушбу вазифалар ҳам вақтинча ички ишлар идоралари зиммасига юклатилган эди. Жумладан, республика чегараларини мустаҳкамлаш ва уни қўриқлаш ички ишлар органларига топширилиб, ҳар 200 километр масофага 30га яқин чегара постлари қўйилди, ҳар бир постда уч кишидан иборат ички ишлар ходими хизматга жалб этилди[1]. Мустақилликнинг дастлабки йилларида собиқ Иттифоқ республикаларининг ҳаммасида аҳвол оғир бўлиб, айниқса озиқ-овқат танқислиги кучайиб бориши ўз ўрнида зарур истеъмол товарларини четга чиқишини олдини олиш зарурияти божхона соҳасига алоҳида эътиборни талаб этди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1991 йил 25 октябрдаги “Ўзбекистон Республикасининг Божхона қўмитасини ташкил этиш ҳақида”ги ПФ-284-сон Фармони билан мустақил Ўзбекистон Республикасининг биринчи Божхона қўмитаси ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 1991 йил 26 октябрдаги “Республикада божхона хизматини ташкил этиш ва унинг фаолияти масалалари ҳақида”ги 272-сон қарори билан Республикада божхона хизматлари ва уларнинг тузилиши тасдиқланди. Божхона қўмитасининг биринчи раиси этиб Эркин Муяссарович Жўраев тайинланди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 10 августдаги ПФ-451-сон Фармониға мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ҳузуридаги товар-моддий бойликларни олиб кетишни назорат қилувчи Давлат инспекцияси Бош бошқармаси бирлаштирилиб, Давлат божхона қўмитаси ташкил этилди.

1992 йил 8 июлда Ўзбекистон Республикаси “Божхона ҳамкорлиги кенгашини таъсис этиш тўғрисида”ги халқаро Конвенцияға аъзо бўлди. Божхона хизмати моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ижтимоий дастурларни бажариш мақсадда асосли ва қонуний равишда мусодара қилинган товар-моддий бойликлар тўла сотилиб, бюджетға тегишли тўловлар ўтказилган тақдирда шулардан тушган маблағнинг 20 фоизи, шунингдек, савдоға дахлдор бўлмаган муомалада бож йиғимлари, пошлиналар тарзида олинадиган режадан ташқари даромадлар ҳисобига Давлат божхона қўмитасининг махсус жамғармаси ташкил этилди. 1992 йили 5 март Андижон вилоятида “Дўстлик” божхона комплекси биноси фойдаланишға топширилди[2]. Божхона хизмати ходимлари томонидан Ўзбекистоннинг қўшни республикалар билан чегарадош вилоятлари постларини ташкил этиш юзасидан қатъий чора-тадбирлар олиб борилди. Хусусан, қўшни Тожикистон ва Қирғизистон Республикалари билан чегарадош бўлган “Фарғона”, “Андархон” ва “Сух” божхона масканларида айланма йўллар қаттиқ назорат остиға олинди. Жойлардаги ҳокимликлар билан ҳамкорликда айланма ва дала йулларини автотранспортлар ўта олмайдиган қилиб тусиб қўйиш бўйича ҳаракатлар олиб борилди[3].

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон божхона ходимларининг тажрибасизлиги ва хизмат жараёнидаги қийинчиликлар ҳамда республикамизға чегарадош мамлакатлардаги ноқулай (беқарор) вазиятдан фойдаланиб, мўмай даромадға эға бўлиш

максадида гиёҳванд моддаларнинг ноқонуний айланиши билан шуғулланишга зўр берган жиноятчи гуруҳлар кўпайди. Аммо божхона ходимларининг саъй-ҳаракатлари ва жонбозлиги туфайли 1992 йилда дунё миқёсида ҳеч бир мамлакат тарихида қайд этилмаган миқдорда, 13 тонна 55 кг 450 г наркотик моддаларни ушлаб қолишга муваффақ бўлинди. Шу йилнинг 8 октябрда Термиз шаҳрига 30 тоннага яқин юк Афғонистондан транзит кириб келади. Юк назоратдан ўтказилганда, унда майиз жойлаштирилган қутилар бўлганлиги аниқланиб, бу қутилар. МДҲ давлатлари, Бельгия, АҚШ, Канадага етиб бориши режалаштирилган. Божхона ходимлари юкни текширувидан ўтказганда, майиз қутилари орасида ғишт шаклида жойлаштирилган наркотик восита – гашиш топилиб, жами 1305 қутида бир килограммли 13 тонна 50 килограмм гашиш аниқланган. Жиноят кодексининг 69-моддаси (контрабанда) асосида жиноят иш очилиб, тергов учун ДХХга юборилган[4]. Кейинги йилларда ҳам божхона соҳаси ҳуқуқий базасини яратиш борасида ҳаракат олиб борилди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 18 январдаги ПФ-744-сонли Фармони билан Давлат солиқ кўмитаси ташкил этилди ва Давлат божхона кўмитаси Бош божхона бошқармасига айлантирилиб, унинг таркибига киритилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 4 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кўмитасини ташкил этиш ва унинг фаолияти масалалари тўғрисида”ги 114-сон қарорига биноан солиқ ва божхона органларининг асосий вазифалари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, тузилмалари тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 8 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона кўмитасини ташкил қилиш тўғрисида”ги ПФ-1815-сон Фармони билан Давлат божхона кўмитаси қайта ташкил қилинди. Ушбу ҳужжатга мувофиқ божхона органларига ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган мақоми берилди[5]. Шу тариқа божхона қонунчилиги ҳам такомиллашиб, божхона органларининг ваколатлари кенгайиб борди.

Энг асосий ва божхоначилар учун дастуриламал бўлган ҳужжат – бу Божхона кодексидир. Божхона органларининг биринчи Божхона кодекси 1997 йил 26 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг X сессиясида тасдиқланди ва 1998 йил 1 мартдан амалга киритилди. Божхона кодекси Ўзбекистон Республикасида божхона ишини амалга оширишнинг ҳуқуқий асоси бўлиб ҳисобланади. Ушбу кодекс божхона иши ва сиёсатини, товарлар ва транспорт воситаларини Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан олиб ўтиш ва декларациялаш тартибини, божхона режимларини қўллаш қоидаларини, божхона тўловларини ҳисоблаш ва ундиришни ҳамда божхона қоидаларини бузганлик ҳолатлари учун жавобгарликни белгилаб берилган.

1996 йил мобайнида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи доралар билан ҳамкорликда Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона кўмитасининг ходимлари томонидан республика чегарасидан ўтаётган транспорт воситалари, юклар ва фуқароларни божхона кўригидан ўтказиш жараёнида, жами 440 та гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларни қонунга хилоф равишда ўтказиш ҳолатлари аниқланган. Шундан 62 та ҳолат Ўзбекистон Республикаси ҳудудига, 129 та ҳолат республика ҳудудидан ташқарига, 106 та ҳолат транзит тартибда республикаоркали ва 143 та ҳолат республика ҳудуди доирасида ўтказиш билан боғлиқ бўлган[6].

Ўзбекистон божхона ишини ривожлантириш бўйича қатор хорижий нуфузли ташкилотлар ва давлатлар билан ҳамкорлик қилиб келди. Бунда айниқса, БМТ билан ҳамкорлиги эътиборга лойиқдир. 2002 йил 28 январда Тошкентдаги БМТ ваколатхонасида минтақада жиноятчиликка қарши кураш бўйича амалий конференцияда АҚШнинг Гиёҳвандлик воситаларига қарши кураш маъмурияти, Буюк Британия Қироллигининг Божхона хизмати, Германия федерал полицияси ҳамда Бельгия, Финляндия, Канада, Швейцария, Италия, Франция ва Австрия полицияларининг вакиллари иштирок этди[7].

БМТнинг жиноятчилик бўйича бошқармасининг асосий чегара-назорат пунктлари салоҳиятини ошириш ҳамда махсус чегара алоқа бўлимларини ташкил этиш бўйича Минтақавий лойиҳаси ишлаб чиқилди. Ўзбекистон Республикаси ушбу лойиҳада 2009 йилдан

бошлаб иштирок этди. Лойиха Афғонистон, Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон ва Туркменистонинг чегара-назорати пунктларида ноқонуний айланиши доирасида маълумот алмашинуви ва чегара-назорати пунктларининг моддий-техник базасини модернизациялаш ҳамда кадрлар салоҳиятини кенгайтирилган ўқув курсларини ўтказиш йўли билан мустақамлаш тадбирлари олиб борилди. Лойихани ижросини амалга ошириш доирасида, “Ойбек” (Тошкент вилояти), “Сариосиё” (Сурхондарё вилояти), “Айритом” (Сурхондарё вилояти), ва “Дўстлик” (Андижон вилояти) божхона масканларига замонавий компьютер жиҳозлари берилди. Божхона пунктларида чегаралараро ҳамкорлик офислари ташкил қилинди. БМТнинг наркотиклар ва жиноятчилик бўйича бошқармаси ва Бутунжаҳон божхона ташкилотининг “Контейнерларни ташуви устидан назорат – Марказий Осиё ва Озарбайжон сегменти” - GLOG80 глобал дастури оширилди. Бу дастур 2004 йилдан бунё амалга оширилиб, бу дастурга Ўзбекистон 2014 йилдан эътиборан иштирок этди. Дастур доирасида Бутунжаҳон божхона ташкилоти кўмагида химояланган «ContainerCOMM» канали орқали маълумот алмашинуви йўлга қўйилди. Лойихани амалга ошириш доирасида ўқув семинарлари ташкил этилди.

Хуллас, Ўзбекистонда божхона ишини йўлга қўйиш тадбирлари мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошланди. Тизим фаолияти учун ҳуқуқий база босқичма-босқич шакллантирилиб борилди. Божхона ходимлари ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари билан биргаликда Ўзбекистон чегарасидан ноқонуний олиб ўтишга мулжалланган жуда кўплаб товарлар ва махсулотларни тухтатиб қолишга мувофиқ бўлди. Бунда айниқса нуфузли халқаро ташкилотларнинг ўрни катта бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Милиция ҳаётидан. Хушёр соқчилар. Ўзбекистон овози газетаси. 1992 йил 18 январ. № 13
2. Божхона иши тарихи /Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона кўмитаси Олий ҳарбий божхона институти; масъул муҳаррир: С.С.Гулямов/-Т.: “ ”, 2015. – Б. 159-170. (220 б)
3. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1617-иш, 20-варақ.
4. <https://daryo.uz/k/>
5. Божхона иши тарихи.–Тошкент, 2015.– Б. 159-170.
6. Ўз МА, М76-фонд, 1-рўйхат, 1072-иш, 31-варақ
7. Жиноятчиликка қарши курашда халқаро ҳамкорлик: Маърузалар курси Масъул муҳаррир юрид. фан. доктори, профессор А.Х. Саидов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2012. – Б.89.(133 б.)

УЎК 93/94

ҲАРБИЙ ТАЪЛИМ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ – ДАВР ТАЛАБИ

Ё.Ю.Розимова, т.ф.н., доц., Қуролли Кучлари Академияси, Тошкент

Аннотация. Мақолада Амир Темур давлатида ҳарбий хизматчиларни рағбатлантириши тартиби, уларга маош тўлаш миқдори ва ижтимоий таъминоти ёритилган. Сипоҳга озиқ-овқат, маош, турли моддий инъомлар қилиши, танҳо тақсимлаши, айрим амирларга, мингбоши, юзбошилари хазинадан кўрсатган қаҳрамонликлари учун моддий бойлик, ер-сув бериши, амирлик мансабини бериши, навкарларни энг қуий даражадан юқори мартабагача тайинлаш қоидалари ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар. Амир Темур, сипоҳ, амир, қўшин, навкар, маош, танҳо, улуфа, “Баҳодир” унвони.

Аннотация. В статье освещен порядок поощрения военнослужащих в государстве Амира Тимура, социальное обеспечение и размер их заработной платы. Речь идет о военных, о питании, зарплате, различных материальных благах, уединенном распределении, некоторых эмиров, тысячников, материальное обеспечение сотников за их героические подвиги, присвоение звания Эмира, назначении военачальников с самого низшего ранга до высшего ранга.

Ключевые слова: Амир Тимур, войска, солдат, эмир, заработная плата, поощрение, звание «Баходыр»

Abstract. The article highlights the procedure for encouraging military personnel in the state of Amir Timur, social security and the size of their salaries. We are talking about the military, their food, salary, various material benefits, solitary distribution of some emirs, thousands, material support for centurions for their heroic deeds, the assignment of the title of Emir, the appointment of military leaders from the lowest rank to the highest rank.

Keywords: Amir Timur, troops, soldier, Emir, salary, promotion, title «Bahodir».

“Даврлар ўтаверади, замонлар алмашаверади. Бу ёруғ оламга келган ҳар бир одамзот авлоди турли ўзгариш ва янгиланишлар сари интилаверади. Айни пайтда халқлар тарихида ўзига хос туб янгиланиш даврлари борки, бундай замонларда муайян миллат даҳоси, унинг ўз салоҳиятини намоён этишга интилиши, яратувчанлик фаолияти энг юксак чўккиларга кўтарилади.

Халқимизнинг орзу-интилишлари Иккинчи уйғониш даврининг буюк сиймоларини уйғотди, айнан халқ армонини рўёбга чиқаришга бўлган интилиш Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир даврида нафақат мамлакат мустақиллигини таъминлаш, балки қудратли давлат барпо этиш, иқтисодиёт, маданият, санъат ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш, одил подшо, адолатли жамият, комил инсон ғояларида намоён бўлди.

Эзгулик ва инсонпарварликни химоялаш халқимиз менталитети ва маънавиятининг муҳим таркибий қисми, ҳаёт фаолиятининг асосий йўналиши бўлиб келган”. [1].

Амир Темур давлат аппаратини, биринчи навбатда, қўшинни моддий жиҳатдан таъминлаш манбаи (солиқлар) тизими ва улардан хизматчиларга маош белгилаш, маош миқдорлари ҳамда умуман, хазинадаги қирим-чиқим ҳисоб-китобларини катта аниқлик билан олиб борилишини жорий қилади. Масалан, сипоҳга танҳоқ ва улўфа тақсимлаш тўғрисида махсус тузуклар ишлаб чиқади. Бу қонун-қоидага биноан пиёда, қалақчи, ясовул, чоповулларни бир йиллик маошларини ҳисоблаб, танҳоқ хазинасидан олиб беришни буюрган[2]. Ўнбоши, юзбошиларга эса маошни шаҳар омонлиги (шаҳар аҳолисидан йиғилган солиқ) хазинаси ва подшоҳлик мулки даромадидан нақд пул ҳисобида ёзиш жорий қилинади. Амирлар ва амир ул-умароларга эса сарҳад ерларидаги вилоятлардан бири тиюл[3] қилиб белгиланган.

Давлат мулозимларининг маоши қатъий қилиб белгиланар экан, Амир Темур уларни оддий халқдан ортиқча солиқлар олишларини таъқиқлаб қўяди. Масалан, Амир Темурнинг махсус фармони билан амирлар, мингбошилар раиятидан моли жиҳод (нақд пул ёки маҳсулот билан тўланадиган солиқлар) йиққанларида, хирождан ортиқча соварий (подшо ва хонлар ўз вилоятларидан ўтаётганларида талаб қилинадиган тортиқлар ёки совринлар), қўналға (чопар ва элчиларга қўноқ (тунаш) ҳақи бериш ва шилон (подшоҳлар ва амирларнинг овқатланиши учун тўпланадиган солиқлар) талаб қилишлари таъқиқланган.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ёзишича: “Подшоҳ гўё боғбон. Боғбон бўстондаги гиёҳдан хабардор бўлиб тургандай доимо улар аҳволдан хабардор бўлиш керак. Гўёки қайси гиёҳ ишга ярамаса, уни юлиб ташлаб, қайси бир сабзадан фойда келса, унга қараб парвариш қилсин. Лашкар орасида ҳам шундайлар борки, улар ҳеч иш қилолмайди. Уларга эссиз маош. Уларнинг номларини маош дафтарида йўқ қилишни буюриш ва ишчан йигитлар тарбияси билан машғул бўлсин”[4].

Амир Темур томонидан жанглarda катта жасорат кўрсатган оддий аскарга **“Баҳодир” унвони** берилган. “Темур тузуклари”да ёзилишча: “Амр қилдимки, қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ё ғаним лашкарини енгса, унга уч нарса билан имтиёз берсинлар: фахрли хитоб, туғ ва ноғора топшириб, уни **“баҳодир”** деб атасинлар”[5], - дейилган.

Бунинг далили сифатида Амир Темур қўшинида Шох Малик Барлос, Баҳлул Барлос, Дарвиш Буға, Исмоил Барлос, Ҳусайн Малик Қавчин, Ҳамза, Рамазон хожа, Шерзод, Шер-Али Барлос каби баҳодирлик унвонига эришган аскарлари бўлган[6]. Амир Темур турли мамлакатларнинг аҳолисини йўл-йўриққа солиш ва маош тайинлаш, авлиёлар ва дин пешволарининг мазорларини тузатиш, вақф ва назр ишларини тартибга солишда тузукларини,

яъни қонунларини жорий қилган. Бу қонунга биноан фатҳ этилган давлат сипоҳийлари ўз ихтиёрлари билан паноҳига келса, Соҳибқирон уларни навқар қилиб олган.

Амир Темур фақатгина ўз сипоҳини ташкил этиш ёки унинг жанговарлигини ошириш ишлари билангина эмас, балки у сипоҳнинг ички масалалари, хусусан, сипоҳга улусда озиқ-овқат, маош, турли моддий инъомлар қилиш, танҳо тақсимлаш, яъни айрим амирларга, мингбоши, юзбошилари хазинадан кўрсатган қаҳрамонликлари учун моддий бойлик, ер-сув бериш, Амирлик мансабини бериш, навқарларни энг қуйи даражадан олий мартабагача тайинлаш қоидаларини, тузукларини ишлаб чиқди. Сипоҳийга бериладиган маош масаласини кўриб чиқадиган бўлсак, у Амир Темурнинг амрига биноан қуйидагича ташкил қилинган эди:

Биринчидан, оддий сипоҳ ўз вазифасини ўринлатиб бажарганда унга минган отининг баҳосида маблағ берилган.

Иккинчидан, баҳодирларнинг маоши икки от баҳосидан - тўрт от баҳосигача қийматига тенг бўлган.

Учинчидан, ўнбошилар маоши қўл остидаги оддий сипоҳийдан ўн баробар кўп бўлган.

Тўртинчидан, юзбошиларники эса, ўнбошиларникидан икки баробар кўп, мингбошиларники эса юзбошиларникидан уч баробар кўп бўлган.

Сипоҳийларга маош белгилашда Амир Темур моддий рағбатлантириш тамойилига қатъий амал қилади. У аскарларининг маошини тенглаштирамасдан кўрсатган хизматларига қараб зиёда қилиб берган. Бундан ташқари, алоҳида қаҳрамонлик кўрсатганлари учун улуфа, танҳо каби рағбатлантиришларни ҳам жорий қилади.

Ҳусайн Воиз Кошифий ўзининг “Ахлоқи муҳсиний” асарида ёзишича: “Подшоҳ ҳам лашқар ва мулозимларга тўрт иш қилиши керак:

биринчиси, минар отлари ва аслаҳаларини муҳайё қилсин;

иккинчиси, ҳар бирини мартабасини билсин ва унга шу мартабага муносиб муомала қилсин;

учинчиси, ишчан кишиларни яхши тарбия қилсин ва лашқар ичида сарафроз қилсин;

тўртинчиси, душмандан қўлга тушган ўлжа молидан уларни ҳам баҳраманд айласин”[7].

Низомиддин Шомийнинг ёзишича, “Ходимлар ва лашқарга маош, инъом, укалко ва суюрғол бермоқ хайрли ишларга кенг йўл очиш учун қилиниб, исрофгарчилик ва ҳаддан оширмоқ ҳолатидан меъёр ва ўртамиёналик томон оғмоқ лозим, токи ишларнинг бориши тўғрилиқ қонунидан четга чиқмасин, тўсқинлик қилувчи сабаблар бир-бирига уланиб кетмасин, дил дардини келтириб чиқармасин ва пушаймон бўлишга тўғри келмасин. Ана шундагина (одам) зулм қилмоқ ва ҳасисликдан узоқ бўлади, ортиқча ҳаражат ва исрофгарчиликка йўл қўймайди. Аллоҳ таоло айтади: “(бахиллик билан) қўлингизни бўйнингизга боғлаб ҳам олманг. Исрофгарчилик қилиш билан уни бутунлай ёзиб ҳам юборманг”[8]. Яъни, чиқим билан киримни бир меъёрда тутсин, шундагина юртни (бошқаришдаги) барча зарур ишлар унга осон бўлмай ва зулм қилмоққа ҳеч бир зарурат қолмамай”[9].

Соҳибқирон юқоридаги манбадан кўриниб турибдики, исрофгарчиликка мутлақо қарши бўлган. Ҳамма нарсада меъёрни бўлишини қатъий талаб қилган. Бу ғояларнинг бугунги кундаги аҳамияти ҳақида гап кетганда, айнан ҳозирда тўй, марака ва йиғинларни ихчам ҳолда ўтказилишига қаратилган ишларни мисол қилиш мумкин.

Ҳусайн Воиз Кошифий “Ахлоқи муҳсиний” асарида: “Лашқар ва мулозимларга маош мўътадил равишда тайинлансин. Чунки уларнинг турмушлари агар фаровон бўлса, ўзларидан кетиб, хизмат ва мулозиматда тихирлик қилурлар. Агар уларнинг турмуши ночор бўлса, норози бўлиб, бошқа раҳбарни хоҳлаб қолади”[10].

Амир Темур ёзади: “Амр қилдимки, амир ул-умаронинг маоши ўз қўл остидагиларидан ўн баробар ортиқ бўлсин. Шунга ўхшаш, девонбеги ва вазирларнинг маошлари эса амирлар маошидан ўн баробар кўп бўлсин. Ясовул, чоповул, қалақчилар маошлари ўз хизматларига яраша, мингдан ўн минг (танга)гача бўлсин”[11].

Аҳли мажлис бўлмиш саййид, олим, фозил кишилар, ҳаким, табиб, мунажжим, қиссахон, хабарчи, тарихчилар, хуллас, барча-барча давлат мулозимларига ўз ҳолларига қараб маош

белгиланган, йирик арбобларга эса суюрғол тайинланган. Пиёда, хизматчиларга юз тангадан минг тангагача маош беришни жорий қилади. Агарда сипоҳийлардан қайси бири жангда хатоликка йўл қўйса, унинг маоши миқдори ўндан бирга камайтирилган.

Маошни олиш, белгилаш, қатъий ҳисоб-китоб билан девонбегилар орқали амалга оширилган. Улар ўз навбатида Амир Темурни сипоҳийлар маоши ҳақида хабардор қилиб турганлар. Сипоҳийларнинг ҳар бирига махсус фармонга кўра маош олиш ёрлиғи берилган. Ёрликда уларга берилган маош миқдори аниқ қилиб ёзиб қўйилган.

Амир Темур фақат давлат мулозимлари: амир, саркарда, баҳодир, жангчиларнинг турмушидан, ҳаётдан огоҳ бўлиб, уларнигина ўйлаб қолмасдан, раият - омманинг турмуши, шароитининг оғирлашиб кетиши, уларга нисбатан ҳокимларнинг зўравонликлари, қонунсиз тажовузлари бўлмаслигини қаттиқ назорат остига олган. Уни амалга ошириш давлат аппарати механизмларини ишлаб чиққан. Шу сабабли ҳам, ўз замонининг кўп сонли, қуролланган кўшинини халқдан йиғиладиган солиқлар эвазига сақлаб туришга раият ва давлат, аҳоли ва армия ўртасидаги муносабатнинг оғирлашишига йўл қўймаган. Бу жиҳатлари билан Амир Темур халқнинг арзу додига қулоқ солувчи донишманд, маърифатли бўлганини таъкидлаш мумкин. Мамлакатдаги амалдорлар, вилоят ҳокимлари, вазир, амирлари ва бошқалар подшоҳ рўхсатисиз, қозининг қарорисиз аҳолини калтаклаб, савалаш йўли билан эмас, балки огоҳлантириш, тушунтириш йўли билан бошқариш ҳуқуқига эга бўлган.

Амир Темур сипоҳнинг тузилиши, унинг қурол-яроғи, қўриқланиши, маошлари билан бир вақтда навкарларнинг ўз бегига ва аксинча, бекларнинг ўз навкарларига бўлган муносабат масалаларининг ҳуқуқий ва ахлоқий жиҳатларини ҳам тартибга солади. Амир Темур навкарларидан тўғри, адолатли бўлишларини талаб қилади. Навкарлар ўзларини доимо бекларнинг хизматчилари деб билганлар. Амир Темур ўз бегига ихлос қўйган ва сидқидилдан хизмат қилган навкарнинг бойлиги, давлати, ноз-неъматни кундан-кун ортиб боради[12], - деб ҳисоблаган.

Амир Темур мулозим бирон-бир мамлакатга ҳоким қилиб қолдирилса-ю, у мамлакатни душманга топширса, бундай ҳокимни фақат ўлим жазосига ҳукм қилишни ва аксинча, давлатни душмандан ҳимоя қилган содиқ амалдорни ҳар томонлама мартабасини улуғлаш кераклигини айтади. Шунга ўхшаш ҳоким, амир, давлат мулозимлари ҳақида Амир Темур мисоллар тариқасида ўз фикр ва мулоҳазаларини, бошқача қилиб айтганда, муносабатини аниқ белгилаган. У хоинлар, сотқинлар, ифвогарларни ёқтирмаган, уларга ишонмаган бўлса, ростгўй, содиқ хизматчилар, жангчиларни қадрлаган ва уларга иззат-эҳтиромлар кўрсатган. Улуғ саркарданинг одамларга, давлат мулозимларига ана шундай эътибор ва ҳушёрлик билан қараши унинг шон-шухратининг, давлатининг янада юксалишига сабаб бўлди[13].

Қайси бир сипоҳий ўзини кўрсатган бўлса, рағбатлантириб ҳақини адо этсинлар. Қайси бир сипоҳий хизматда юриб қариллик ёшига етаркан, уни ойлик-ҳақидан маҳрум этмасинлар ва мартабасидан туширмасинлар. Ҳеч бир сипоҳийнинг хизмати назардан четда қолмасин. Чунки улар давлат хизматида экан, боқий ҳаётларини фаний дунё нақди учун аямаганининг ўзи ҳам инъомга ва моддий таъминотга лойиқлигини билдиради. Уни инъомидан маҳрум қилиб, хизматларини кўрсатмасалар, ноинсофлик қилган бўлурлар.

Яна амр қилдимки, қайси бир амир ёки сипоҳийнинг менинг давлатим учун хизмати синггани аниқ бўлса – ғаним лашқарини синдирган, бирор мамлакатни забт этган ёки (жон-жаҳди билан) қилич чопишган бўлса, хизматини тақдирлаб, ҳақини адо қилсинлар. Ёши кекса сипоҳийларни ҳурматлаб, азиз тутсинлар. Улардан фойдали маслаҳатлар олсинлар, чунки уларнинг айтадиган гаплари ўз тажрибаларида кўриб, билганларидир. Уларни салтанат қорхонасининг устунлари деб билсинлар. Улардан кейин ўғилларини ўринларига ўтказсинлар[14].

Ушбу тарихий асосга кўра, Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Мамлакатимиз тинчлиги ва хавфсизлигини ишончли таъминлаш билан бевосита боғлиқ бўлган ҳарбий таълим масаласига биринчи даражали эътибор қаратиш, мактаблардаги ҳарбий дарсларга, шу ҳудудда хизмат қилаётган, юксак инсоний ва касбий хусусиятларга эга жанговар офицерларни жалб этиш, ўқувчиларни ҳарбий қисмларга олиб бориб, хизмат жараёнлари билан яқиндан таништириш

хамда нафақадаги ҳарбийларнинг мактаб, лицейларда дарс ўтишларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ”[15], - деган фикрлари орқали Соҳибқироннинг ўша даврдаги тажрибасидан ҳозирда фойдаланилаётгани маълум.

Агар мингбоши қилич зарби билан ғанимнинг бир фавж лашкарига шикаст етказса, уни биринчи амир этиб тайинласинлар. Биринчи амир ёв лашкари сафини бузиб, уларни тарқатиб баҳодирлик кўрсатса, уни иккинчи амирлик даражасига кўтарсинлар. Шунга ўхшаш, қайси амир ёв лашкари тўпини тўздириб, иш кўрсатар экан, уни ўз мартабасидан юқори кўтарсинлар. Сипоҳийлардан кимки жангда астойдил қилич чопса, ойлигини оширсинлар.

Қайси бир сипоҳий мажбуран чекинган бўлса, узрини қабул қилсинлар.

Қайси сипоҳий душман қаршисида қилич чопиб яраланса, уни тақдирлаб, инъом берсинлар. Бордию яралангандан кейин қочган бўлса, унга таҳсин ўқиб, яраланганини ҳисобга олсинлар. Чунки у ғанимга ҳужум қилмаган тақдирда ҳам, ёв ҳамласи вақтида жароҳатланганлардир, яраси унинг не ҳолга тушганини гувоҳидир[16]. Амр қилдимки, аймоқларнинг[17] амирларига биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт бегларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва буғру берсинлар. (Ўн икки) амирдан қайси бири душман фавжини синдирса ёки ғаним қўли остидаги бирор мамлакатни фатҳ этса, уни тақдирлаб, агар биринчи (даражали) амир бўлса, иккинчи (даражали), иккинчи бўлса учинчи (даражали) ва шу тартибда ниҳоят ўн биринчи амир бўлса уни ўн иккинчи даражали амир қилиб, байроқ, туғ ва ноғора берсинлар. Шу йўсинда биринчи даражали амирга битта туғ, иккинчисига иккита, учинчисига учта, тўртинчисига тўртта туғ ва ноғора бериб, уларни тумантуғ ва чортуғ олиш мартабасига етказиб рағбатлантирсинлар[18].

Амир Темур ёзганидек, “...амирларимдан қай бирлари менга жон-дили билан ҳамроҳлик қилган бўлсалар, мен ҳам улардан ҳеч нарсани аямадим”[19], - дея амирларни хизматларига лойиқ рағбатлантирганини эътироф этади.

Адолат ва қонунга қаттиқ риоя амал қилган Соҳибқирон шу тариқа фақат салтанат ичидагина эмас, балки жаҳон қироллари, султонлар, хонлар орасида эътироф этилган жаҳон ҳукмдори мавқеига кўтарилди, одиллиги, халқпарварлиги билан ном қозонди[20].

Улкан салтанатнинг марказлашган тарзда бошқарилишида сўзсиз Амир Темурнинг хизмати муҳимлигини қуйидаги хулосаларимизда ҳам алоҳида таъкидлашни лозим топдик:

биринчидан, Амир Темур юришларининг самарадорлиги сабабларидан, унинг юксак тажрибали саркардалиқ салоҳияти, узокни кўра олиши, воқеалар ривожини илмий башорат қила билиш қобилияти, адолати, ҳиммати, қаҳри ва раҳми, энг муҳим жиҳати – тезкорлик ва қатъият билан иш кўриш қобилияти натижасидир;

иккинчидан, Амир Темур сиймосида ҳарбий қўмондонга бериладиган энг холис баҳо – унинг жанглarda эришган ғалабаси бўлиб ҳисобланганидир. Соҳибқироннинг ҳеч бир жангда мағлуб бўлмагани, буюк ҳарбий маҳорат эгаси эканидан далолат бергани аниқланди;

учинчидан, Амир Темур қайси бир навкар юриш вақтида ўз бегидан юз ўгирса, ундан ажралиб, сизнинг олдингизга хизмат истаб келса, ундай навкарга ишониб бўлмайди, деб таъкидлаган. Навкар фақат юриш вақтидагина эмас, балки тинчлик вақтида мунтазам хизмат қилишни ихтиёр этса, унга иззату эҳтиром кўрсатилган;

тўртинчидан, Амир Темур тайинлаган ҳоким мамлакатни ва ёки ўзининг тасарруфидаги худудни душманга топширса, бундай навкарни фақат ўлим жазосига ҳукм қилишни ва аксинча, давлатни душмандан ҳимоя қилган содиқ навкарни ҳар томонлама мартабасини улуглаш кераклигини амалда ўз фаолиятида тасдиқлаган;

бешинчидан, Амир Темур томонидан жанглarda катта жасорат кўрсатган оддий аскарга “**Баҳодир**” унвони берилганлиги маълум. Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Қурулли Кучлари тизимида муносиб хизмат қилаётган, ватанпарвар, маърифатли, ўзининг намунали хизмати билан жамоасининг юскак обрў-эътиборини қозонган, тажрибали ҳарбий хизматчилари учун “**Баҳодир**” унвонини тиклаб, янгисини таъсис этиш орқали уларни рағбатлантиришни жорий этиш;

Амир Темур жанговар вазиятда душманнинг қўли баланд келиши жангчиларга нафақат моддий жиҳатдан, балки руҳий жиҳатдан ҳам кучли таъсир этишини ҳисобга олган саркарда

бундай вазиятларда султоннинг ҳатти-ҳаракатлари кўшинга руҳий қувват бағишлашини жуда яхши билгани аниқланди. Худди шу каби ҳолатлар унинг барча шиддатли ва кўшин имконияти баланд бўлган жангларида юз берган ва унга ғалаба келтирганидан маълум бўлади.

Улуғ саркарданинг одамларга, давлат мулозимларига ана шундай эътибор ва ҳушёрлик билан қараши унинг шон-шухратининг, давлатининг янада юксалишига сабаб бўлди. Ҳарбий соҳада Амир Темурни ўрта асрнинг энг йирик саркардаларидан ҳисобланиши бутун дунё жамоатчилиги эътироф этиши ҳам ана шундандир. Амир Темур ҳарбий стратегияси ва тактикаси ҳозирга қадар дунё академияларида ўрганилаётгани унинг буюк лашкарбоши буюк лашкарбоши ва давлат арбоби эканига яққол далилдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Шавкат Мирзиёев “Янги Ўзбекистон стратегияси”. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. 17-18 бетлар.
2. Темур Тузуклари. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – Б. 100.
3. Тиюл- хирож, солиқ йиғиб олиш учун топширилган вилоят, ер-мулк.
4. Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи муҳсиний. – Т.: Ўзбекистон. – Б. 243.
5. Темур тузуклари. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – Б. 116.
6. Муъизз ал-ансаб. (Прославляющие генеологии) // История Казахстана в персидских источниках. – Алматы: Дайк Пресс, 2006. – С. 119
7. Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи муҳсиний. – Т.: Ўзбекистон. – Б. 243.
8. Қуръони Карим. 17-сура. Исро сураси. 29-оят.
9. Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 382-383.
10. Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи муҳсиний. – Т.: Ўзбекистон. – Б. 244.
11. Темур Тузуклари. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – Б. 99.
12. Темур Тузуклари. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – Б. 104.
13. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур / сўзбоши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. – Т.: Меҳнат, 1992. I китоб. – Б. 121.
14. Темур тузуклари. – Т.: Ўзбекистон, 2018. 114.
15. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Хавфсизлик Кенгашининг кенгайтирилган таркибдаги йиғилишда сўзлаган нутқи. 2018 йил 27 ноябрь. [https:// kun. uz](https://kun.uz).
16. Темур тузуклари. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – Б.113-114.
17. Аймоқ (ўмоқ) – бир неча қариндош-уруғлар иттифоқи; қабила.
18. Темур тузуклари. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – Б.120.
19. Темур тузуклари. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – Б.131.
20. Раҳимов Ж. Адолат ва қудрат тимсоли. – Т.: Ўқитувчи, 2017. – Б. 277.

УЎК 94(575.1)

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИ ИЛМ-ФАН СОҲАСИДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ИШТИРОКИ (НАВОИЙ ВИЛОЯТИ МИСОЛИДА)

*Д.М.Рўзиева, PhD, Навои Давлат Педагогика Институтини, Навои
М.Йўлдошева, талаба, Навои Давлат Педагогика Институтини, Навои
У.Бўстонова, талаба, Навои Давлат Педагогика Институтини, Навои*

Аннотация. Ушбу мақолада Навоий вилояти маориф соҳасида меҳнат қилаётган хотин-қизларнинг улуши, олий таълимда қизларнинг улуши ҳамда илм-фан соҳасидаги фаолияти ҳақида ёритилган таълим сифатини оширишга доир таклифлар берилган.

Калим сўз: хотин-қизлар, маориф соҳа, қизлар учун алоҳида грантлар, Зулфия, масофавий таълим, ОАВ.

Аннотация. В данной статье представлены предложения по повышению качества образования, охватывающие долю женщин, работающих в сфере образования Навоийской области, долю девушек в высшем образовании и их деятельность в области науки.

Ключевые слова: женское, образовательная сфера, отдельные гранты для девочек, Зулфия, дистанционное образование, СМИ.

Abstract. This article provides proposals to improve the quality of education, covering the share of women working in the educational sphere of Navoi region, the share of girls in higher education and their activities in the field of science.

Keyword: *women's, educational sphere, separate grants for girls, Zulfiya, distance education, media.*

Мустақиллик йилларида жамият ҳаётининг барча жабҳаларида хотин-қизлар ролини кучайтириш уларнинг ҳуқуқ ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя этиш юзасидан салмоқли ишлар амалга оширилди. Айниқса, 2017 йил-Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий мавқеини ошириш янада долзарб аҳамият касб этмоқда.

Аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги уларнинг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, иқтисодий фаолиятини рағбатлантириш, ижтимоий муҳофазасини таъминлаш масалалари билан бевосита боғлиқ бўлиб, давлатнинг муҳим мақсадлари қаторидан ўрин олган.

Хотин-қизлар республикада содир бўлаётган ижтимоий ўзгаришларда, айниқса таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларида ўз меҳнатлари билан иштирок этиб келишмоқда. Президент Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Хотин-қизларнинг улуши соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар соҳасида 82 фоиздан зиёдни, илм-фан, таълим-тарбия, маданият ва санъат соҳаларида 72 фоизни” ташкил этади.[1] Бу эса ўз навбатида мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар натижасида хотин-қизларга берилаётган эътибор ҳисобланади.

Навоий вилоятида 2016 йилда таълим соҳасида банд бўлган 36,7 минг кишидан 31,1 минг кишини аёллар ташкил этган. Бу кўрсаткич 2017 йилда 36,8/31,4; 2018 йилда 38,4/26,3; 2019 йилда 40,7/31,1; 2020 йилда 42,5/31,5 минг кишини ташкил этган.[2] 1994 йилда вилоят аҳолисининг 27 минг нафари таълим соҳасида банд бўлган бўлса, уларнинг 19 минг нафарини аёллар ташкил этган.[3] Бу рақамлар маориф соҳасида меҳнат қилаётган хотин-қизларнинг улуши йилдан-йилга ортиб борганлигини кўрсатади.

Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида қизларнинг таълим олиш имкониятларини кенгайтириш, улар орасидан етук мутахассис-кадрлар тайёрлаш масаласига давлат раҳбари томонидан алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу соҳада чинакамига туб ислохотлар амалга оширилиши олий ўқув юртларига “қизлар учун алоҳида грантлар ажратилиши”да ўз ифодасини топди.[4]

Вазирлар Маҳкамасининг махсус қарори[5] асосида 2020-2021 ўқув йилида 954 нафар қизлар имтиёзли асосда республиканинг 57 та олий таълим муассасаларига талабалikka қабул қилинди. Шулардан 16 нафари Навоий давлат педагогика институти, 1 нафари Навоий давлат кончилик институти талабалари бўлишди. Натижада олий таълимда қизларнинг улуши 50 фоизга етди. Ваҳоланки, 2014-2015 ўқув йилида эса бу кўрсаткич 38 фоизни ташкил этган.[6]

Навоий вилоятида хотин-қизлар улуши 60 фоиздан зиёдни ташкил этади. Албатта, олий таълим билан қамраб олишдаги гендер тенглик аёлларнинг эркаклар билан меҳнат бозорида рақобатга кириша олишига имкон беради, оила бюджети даромади кўпайишига, жамият ривожига, турмуш фаровонлиги ошишига, пировардида аҳолининг кам таъминланганлик даражасини пасайтиришга хизмат қилади. Чунки 2010-2011 ўқув йилида олий ўқув юртларида талаба ёшидаги, яъни 19-25 ёш оралиғидаги қизларнинг фақат 5 фоизи таълим олган. Бунга 2004 йилда республикада сиртки ўқиш усулидан воз кечилгани ҳам асосий сабаблардан биридир. Фақатгина айрим йўналишлардаги махсус сиртки таълим хотин-қизларни фарзанд тарбияси ва уй-рўзгор юмушларини бажариш билан биргаликда олий маълумот олиш имкониятини берди, холос.

Маълумки, хотин-қизлар эркакларга нисбатан кам ҳақ тўланадиган касб ва хизмат кўрсатиш соҳаларида фаолият юритади. Уларнинг моддий ва маънавий тобелиги, ойлик маошдаги тенгсизлик тегишли равишда кам таъминланганлик билан боғлиқ муаммоларнинг келтириб чиқаришга сабаб бўлиши мумкин. Кўпгина ҳолларда қизларнинг таълим олиш ва касб танлаш имкониятлари аксарият ҳолларда ота-оналарнинг хоҳиши асосида ҳал этилади. Кўпчилик оилаларда ўғил болаларнинг таълим олишига анъанавий ёндашув мавжуд бўлиб, “қиз бола бировнинг хасми деб”, таълим олиши шарт эмасдек қаралади.

Кузатувлар ва ижтимоий сўровномалар шуни кўрсатдики, агар оилада бир йилнинг ичида ҳам ўғил, ҳам қиз ўқишга тўлов-шартнома асосида кирган бўлса ва оила бюджети уларнинг ҳар иккаласини таълим олишига етмаса, ўқишни давом эттириш шубҳасиз ўғил

болага насиб этади. Гарча қиз фарзанд, ўғил фарзанддан иқтидори бўйича устун бўлсада, унга имкон берилмайди. Ҳатто, айрим оилаларда қиз болага грант асосида ўқишга кирсагина олий таълим олишига рухсат берилади. Ваҳоланки, маърифатли, зиёли, салоҳиятли қизлар ҳар томонлама баркамол авлодни вояга етказиш масаласига масъулият билан ёндошади.

Хотин-қизларга эътиборнинг давлат сиёсати даражасига кўтарилганлиги биронта давлат тажрибасида кузатилмаган ҳолат – Зулфия номидаги Давлат мукофотининг таъсис этилишида ҳам ўз ифодасини топган.[7] Шу ўринда таъкидлаш керакки, “Зулфия” мукофоти таъсис этилгунга қадар ҳам, шоира Зулфиянинг таваллуд куни республика бўйича кенг миқёсда нишонланиб келинган. Унинг оилага садоқатлилиги, вафодор ёр бўлганлиги қизларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясида ибодатимсоли сифатида гавдаланади.

Мазкур давлат мукофоти бўйича Навоий вилоятида 2013-2017 йилларда 7 нафар совриндорлар вилоят босқичида иштирок этишган. Аммо, 2018 йилга қадар Конимех ва Хатирчи туманларидан бирорта совриндор чиқмаганлиги ушбу ҳудудларда халқ таълими, касб-ҳунар таълими муассасалари ва хотин-қизлар билан ишлаш бўйича ҳокимият масъулларининг ўзаро ҳамкорлиги етарли даражада йўлга қўйилмаганлигидан далолат беради. 2020 йилга келибгина Хатирчи туманидаги 5-умумий ўрта таълим мактабининг 11-синф ўқувчиси С.Сапарова мазкур давлат мукофотини олишга сазовор бўлди.[8]

2018 йил Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети 1-босқич талабаси М.Аъзамова ва Навоий вилояти Учқудуқ тумани болалар ва ўсмирлар спорт мактабининг дзюдо бўйича мураббийи М.Маннонова, 2019 йил Навоий давлат кончилик институти 4-босқич талабаси Р.Абдуллаева ҳамда Ўзбекистон ёшлар иттифоқи Конимех тумани Кенгаши бош мутахассиси Г.Куватова, 2020 йил Навоий давлат педагогика институти 4-босқич талабаси М.Омонбоева ва Навоий вилояти Хатирчи туманидаги 5-умумий ўрта таълим мактаби 11-синф ўқувчиси С.Сапарова[9], 2021 йил Навоий давлат педагогика институти таянч докторанти Н.Ибодуллаева ва Навоий вилояти Навоий шаҳридаги ихтисослаштирилган маданият мактабининг 10-синф ўқувчиси Н.Шомуротова каби қизлар Зулфия номидаги давлат мукофотини олишга сазовор бўлишди. [10]

Хулоса қилиб айтганда аёллар таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий хизматлар, санъат ва маданият соҳаларида кўпчиликни ташкил этса, эркаклар қурилиш, молия, транспорт, алоқа, ҳуқуқшунослик, саноатда баланд ҳақ тўланадиган секторларда кўпчиликни ташкил этади. Шунинг учун ушбу йўналишлардаги олий таълим муассасаларида хотин-қизлар улушини оширишга қаратилган имтиёзли квоталарни янада ошириш, сиртки, кечки ва масофавий таълим олишга кенг имкониятлар яратиш, бу жараёнда ОАВ орқали тарғибот ишларини кенг амалга ошириш, истеъдодли қизларни давлат гранти асосида ўқитиш ишларини амалга оширишда қўшимча квоталар ажратишни кенгайтириш, имтиёзли битирувчи хотин-қизларни иш билан таъминлашда олий таълим муассасаси масъулиятини ошириш, имкониятларини эътиборга олган ҳолда, масофавий таълимдан ёки асосий ишдан ажралмаган ҳолда меҳнат қилиш билан бир қаторда касб ўрганиш, янги соҳаларни ўзлаштиришга янада имконият яратиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. – Тошкент: Ўзбекистон, 3-жилд, 2019.–Б. 161.
2. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси 2016-2020 йил маълумотлари.
3. Навоий вилояти давлат архиви. М- 100-фонд, 1-рўйхат, 139-йиғма жилд, 141-варақ
4. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 4-жилд, 2020.–Б. 13.
5. Қодиров А. “Ўзбекистонда фозил жамият устунлари тикланипти”// Янги Ўзбекистон, 2021 йил 26 январь № 17 (273) сони.
6. Бандликнинг самарали сиёсати: аёлларнинг меҳнат қилиш имкониятларини амалга ошириш. Таҳлилий маъруза. – Тошкент: Ўзбекистондаги Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт дастури (БМТТД) ваколатхонси, 2011. – Б. 10-11.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 10 июндаги “Зулфия номидаги давлат мукофотини таъсис этиш бўйича таклифларни қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги ПФ-2326-сон Фармони// <https://lex.uz/docs/213812?ondate=01.02.2019>
8. Навоий вилояти хотин-қизлар қўмитасининг жорий архиви, 2020 йил маълумоти.

9. Навоий вилояти хотин-қизлар кўмитасининг жорий архиви, 2018-2020 йил маълумотлари.

10. Навоий вилояти Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш бошқармаси жорий архиви, 2021 йил маълумоти.

УЎК 39.308

ЎЗБЕК АЁЛЛАРИ АНЪАНАВИЙ ТАҚИНЧОҚЛАР ТАРИХИГА БИР НАЗАР (Фаргона водийси материаллари асосида)

Я.Р.Турабоева, катта ўқитувчи, Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти, докторант, Андижон Давлат Университети, Андижон

Аннотация. Мақолада Фаргона водийсида яшовчи ўзбек аёлларининг анъанавий тақинчоқлари мавзуси тарихишунослик ва манбашунослик аспектида кўриб чиқилади. Унда XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ўзбек аёллари кийим-кечакларининг бир бўлаги ҳисобланган тақинчоқлар мавзуси объект сифатида олимлар, этнограф ва тарихчилар, санъатшунослар нуқтаи назаридан баён этилган тадқиқотлар мазмуни ва баёни қиёсий нуқтаи назардан таҳлил этилади.

Калит сўзлар: заргарлик санъати, тумор, кўзмунчоқ, қашқар балдоқ, этномулоқот, этномаданият, безак, тақинчоқ.

Аннотация. В статье будет рассмотрена тема традиционных украшений узбекских женщин, проживающих в Ферганской долине, в аспекте историографии и источниковедения. В нем содержание и постановка исследования, которое описано с точки зрения ученых, этнографов и историков, искусствоведов, как объект, предмет украшения, который считается предметом одежды узбекских женщин конца XIX начала XX веков, обосновывается с сравнительная точка зрения.

Ключевые слова: ювелирное искусство, амулет, оберег, Кашкар балдак, этническая коммуникация, этническая культура, украшение, ювелирные изделия.

Abstract. The article will consider the topic of traditional jewelry of Uzbek women living in the Fergana Valley in the aspect of historiography and source studies. In it, the content and formulation of the study, which is described from the point of view of scientists, ethnographers and historians, art historians, as an object, an object of decoration, which is considered a garment of Uzbek women of the late XIX-early XX centuries, is justified from a comparative point of view.

Keywords. jewelry art, amulet, amulet, kashkar baldak, ethnic communication, ethnic culture, jewelry, jewelry.

Кириш. Жаҳонда барча халқлар тарихий тараққиёти давомида ўзига хос турмуш-тарзи, урф-одат ва анъаналари билан ўзаро фаркланади. Шу боис турли тарихий-этнографик маълумотлар, тадқиқотлар дунё халқлари турмуш тарзи, моддий маданиятининг ўзига хос томонларини билиб олишга хизмат қилади. Хусусан, Марказий Осиё халқларининг анъанавий маданияти, урф-одатлари ва турмуш тарзини ўрганишга қаратилган дастлабки профессионал этнографик илмий тадқиқотлар XIX асрнинг сўнгги чорагидан бошланган. Ўзбекистонда олиб борилган этнографик тадқиқотлар гарчи мустамлакачилик ва мафкура замирида ташкиллаштирилган бўлсада, улар орқали ўзбек халқининг бой моддий маданиятига оид илмий экспедициялар жараёнида йиғилган материалларда кўриш ва унинг илмий қийматга баҳо бериш мумкин.

Этнографик тадқиқотлар аввало моддий маданиятнинг муҳим томонлари, уй-жой, кийим-кечак, безак ва тақинчоқлар, таомлари ҳисобланади. Асосий эътибор ушбу жиҳатларни тадқиқига қаратилиши тасаввурларни кенгайтириш имконини беради.

Шу ўринда моддий маданиятнинг ажралмас қисми ёки кийим кечакнинг муҳим компоненти сифатида тақинчоқлар ҳар бир даврнинг ижтимоий, иқтисодий ҳаётини, турмуш тарзи, сўзсиз маданий тараққиётини ифодалаган.

Жаҳонда заргарлик санъати наъмуналарининг вужудга келиши минг йиллик тарихга эга. Даврлар ўтиши билан муайян бир ҳудуд микёсида тақинчоқларнинг баъзи турлари кенг ёйилса, баъзилари истеъмолдан чиқиб ўз ўрнини йўқотди ёки янги кўринишдаги тақинчоқлар

пайдо бўлиб борди. Хусусан тақинчоқлар ҳам инсонлар каби маданийлашиб, мураккаблашиб борди ҳамда инсонлар дидига мос равишда гўзал, нозик шакл ва безаклар яратила бошланди. Тақинчоқлар мавзусини умумий аспектда ўрганиш мураккабдир. Шу боис кўплаб тақинчоқларни кийим кечакнинг бир бўлаги сифатида ўрганилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон ҳукумати томонидан халқ ҳунармандчилигини тиклашга қаратилган қарорлар қабул қилина бошланди. Бир қатор халқ ҳунармандлари Ўзбекистон бадиий Академиясининг академиклари этиб сайланди. "Ўзбекистон Республикаси халқ устаси" унвони жорий этилди. Хусусан, заргар ҳунармандлар орасида Фасхитдин Дадамухамедов Ўзбекистон Республикаси халқ устаси унвонига сазовор бўлди. Ҳозирда "Мусаввир" илмий-ишлаб чиқариш марказида "Ҳунарманд" халқ ҳунармандлари уюшмаси ташкил этилганлиги қадимий анъаналаримиз, миллий урф-одатларимизни тиклаш ва юксалтиришга қаратилган ислохотлар дебوحаси бўлди.

Адабиётлар таҳлили. Фарғона водийси қадимдан ҳунармандчилик ривож топган ўлкалардан бири бўлган. Водийнинг қулай географик жойлашуви аҳолининг қадимдан зич яшаши, қадимги савдо йўлларининг худуддан ўтганлиги ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланишига замин яратган. XIX – XX аср бошларида водий аҳолиси ҳунармандчиликнинг барча турлари билан шуғуллунган. Этносларнинг қайси ҳунар тури билан машғуллиги, турмуш тарзи, хўжалигининг йўналишлари албатта маҳаллий хом ашёларга боғлиқ бўлган[1, 15-б] зеро, заргарлик ҳунари ҳам бундан мустасно эмас албатта. Фарғона водийси ҳунарманчилигига оид тадқиқотлар Е.М Пешерова, А.А Боголюбов, К.И Антипина, Б.Фармонова, М.В Сазанова[2]кабилар томонидан ўрганилганига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Е.М Пешерова, А.А Боголюбов тадқиқотлари Ўрта Осиё халқлари ҳаётидаги муҳим бўлган моддий маданиятнинг турфа шакллари, хусусан, маҳаллий кулолчилик, гилам тўқиш ҳунари, К.И Антипинанинг тадқиқотида эса бевосида жанубий вилоятларда яшовчи қирғизларга хос моддий маданият наъмуналари ўрганилган. Заргарлик ҳунари кўпчилик учун кизиқарли, бироқ бу ўзига хос мураккаб, ўткир зеҳн, билим, юксак дид талаб этадиган машаққатли ҳунар туридир. Бироқ, юқорида келтирилган тадқиқотчилар ишларида тақинчоқларга қисман тўхталиб ўтганлигини кўраемиз.

Ҳар бир минтақада ҳунар тури этнологкал имкониятга мос ривожланган ва бир-биридан фарқланган. Хусусан, Фарғона водийси ўзига хос этногеографик худуд ҳисобланиб, унда маданий алоқалар аёллар тақинчоқларида яққол аск этганлигини кўраемиз.

Методлар. Дунё халқлар моддий маданиятини ўрганишда олимлар турли методлардан фойдаланадилар. Моддий маданият наъмуналарига халқ турмуш тарзининг бир бўлагига айланган кийим-кечаклар(шу ўринда тақинчоқлар ҳам) миллий таомлар, уй-жой, хўжалик турлари ва бошқалар киради. Аёллар тақинчоқлари маҳаллий этносларнинг турмуш тарзи, маданияти, иқтисодий имкраниялари, диний қарашлари, қадимий урф-одатларини ўрганишда муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Шу боис ушбу мақолани асосий мазмунини очиб беришда қиёсий тарихий усул[3], методидан фойдаланилди.

Мавзунинг долзарблиги. Адабиётлар XIX аср охири XX аср Фарғона водийси аёлларининг анъанавий тақинчоқлари мавзуси яхлит тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган. Шу боис мавзу доирасида минтақанинг бошқа халқлари тақинчоқлари тадқиқ этилган баъзи илмий хулосаларни кўриб чиқамиз. Аёллар тақинчоқлар турли даврларда турлича шакл, безак ва семантик функцияни бажарган. Шу муносабат билан Фарғона водийси аҳолиси XIX аср охири XX аср бошларига келиб этник жамоаларда маданий яқинлик аёллар тақинчоқларида яққол намоён бўла бошлаган. Бу жараён кўплаб рус ва маҳаллий тадқиқотчилар томонидан бир ёқлама ёндашув асосида таҳлил этилган. Яъни минтақа халқларнинг анъанавий тақинчоқлари ўзига хос бўлган жиҳатлари баён этилади. Шундай тадқиқотларга XIX аср охири XX аср бошлари қирғиз аёлларда урф бўлган бир қанча тақинчоқларни К.И.Антипина санаб ўтади. Бу даврда қирғизларнинг ўзбеклар билан ўзаро маданий алоқалар товар айрибошлаш масаласи кенг ёйилганлигини эътироф этиб, баъзи аёллар тақинчоқлари ўзбек ҳунармандлари томонидан ясалганлигини билдиради(масалан соч попуқ асосан ўзбек заргарлари томонидан ясалган)[4].

Шунингдек, ишимизда ўзбекларга яқин қўшни бўлган халқлар(тожик, қирғиз, қарақалпоқ, уйғур)тақинчоқлари ҳам қиёсий ўрганилди, бу каби тадқиқотлар жумласига Л.А Чвыр ҳамда Е.С.Широнинанинг ишларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Масалан, тожик аёллари тақинчоқларини тадқиқ этишда Л.А Чвыр унинг ёшига қараб гурухлашни таклиф этади ва 6 гурухга ажратади. Улар 1-гурух 3-4 ёш болалар, 2-гурух 3-4 ёшдан то 10-12 ёшгача бўлган қизлар, 3-гурух 10-12 ёшдан турмушга чиқишгача бўлган ёшдаги қизлар, 4-гурухга ёшлар(турмушга чиққан ва фарзандли бўлган аёллар), 5-гурух турмушга чиққан аёллар, 6-гурух кексалар[5]ни келтиради. Олим Марказий Осиё тожик ва ўзбек халқини аср бошларида бир хил тақинчоқларни ясагани, лекин йирик шаҳар марказларида ушбу тақинчоқларнинг алоҳида вариантлари ҳам борлигини айтади[6]. Фарғона водийсининг йирик шаҳар марказларида фоалият олиб боровчи уста заргарлар аёллар тақинчоқларини ясашда ўз мактабларига ҳам асос солганлар. Масалан Қўқон, Марғилон, Андижон заргарлик мактаблари тақинчоқ яшаш техникаси, безак шакли, нозик мунчоқларининг жойлаштирилиш тартиби, семантик вазифаси балан ҳам ажралиб турган.

Ўзбекистон ва Тожикистон заргарлик буюмларини солиштириш, таққослаш орқали санъат музейлари коллекцияси наъмуналарига киритилган санъат асарлари ҳақида Е.С.Широнина ишлари диққатга молик. У Марказий Осиё халқларининг XIX аср охири XX асрларга оид бўлган 800га яқин заргарлик санъати дурдоналари Шарқ халқлари санъати давлат музейи эскпонати эканлигини айтган[7].

Олима М.А.Бикжанова Фарғона водийсида бу даврда аёллар асосан кумушдан ясалган тақинчоқларни кўп тақишгани ва уларнинг турлари хилма хил бўлгани ҳақида ёзади[8].

Ўзбек заргарлари ясаган турли туман мафтункон заргарлик буюмлари нафақат маҳаллий аҳоли балки қўшни минтақа олимларини ҳам ўзига жалб қила олган. Ва бу санъат асарининг яралиш тарихи, моҳир заргарлар маҳоратини чин дилдан ўрганишга киришганлар. Шундай тадқиқотларга рус этнографи Е.С Ермакова[9] XIX аср охири XX аср бошларида Бухоро воҳасида яратилган тақинчоқларнинг жозибасига махлиё бўлиб, уларни илмий тадқиқ этишга киришади. У ўз ишида Бухоро воҳасида яшовчи ўзбек ва тожик халқ уста заргарлари томонидан ясалган тақинчоқларни солиштиради. Бухоро воҳаси тақинчоқлари Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудлари тақинчоқларидан техник ва безак шакллари билан фарқлинишини асослайди.

Тожик, ўзбек, қозоқ ва қирғиз халқларида тақинчоқларнинг кўриниши асосан қадимий динларнинг семантика вазифа бажарганлиги рус олими Н.Г.Борозна кузатув ва илмий фаразларида баён этади. У тақинчоқларни(асосан туморлар)Марказий Осиё ва Қозғистон халқларининг ислом динигача бўлган эътиқодларни ўрганиш учун қимматли манбаа бўлиб хизмат қила олишига ишонган[10].

Фарғона водийси анъанавий моддий маданиятининг таркибий қисми бўлган халқ кийимларининг ҳудуддаги этник жамоаларга хос хусусиятлари акс этган материаллар Р.Я Рассудова, И.В Захарова, эр- хотин В.Наливкин ва М.Наливкиналар ва Х.Исмоиловларнинг тадқиқотларда баён этилади[11]. Ушбу тадқиқотлар бизга давр ижтимоий ва маданий ҳолати ҳақида умумлашма маълумотларни жамлашимизга ёрдам берди. Р.Я Рассудованинг тадқиқотларида Фарғона водийси аҳолисининг кийим кечаклари таҳлил этилган бўлса, И.В Захарованинг тадқиқотлари эса Фарғона водийсига кўчиб келган уйғурларнинг маҳаллий ўзбеклар таркибига қўшилиб, этномаданий муҳитни барпо этгани этнографик материаллар асосида таҳлил этилади. Турли тарихий даврларда Фарғона водийси тарихи ва маданиятини тадқиқ этган рус олимлари ишларида аёллар кийим-кечаклари мавзусининг бир қисми сифатида тақинчоқларга ҳам эътибор қаратилган. Шулар жумласига, В.Наливкин ва М.Наливкиналарни тадқиқотлари муҳим тарихий манбаалардан ҳисобланади. Фарғона водийси аёлларнинг маҳаллий усталар томонидан ясалган безаклари: зирак, билакузук, мунчоқ, маржон, кумуш тумор каби тақинчоқлар борлигини айтиб ўтганлар[12].

Аёллар тақинчоқлари амалий санъат наъмунаси сифатида санъатшуносликда алоҳида ўринган эга бўлиб, кўшлаб санъатшунослар тақинчоқлар мавзусига комплекс ёндашув асосда керакли маълумотларни жамлашимизга кўмак беради. Улар жумласига, Н.С.Сычева,

Н.К.Азизова, Д.Фахритдинова, Г.Абдуллаев, З.Алиева[13] каби санъаншунос олимлар ишлари ўринлидир. Шундай ишларга, Шарқ халқлари санъати давлат музейида Ўрта Осиё заргарлик санъати наъмуналари акс этган Н.С.Сычеванинг “Ювелирные украшения Средней Азии и Казахстана XIX-XX вв” номли фото альбоми муҳим манбалар сарасига киради.

Тошкент санъат музейи экспонатлари кўламини бойитган санъатшунос Н.К.Азизованинг нашрлари ҳам музей экспонатларининг тарихий қийматини оширди.

Санатшунос олима Д.Фахритдинованинг “Ювелирное искусство Узбекистана”[14] номли китоби кўплаб санъатсеварларнинг талабларини маълум даражада қониқтирди десак, янгилишмаймиз. Китоб Ўзбекистонда заргарлик санъати ривожланишининг кўп асрлик тарихига бағишланган бўлиб, унда бадиий услуб эволюцияси маълум бир тарихий даврнинг эстетик ва мафкуравий тамойиллари, моддий ва маънавий маданият билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кўриб чиқилади.

XIX аср охири ва XX асрларда водий ҳунармандчилигида заргарлик санъати бошқа минтақа заргарлик мактаблари(Самарқанд, Бухоро, Хива ва хк)га нисбатан анча тараққий этди. Шу боис тақинчоқлар мавзусида худудий фарқлар кўп бўлганлиги, тадқиқот марказида эса асосан аёллар либослари турганлигини учратамиз. Бу каби тадқиқотларга Г.К.Юлдашева, М.Ю.Ибрагимова, С.Давлатова[15] каби тадқиқотчилар ишларида кузатиш мумкин. Унда Республиканинг воҳа аёллар кийим кечаклари ҳамда тақинчоқларининг маҳаллий хусусиятларини тафсир ва таҳлил этдилар.

Фарғона водийсида XIX аср охирларигача аёллар учун заргарлар ишлаб чиқарган зеб-зийнат буюмлари жуда кўп ва турли туман бўлган[16]. Чоризм мустамлакачилиги йилларида Россиядан завод-фабрика маҳсулотларининг Марказий Осиё мамлакатларига кўп миқдорда олиб келиниши натижасида рақобатга бардош бермаган бир қатор ҳунармандчилик маҳсулотлари истеъмолдан чиқа бошлаган. Ҳунармандларнинг металга бўлган эҳтиёжи Россиядан олиб келинаётган темир, қалай, мис каби металллар билан қондирилган. Шунингдек, Россиядан қимматбаҳо металллар ҳам олиб келина бошлагач ва Туркистон заргар-ҳунармандлари барча турдаги метал ашёси билан таъминланган. Аёллар тақинчоқларининг шакли ва безаги Совет Россияси мустамлакачилиги даврида рус мафкураси таъсирида ўзгара бошлаган[17].

1907 йилда Фарғона водийсида яшавчи ўзбекларнинг асосий хўжалиги 59,5 фоизи деҳқончилик, 39,97 фоизи савдо, ҳунармандчилик, извошлик, 0,53% фоизи чорвачилик кабилар бўлган[18]. Шунингдек, Фарғона водийсида истиқомат қилувчи баъзи этник гуруҳларда қайсидир ҳунар тури айнан хос бўлган ва бунга мисол қилиб Марказий Осиё лўлиларини келтириш мумкин. Манбаларда лўлилар мисдан ясалган арзон аёллар тақинчоқларини ясашга моҳир бўлганлиги[19] айтилади. Бу даврда турли этник гуруҳлар, ўтроқ ва яримўтроқ халқларни маданий мулоқот масканига айланган Фарғона водийси этномаданий жиҳатдан ўзаро бир-бирини ўзаро бойитиб бориш шаклига ўтганлигини аёллар тақинчоқларида кузатамиз. Биз тадқиқ этаётган даврда ўзбек заргарлари турли металдан, хилма-хил буюмлар ясаб, ички бозорларда сотганлар ёки буютма асосида ишлаган.

Тарихдан маълумки, Фарғона водийсида миграция жараёни жадал кечган, деҳқон ва чорвадор хўжаликлари водий этнослари ўртасидаги этномулоқот ва этномаданият масканига айланган ва бу аёллар тақинчоқларининг янги турлари пайдо бўлишига сабаб бўлган. Масалан, Қошқардан келган уйғурлар ўзлари билан олиб келган “Қашқар балдоқлар”[20] и Фарғона водийси бўйлаб кенг ёйилди ва аксинча, водий ҳунармандлари ясаган маҳаллий тақинчоқлар Хитой ўлкалиригача етиб борди.

Ўзбек аёлларининг турмуш тарзида тақинчоқлар мавзуси кенг жамоатчиликда албатта қизиқиш уйғотиши табиий ҳол. Боиси ўзбек анъанавий тақинчоқлари ўзининг гўзал шакли, дид билан ясалганлиги, маҳаллий анъаналарни ўзига жамлагани ва оилавий мерос сифатдаги роли боис узоқ муддат ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бир қатор тадқиқотчилар ўзбек анъанавий тақинчоқларини илмий ўрганишда турли методлардан фойдаландиган. Россиянинг мустамлакасига айланган Ўзбекистонда заргарлик ва мисгарлик касблари секинлик билан тушкунликка учрай бошлади. Арзон баҳодаги завод фабрика зебу зийнат буюмларининг

маҳаллий бозорларга кўплаб келтирилиши бу ерда анъанавий хунарманчиликнинг ноёб турлари таназзулга юз тутишига сабаб бўлди.

XX асрга келиб Фарғона водийси турмуш тарзи бутунлай ўзгара бошлади. Октябр тўнтарилишидан сўнг барча маҳаллий хунармандчилик устахоналари артел ва фабрикаларга бирлаша бошладилар. Хусусан, 1920 йилларнинг охири 1930 йилларнинг бошларида Ўзбекистон заргарлари артелларга бирлаша бошлади, заргарлик санъати ривожланишда давом этди, қадимий санъат марказларининг маҳаллий хусусиятларини сақлаб қолди ва шу билан бирга янги, замонавий мазмун билан тўлдирилди. Марказий Осиё халқлари этнографияси ва хунармандчилиги соҳасидаги илмий тадқиқотлар ҳам давом эттирилди[21].

1958 йилда Ўзбекистон ҳукуматининг қимматбаҳо металлдан анъанавий заргарлик буюмлари ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва уни ривожлантириш тўғрисида қабул қилинган қарорига биноан Тошкентнинг эски шаҳар қисмидаги азалдан заргарлик билан шуғуллаанувчи аҳоли яшайлиган Қўштут мавзесида Ўзбекистон савдо вазирлигига қарашли “Узювेलирторг” улгуржи савдо базасининг соат тузатиш устахонаси таркибида заргарлик-соат тузатиш устахонаси ташкил этилди. Унда 1960 йил апрелида биринси маротаба олтин қотишмасидан 583 пробали заргарлик буюмлари ишлаб чиқарилди. 1992 йил март ойида “Фанон” қимматбаҳо металлдан қотишмалар ва заргарлик занжири тайёрлайдиган илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси ишга тушди[22].

Олинган натижалар таҳлили. Биз тадқиқ этаётган даврда олимлар ва маҳаллий санъат ихлосмандлари томонидан моддий маданий бойликларни музейларга олиб бориш ва шу орқали моддий маданият наъмуналарини сақлаб қолишга интилиш кучайиб борди ва 1918 йилда ташкил этилган Марказий Осиёда илк бадий санъат музейлардан бири Ўзбекистон давлат санъат музейи[23] ташкил этилди ва унинг ноёб экспонатлари йиғила бошланди. Музей фондини ташкил этишда кўплаб эскпидициялар ташкил этилди ва унга тарихчи, санъатшунос, этнографлар жалб қилинди. 1935-1941 йиллар музей фондига кўпроқ экспонатлар тўплаш даври бўлди, 1945-1952 йиллар илмий хатловдан ўтказиш ва илмий тадқиқ этиш даврида М.А.Бекжонова (заргарлик буюмлари), П.А. Гончарова (зардўзлик), В.С. Затворницкая (мис буюмлар), В.Г. Мошкова (гиламлар), А.С. Морозова (кулолчилик), А.К. Писарчик(каштадўзлик ва матолар) каби таниқли этнограф мутахассислар жалб этилди[24] ва уларнинг илмий изланишлари маҳсули музей фондини бойитишга хизмат қилди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, аёллар кийимларининг бир бўлгина ташкил этган тақинчоқлар ўз даврининг маданий муҳити, савдо алоқалари, сиёсий тизим ва мафкура таъсири, этник хўжалик типлари каби маъноларни англашга кўмак беради. Шу боис ҳам ўзбек аёллари тақинчоқлари мавзуси олимлар, санъатшунослар, этнограф ва тарихчилар, фолклоршунослар каби кенг доира тадқиқотлар объекти сифатида ҳар доим долзарб ва қизиқарли бўлган. Чунки, ўзбек аёллари тақинчоқларни фақатгина безак ашёси сифатида эмас, балки оилавий мерос, анъаналар, урф одатлар белгиси сифатида ҳам фойдаланганлар.

Аёлларининг безак буюмлари саналмиш заргарлик санъати бу даврга келиб юксалди ва янги шакл, метал таркиби каби ўзгаришларни қабул қилди. Энди аёллар ҳам замонавий либослар билан бирга замонавий тақинчоқларни ҳам маиший турмушига олиб кира бошлади ва натижада тақинчоқларининг кўплаб маҳаллий турлари йўқолиб борди, ўрнига завод фабрикаларда ясалган тақинчоқлар урф бўла бошлади. Шунингдек, тақинчоқларининг диний, магия хусусиятлари бутунлай йўқ бўлиб кета бошлади. Аёллар энди ўз эстетик қарашларига мос бўлган тақинчоқларни танлай бошладилар. Фақатгина аёллар орасида никоҳ узуги ўзининг бахт, бирлик, оила ва севги каби рамзларини сақлаб қолди холос. Ўзбекистонда хунармандчилик асрдан-асрга ривожланиб, номаълум усталарнинг ноёб маҳсулотларини мерос қилиб қолдириб, бадий тасаввурнинг бойлиги ва шаклларнинг мукамаллиги билан ажралиб туради. XX аср давомида ижтимоий-иқтисодий шароитларнинг ўзгариши билан хунармандчилик ишлаб чиқариш аста-секин маҳаллий саноат маҳсулотларига йўл очди ва натижада анъанавий аёллар тақинчоқлари маҳаллий бозорлардан чиқа бошлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. У.Абдуллаев, Г.Валихонова. Фарғона водийси аҳолиси: этник таркибининг шаклланиши ва этномаданий муносабатлар тарихи. Т.: 2016, 15- бет

2. Пешерова Е.М. Гончарное производство Средней Азии// ТИЭ.АН СССР. Нов. Вер 1959; А.А. Боголюбов. Ковровые изделия Средней Азии из собрания, составленного А.А. Боголюбовым. Вып. 1-2, 1908-1909; К.И Антипина. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе, 1962; Б.Фармонов. Ремесленные производства в Ферганской долины во второй половине XIX -начале XX в. Автореф. Кон.дис. Т.1994; М.Б Сазанова. Украшения узбеков Хорезма. СМАЭ.№26, Л, 1970
3. Қиёсий тарихий усули (Ғарб адабиётида одатда: қиёсий усул, маданий усул) таққослаш орқали аниқлашга имкон берадиган тадқиқот усули бўлиб, у дунё мамлакатлари ва халқларининг моддий маданиятини ўзгартириш ва ривожлантиришда умумий ва махсус ўхшашликларнинг сабаблари ва фарқларини аниқлайди. Қаранг Г.Ш Зуннунова. Материальная культура узбеков Ташкента: трансформация традиций (XX - начало XXI в.). отв. ред.: З.Х. Арифханова. Д.А. Алимova; Академия наук Республики Узбекистан, Институт истории. - Ташкент: 2013 г - 3 2 0 с
4. К.И Антипина. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе, 1962, 160 ст
5. Л.А Чвыр. Таджикские ювелирные украшения. М.1977, 95 ст
6. Л.А Чвыр. Ўша асар. Ст-44
7. Е. С Широлина. Ювелирные украшения Узбекистана и Таджикистана конца XIX - начала XX вв. : [Текст] : из собрания Государственного музея Востока// Гос. музей Востока. – Москва. 1992. - 147 с. : ил.; 20 см., 3-ст
8. М.А.Бикжанова. Ювелирное искусство. -Народное декоративное искусство Советского Узбекистана.М., 1963
9. Е.С. Ермакова. Ювелирные украшения г.Бухары конце XIX- начала XX-века(проблема этнокультурных связей). Автор. Ист.наук.конд. М.1994
10. Н.Г. Борозна. Выды женских ювелирных украшений у народов Средней Азии а Казахстана//СЭ.-1974; Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии. М., 1975.
11. Р.Я. Рассудова. К истории одежды оседлого населения Ферганского, Тошкентского и Зарафшанского регионов// Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана//СМАЭ. Л.1978; И.В Захарова. Материальная культура уйгуров Советского Союза// Среднеазиатский; В.Наливкин, М.Наливкина. Очерки быта женщины оседлого туземного населения Ферганы.Казань, 1886; Х.Исмоилов. Анъанавий ўзбек кийимлари. Этнографик материаллар. Т.1978
12. В.Наливкин, М.Наливкина. Очерк быта женщины оседлого туземного населения ферганы. Казань — 1886 г, 104-106 ст
13. Н.С. Сычева. Ювелирные украшения народов Средней Азии и Казахстана: альбом. Москва: Сов. Художник, 1984,179 с; К.Н.Азизова. Ювелирные изделия Узбекистана. Тошкент, 1968; Д.Фахритдинова. Ювелирное искусство Узбекистана. -Т.: изд. Литературы и иск, 1988; Г.Абдуллаев, Д.Фахритдинова, д.Хакимов. Песнь в металле. – Тошкент, 1986; З.Алиева. женские ювелирные украшения Каракалпаков XIX -нач XX вв. Диссертация изоб и дек-прик искуст. Т.2004.
14. Д. А. Фахретдинова. Ювелирное искусство Узбекистана. Ташкент : Изд-во лит. и искусства, 1988. - 204 с.: ил.; 27 см.; ISBN 5-635-00139-4 (В пер.) : 6 р. 40 к.
15. Г.К. Юлдашева.Нурота воҳаси аёлларининг анъанавий кийим ва тақинчоқлари (XIX асрнинг охири XX аср бошлари). Тарих фанлари номзоди Дисс. Т.: 1995, 105-6; М.Ю Ибрагимова. Сурхон воҳаси аҳолисининг анъанавий кийимлари ва тақинчоқлари(XIX аср охири XX аср бошлари). Тарих фан. ном. Дисс. Т.:2004; С.Давлатова.Қашқадарё миллий кийимлари: Анъанавийлик ва замонавийлик. “Янги аср авлоди”, 2006 й,91-6
16. И.Жабборов. Ўзбеклар. 2-нашр. Шарқ, Тошкент, 2008 йил. 95-бет
17. А.Қ. Тўхтаев. Ўзбекистонда миллий хунармандчилик ва уни “Социолистик” асосда санатлаштирининг ижтимоий оқибатлари. Дисс.канд.наук. Т.2001, 29-бет
18. С.С. Губаева. Населения Ферганской долины В конце XIX -начале XX в. (этнокультурные процессы). Т.1991. 40-ст
19. Шу асар. 19-бет
20. Изоҳ. XIX аср сўнги йилларида Хитой ва Чор Россияси ҳукуматлари ўртасида чегаралар аниқлаб олинган, Россияга қарашли бўлган худудларга кўчиб ўтаётганларни чегарада рўйхатга олиш бошланади. Шу даврларда Шарқий Туркистонликлар орасида кўчиб кетиш хоҳишини билдириб, Чор ҳукумати вакиллариға расмий мурожаат қилувчилар сони сезиларли даражада кўпайгани Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви маълумотларида ўз исботини топади. Маҳаллий аҳоли билан уйғурларнинг ижтимоий-маданий ҳаётга дахлдор ютуқларни ўзаро айирбошлаш жараёни кучайди. Икки худуднинг олимлари, алломалари, шоир ва табиблари маданиятлар алмашинувига таъсир кўрсатган. Моддий маданият қашқар услубида ясалган идишлар, заргарлик буюмлари қашқарча балдоқ ва зирақлар, кийим-бошлар урфга кирди. Қаранг.Г.Валихонова. Шарқий Туркистондаги сиёсий вазиятнинг минтақа халқлари этномаданий алоқалариға таъсири. Жамият ва инновациялар. 10 (2021) / ISSN 2181-1415
21. <http://dkm.gov.uz/uz/tradicionnye-uvelirnye-ukrasenia-uzbekistana>
22. Заргарлик буюмлари. А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. 3-бет
23. «Ўзбекистон маданий мероси» муаллифлик туркуми: Ўзбекистон давлат санъат музейи туплами. китоб-альбоми / Ф.Ф. Абдухоликов, Э.В. Ртвеладзе, К.Б. Акилова, Ш.К. Абдуллаева, Ж.Я. Илёсов, В.С. Файзиева

УЎК 94 (575.1)/61

**БХСРДА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ СОҶАСИНИНГ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ: МУАММО
ВА ЕЧИМЛАР (Жанубий ҳудудлар мисолида)****М.Тўраева, доц., Қарши Давлат Университети, Қарши**

Аннотация. Мазкур мақолада БХСРда Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида яшаган аҳолининг ижтимоий аҳоли, соғлиқни сақлаш соҳасини яхшилаш мақсадида амалга оширилган ишлари ёритиб берилди. Аҳоли ўртасида юқумли касалликларга қарши курашиш жараёнлари, ташкил этилган тиббиёт муассалари фаолияти кўрсатиб берилди.

Калит сўзлар: БХСР, Қашқадарё, Сурхондарё вилояти, “Бухоро ахбори”, “Озод Бухоро”, халқ табобати, ваража касаллиги, лекпом, санитар – таржимон.

Аннотация. В данной статье освещены социальное положение людей, проживающих в южных районах Узбекистана в БНСР, и проводимая работа по улучшению здравоохранения. Демонстрировались процессы борьбы с инфекционными заболеваниями среди населения, деятельность созданных медицинских учреждений.

Ключевые слова: БНСР, Кашкадарья, Сурхандарьинская область, “Бухарские новости”, “Азод Бухара”, народная медицина, малярия, лекпом, санитарно-переводчик.

Abstract. This article highlights the social situation of people living in the southern regions of Uzbekistan in the BPSR, and ongoing work to improve healthcare. The processes of combating infectious diseases among the population, the activities of established medical institutions were demonstrated.

Key words: BPSR, Kashkadarya, Surkhandarya region, “Bukhara news”, “Azod Bukhara”, folk medicine, malaria, lekpom, sanitary translator.

Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари барча тарихий даврларда ўзига хос ўрин эгаллаб келган ҳудудлардан ҳисобланади. XX асрнинг бошларида мазкур ҳудудлар Бухоро амирлиги таркибида бўлиб, аҳоли саломатлигини сақлаш жараёнларида асосан халқ табобати хизматидан фойдаланиб келинган. Октябрь тўнтаришига қадар, Қарши шаҳрида битта хусусий шифохона мавжуд эди. Шифохонанинг 35 ўринли даволаш ўринларида асосан русларнинг ўзи, аҳёнда эса маҳаллий кишилар даволанган [1]. Даволаш хизмати жуда қиммат бўлиб, шаҳар ва атроф ҳудуддаги аҳолига пуллик хизмат кўрсатилган. Мазкур даврда Термиз чегара шаҳар бўлганлиги боис, Патта-Кесар қишлоғида ҳарбий қисм жойлаштирилган. Маҳаллий аҳоли асосан халқ табобати хизматидан, воҳанинг Россия империясида таркибида бўлган русийзабон кишилар истиқомат қиладиган қисмидаги кишилар эса асосан ҳарбий шифокорлар хизматидан фойдаланишган. Ана шу ҳарбий қисм ихтиёрида кичкина касалхона бўлиб, битта ҳарбий врач фаолият олиб борган[2]. Ушбу касалхонада Термиз шаҳари ва унинг атрофидаги аҳолига пуллик хизмат кўрсатилган. Жумладан, қатнаб даволанаётган аҳолига 20 тийин, ётиб даволаниш учун бир ойда шаҳар аҳолисига 5 рубль (беш сўм), шаҳар атрофида яшовчи кишилар учун эса 8 рубль тўланиши белгилаб қўйилган. Ичимлик сувларининг сақланиш шароитлари ҳам яхши бўлмай, аҳоли очиқ ҳавзалардаги сувлардан исьтемом қилган. Мазкур ҳудудларда иқлимнинг ниҳоятда кескин континентал эканлиги, айниқса ёз ойларида турли юқумли касалликларнинг авж олиб кетишига сабаб бўларди. Бунинг оқибатида аҳоли ўртасида юқумли касалликлардан чин чечак, вабо, безгак, сил, ришта, ичбуруғ, тери-таносил касалликлари, болалар орасида қизамиқ, қизилча, бўғма, кўк йўтал каби хасталикларнинг кўплаб тарқалишига ва аҳоли ўртасида ўлим ҳолатларининг кўпайишига сабаб бўлди.

1920 йил 2 октябрда ҳокимият тепасига келган БХСР ўз фаолиятини жуда оғир шароитда, яъни сиёсий қарама-қаршилиқ кучайган, ижтимоий муаммолар ниҳоятда кескинлашган, ўлка турли эпидемиялар ўчоғига айланган бир шароитда бошлади. Аҳоли саломатлигини муҳофаза қилишга доир кескин муаммоларни ҳал этишда муайян қадамлар қўйилди. Амирлик давридан

асорат сифатида сақланиб келинаётган ягона соғлиқни сақлаш тизимининг яратилмаганлиги туфайли БХСР ҳукумати бу соҳада махсус нозирлик ва бошқарув идоралари тузишга алоҳида эътибор қаратди. Дастлабки йилларда соғлиқни сақлаш соҳаси Маориф нозирлиги таркибида эди. Мазкур даврда ҳам республика аҳолиси ўртасидаги очарчилик, қашшоқлик, ичимлик суви муаммоси, кўпгина ҳудудларда қуруқ, чанг-тўзонли, ўта иссиқ гармсели об-ҳаво, киш фаслида иситиш шароитларининг яратилмаганлиги сабабли касалликлар ва юқумли эпидемияларнинг кўплаб турларининг тарқалишига сабаб бўлди. “Бухоро ахбори” ва “Озод Бухоро” газеталарида ёзилишича, вабо, иситма, ришта (тери ости қуртлаши), безгак, чечак, бўғма, захм, тери-таносил, кўз оғриғи каби касалликлар мавжудлиги санаб ўтилади [3]. Жумладан, 1920 йилнинг октябрь ойида Бухорода аҳоли ўртасида чечак ва терлама касаллиги эпидемияси кенг тарқалди [4]. Ушбу эпидемия жанубий ҳудудлардаги аҳоли ўртасида ҳам юз берди. Аҳолининг катта қисми ушбу касалликлардан азият чекди. Мазкур ҳолат республикада соғлиқни сақлаш ҳолатини яхшилаш, қўшимча тиббий ёрдам кўрсатиш ишларини йўлга қўйиши лозимлигини талаб қилди. 1920 йилнинг 15 октябрида Бухорога Москвадан врач Ширикин раҳбарлигида 19 кишидан иборат эпидемия отряди юборилди [5]. Мазкур отряд аъзолари томонидан эпидемияга қарши курашиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди. Ушбу ҳолат соғлиқни сақлаш борасида кескин чоралар кўришни тақоза этди. 1920 йил 1 ноябрида соғлиқни сақлаш халқ нозирлиги маориф нозирлиги таркибидан мустақил нозирлик сифатида ажралиб чиқди. Нозирлик зиммасига касаланганларни даволаш, санитария-гигиена шароитларини яхшилаш каби вазифалар юклатилди [6]. 1920 йилнинг 14 ноябрида соғлиқни сақлаш нозирлиги томонидан тайёрланган махсус маърузада мазкур нозирликнинг ташкил топиши, унинг бўлим ва шўъбалари фаолияти кўрсатиб ўтилган. Жумладан, нозирликда даволаш, санитария-эпидемия, фармацевтика, санитария маорифи, ветренария, она ва бола саломатлигини муҳофаза қилиш каби бўлимлар фаолият олиб борди.

1921 йил октябр ойида Қарши шаҳрида амбулатория пункти очилди [7]. Мазкур даволаш муассасасида асосан европалик тиббиёт ходимлари фаолият кўрсатди. Масалан, жарроҳ Кудинова, терапевт Ф.З.Константинова, гинеколог Лебедева, окулист Н.В.Пугонина, венеролог Антонова, тиш шифокори К.А.Львовалар шулар жумласидандир [8]. Мазкур даврда нафакат чечак ва ваража касалликлари, балки вабо, бўғма, захм, терлама каби касалликлардан ҳам одамлар қийналарди. Меҳнатга қобилиятли аҳолининг асосий қисми касалланганлиги туфайли баъзи вилоятларда дала ишлари айни мавсум пайтида қолиб кетган. Жумладан, 1922 йилда «Бу йил Қарши вилоятида экин авж даражада бўлсада халқнинг ҳаммаси иситма билан касал бўлмоғи сабабли экин саҳрода қуриб бормокдадур. Йиғнарға саломат одам йўқ» -деб ёзади, «Бухоро ахбори» газетасида. Бу ҳолатдан шундай хулоса қилиш мумкинки, аҳоли ўртасида турли хил касалликлар кенг тарқалган бўлиб, соғлиқни сақлаш тармоғи ходимлари уларнинг олдини олишга ожиз эди.

1922 йил 22 декабрда Советларнинг Умум Бухоро сессияси йиғилишида “Соғлиқни сақлаш ишини келгусида яхшилашнинг чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди [9]. Сессияда безгак касаллигининг тарқалишининг олдини олиш бўйича фикр мулоҳазалар баён қилинади. “Бухоро ахбори” газетасида безгак касаллигининг бошланиши оқибатида хориждан 40.000 сўм (олтин оқча ҳисоби билан)дан ошиқроқ маблағга дори-дармон олиб келинганлиги алоҳида қайд қилинади [10]. «Озод Бухоро» газетаси саҳифаларида қайд қилинишича, “Халқ саломатлигини сақлаш марказий идораси” тўғрисида махсус низомнома имзоланиб, унда республика ҳудудида юқумли касалликларга қарши кураш марказларини очиш, хориждан дори-дармонлар келтириш, дорихоналар қуриш ва фаолиятини йўлга қўйиш, болалар ва ҳарбийлар саломатлиги марказларини очиш, хориждан тиббий мутахассисларни жалб қилиш каби масалалар муҳофаза қилинган. Мазкур ҳужжат ижроси асосида 1922-1923 йилларда Германиядан БХСРга катта миқдорда дори-дармонлар, тиббий асбоб-ускуналар келтирилди [11]. 1922-1923 йилларда БХСР ҳукумати безгак касаллигининг тарқалишига қарши дори-дармонлар харид қилиш, касалхона ва профилактика муассасалари қурилиши учун 1 млн. олтин сўмдан ортиқ маблағ сарфлади [12]. Мазкур кассалик жанубий ҳудудлар аҳолиси ўртасида ҳам кенг миқёсда тарқалади. Аҳоли ўртасида безгак касаллиги унинг олдини

олиш чора-тадбирлари тўғрисида тушунтириш ишлари олиб борилади. Ҳатто 1923 йилда Термиз шаҳрида безгак касаллигига қарши курашувчи станция ташкил этилди. Унинг таркибида 2 нафар врач, 1 нафар врач ёрдамчиси, 3 нафар безгак касаллигини ўрганувчи ва 1 нафар санитар ходимлар фаолият олиб борди. Уларнинг асосий вазифаси ҳудуддаги ботқоқлик жойларни аниқлаш, уларни дорилаб йўқ қилиш ишларини амалга оширишдан иборат қилиб белгиланди. Шу йили аҳоли ўртасида чечак касаллиги тарқалганлиги ҳақида матбуот саҳифаларида мақолалар чоп этилди. Жумладан, 1923 йилда «Озод Бухоро» газетаси саҳифаларида «Термиз шаҳрида чечак оғриғи пайдо бўлди. Чечак оғриғи кичкина болалар ўртасидагина эмас, катталар ўртасида ҳам кучли тарқалмоқдадур. Ҳозиргача чечак билан касал бўлгон 200 киши қайд қилинди, ўлганларнинг сони 30 га етадур... Термиз вилоятининг Қўбодиён районида чечак касали кучли равишда ҳукм сурадур... бу касал билан 1114 киши оғриб, 50 фоиздан ортиғи ўлғондур [13]. Касалларни даволаш учун дори-дармон етишмайдур. Касалхоналар мавжуд эмасдур» деб ёзилади. Халқ нозирлар кенгаши раисининг бўйруғи билан безгакни даволаш учун қишлоқларга дори-дармонлар текин тарқатилди. «Халқ саломатлигини сақлаш марказий идораси» тўғрисида махсус низомнома тузилиб, уни Ф. Хўжаевнинг шахсан ўзи имзолаган эди. Низомнома дори-дармонлар келтириш, юқумли касалликларга қарши кураш марказларини очиш, аскарлар саломатлиги пунктларини ташкил этиш, дорихоналар қуриш, болалар саломатлиги марказлари ишини йўлга қўйиш каби масалалар қайд қилинган эди. Хорижга чиқарилган пахта, жун, қорақўл тери, ширинмия. ичак-човоқ ҳисобига дори-дармонлар сотиб олинди.

1923 йилдан бошлаб республика ҳудудида тиббиёт муассасалари тармоғи кенгайиб борди. Республика ҳудудида 240 ўринга эга бўлган 5 та касалхона фаолият юритди. Жумладан, жанубий ҳудудларнинг Шеробод, Дарбанд, Шаҳрисабз, Қарши каби шаҳар ва вилоятларда касалхоналар очилди.

1924 йил 8 мартда БХСР Халқ Нозирлари Кенгашининг йиғилишида “Соғлиқни сақлаш марказий бошқармаси фаолияти тўғрисида”ги масала муҳокама этилиб, йиғилишда ушбу масала юзасидан қабул қилинган қарорда қуйидагилар белгилаб берилган: маҳаллий аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш ишини кенгайтириш, соғлиқни сақлаш бошқармасининг асосий эътиборини безгак касаллигига қарши курашга қаратиш ва жорий йилда бу масала бўйича режа ишлаб чиқиш, бошқарманинг филиалларини вилоятларда ташкил этиш ва ҳар бир вилоятда биттадан дорихона ва врач бўлинмасини таъминлаш, тиббиёт ходимлари, албатта маҳаллий тилларни билиши шартлиги, бошқарма қошида тиббий курслар ташкил этиш кабилар шулар жумласидандир [14].

1924 йилга келиб, Қашқадарё ижроия комитети қошида соғлиқни сақлаш бўлими ташкил этилди. Қашқадарё вилояти соғлиқни сақлаш бўлими бошлиғининг мазкур йилнинг 3 ноябрида ёзган ҳисобат маълумотида айтилишича, шу вақтга қадар бу ҳудудда 2 врач, 5 дорихона, 1 акушер фаолият кўрсатиб турган. Маълум бўлишича вилоятнинг бутун қишлоқлари бўйича битта дорихона (лекпом-дори дармон ёрдами) мавжуд бўлган. Ўша йилларда бир шифохонага 270517 одам тўғри келган, бир бемор ўрнига 27051 киши тўғри келган. Вилоятда аҳоли сони 209 мингдан кўпроқ бўлиб, фақат Бехбудий ва Шаҳрисабз шаҳарларидагина даволаш муассасалари мавжуд эди. Шу тариқа ҳар юз минг кишига бита шифокор, ҳар қирқ минг аҳолига битта дорихона тўғри келган. 5 нафар санитар – таржимон фаолият юритган. Бу даврда аҳоли орасида турли юқумли касалликлар кенг тарқалиб, областда тиббий назоратдан ўтказилган аҳолининг 40 фоизида захм, 35 фоизида шилпик, 25 фоизида сил касаллиги аниқланган.

1924 йилда Термизда маҳаллий аҳолига хизмат қилувчи 25 ўринга мўлжалланган шифохона ва амбулатория фаолияти йўлга қўйилди. Бу муассасаларда ҳарбий горнизоннинг тиббиёт ходимлари ўриндошлик асосида даволаш ишларини олиб боришди [15]. Сурхондарё ҳудудида соғлиқни сақлаш ишини йўлга қўйишда, эпидемияларга қарши курашишда врачлардан А.С.Миушкин, эр-хотин Тюменевлар, С.М.Салмин, П.Ф.Забродина, А.Г.Нижегородова, ўрта маълумотли тиббиёт ходимларидан Т.Е.Арская, Д.С.Сергев, А.П.Волкова, А.М.Ряхина, П.С.Парева, Д.Т.Гордеваларнинг хизматлари катта бўлди [16].

Хуллас, Бухоро Халқ Совет республикаси йилларида Ўзбекистон жанубий ҳудудлари соғлиқни сақлаш соҳасида маълум ўзгаришлар қилинди. Аҳоли ўртасида мавжуд бўлган юқумли касалликларнинг олдини олиш мақсадида аҳоли ўртасида кенг кўламдаги тарғибот-ташвиқот ишлари амалга оширилди. Жанубий ҳудудларнинг марказий шаҳарларида даволаш муассасалари фаолияти йўлга қўйилди. Соғлиқни сақлаш муассасалари тармоқлари кенгайтирилди. Аммо тиббиёт муассасаларини кадрлар билан таъминлаш борасидаги муаммолар сақланиб қолинди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Рустамов П.Н. Нурли маскан. Қарши, Насаф. 1996. Б.3.
2. Парфенов Т.В. Охрана народного здоровья хранения Сурхандарьинской области. Сурхондарё вилоят ўлкашунослик музейи. № 242. Б 16.
3. Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихи-матбуот саҳифаларида. (1920-1924 йиллар) .-Т.:2012. Б 77.
4. Истории Бухарской Народной Советской Республики. Сборник документов. (1920-1924 гг) –Т.:1976. С 420.
5. Мўминова Г. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизими тарихи. (1917-1991 йиллар). –Т.: Янги нашр. 2015. Б 71.
6. Ўз МА. 61-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 108-109 варақлар.
7. История Бухарской Народной Советской Республики // Сб. документов. –Т.: Фан, 1976. –С. 356.
8. Чариев А., Ачилов М. Кашкадарьинская область. –Т.: Узбекистан, 1974. – Б. 71-72.
9. Термизда чечак касали //Озод Бухоро, 8-сон,1923 йил 6 ноябрь, 1923 йил 6 декабрь.
10. Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихи-матбуот саҳифаларида. (1920-1924 йиллар) .-Т., 2012. Б 78.
11. Ҳайитов Ш. ва б. Бухоро Халқ Республикаси ва Германия: ҳамкорликнинг тарихий лавҳалари (1920-1924 йиллар). -Т.: Фан, 2004.-Б. 64.
12. Ўзбекистоннинг энг янги тарихи. К 2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида.-Т.:Шарқ, 2000. Б 248.
13. Озод Бухоро. 8-сон. 1923 йил 6 ноябр; 20-сон. 1923 йил 6 декабр.
14. Мўминова Г.Э.Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш иши тарихи (1917-1991 йиллар)–Тошкент, “Янги нашр” 2015.– Б.77-78. (336)
15. Бичков Д., Блинников А. Сурхондарё области. –т.: Ўзбекистон, 1970. Б 24.
16. Ўша жойда.

УЎК 34

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИДА ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ЎРТАСИДА ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ

Г.Д.Турдибоева, Қашқадарё вилояти ИИБ ходими, Қарши

Аннотация. *Мазкур мақолада Ўзбекистонда вояга етмаганларнинг ҳуқуқ-эркинликларини таъминлаш, уларнинг қонуний манфаатларини муҳофаза этиши борасида олиб борилган ишлар ҳақида сўз юритилади.*

Калит сўзлар: *Ўзбекистон, вояга етмаганлар, жамоатчилик, қонун*

Аннотация. *В данной статье рассказывается о работе, проводимой по обеспечению прав и свобод несовершеннолетних и защите их законных интересов в Узбекистане.*

Ключевые слова: *Узбекистан, несовершеннолетние, общественность, закон.*

Abstract. *This article talks about the work carried out to ensure the rights and freedoms of minors and protect their legal interests in Uzbekistan.*

Key words: *Uzbekistan, minors, public, law*

Ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликка қарши курашиш барча даврларда ҳам давлатнинг жиддий ва муҳим масаласи ҳисобланган. Ўзбекистонда ёшлар ўртасида турли хил иллатларни олдини олиш, уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш мақсадида салмоқли ишларни амалга оширилмоқда. Хусусан, мустақиллик кўлга киритилганидан 3 ой ўтмасдан, яъни 1991 йил 20 ноябрда “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди. 2016 йилга келиб “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги қонун янги таҳрирда қабул

килинди. Бундан ташқари, “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги, “Болаларни уларнинг соғлиғига зарар етказувчи ахборотдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунлар қабул қилинди, қатор халқаро ҳужжатлар ратификация қилинди. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида Ўзбекистоннинг жиноятчиликка қарши курашиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш борасидаги мақсадлари аниқ ва равшан баён этилди.

Вояга етмаганлар томонидан жиноят содир этиш 1996 йилда 1995 йилга нисбатан Республика бўйича 9,5 фоизга (3243/3583) камайган. Қашқадарё вилоятида 7,1 фоизга (60756) етди[1].

Қашқадарё вилоятида 1997 йилда ўз жонига қасд қилган хотин-қизларнинг 19 нафари, 1998 йилда ўз жонига қасд қилган хотин-қизларнинг 17 нафар, 1999 йилнинг 6 ойида ўз жонига қасд қилган хотин-қизларнинг 12 таси вояга етмаган эди.[2]

Вояга етмаганлар томонидан жиноят содир этиш 1997 йилда 1996 йилга нисбатан Республика бўйича 1.7 фоизга (3189/3243) камайгани ҳолда бу кўрсаткичлар Жиззах вилоятида 42.4 фоизга (94/66), Наманган вилоятида 25,6 фоизга (216/172). Тошкент вилоятида 17,6 (380/323), Сирдаё вилоятида 3,0 фоизга (103/100), ўқувчилар томониданбу даврда жиноят содир этиш 12,7 фоизга (744852) каманган ҳолда Сирдарё вилоятида 40,0 фоизга (28 20). Самарқанд вилоятида 30.1 фоизга (95773), Тошкент вилоятида 10.7 фоизга (83/75), Хоразм вилоятида 1,1 фоизга (15/14), Фарғона вилоятида 5.1 фоизга (83). Наманган вилоятида 4,3 фоизга (4947), жиноят содир этган вояга етмаганлар 0,7 фоизга (3025 3045) камайган ҳолда Жиззах вилоятида 50,0 фоизга (8758). Самарқанд вилоятида 28,9 фоизга (330-256). Тошкент вилоятида 19,2 фоизга (367-308). Навоий вилоятида 4,8 фоизга (131/125), Сурхондарё вилоятида 4.0 фоизга (103 /99) кўпайган[3].

1998 йил давомида 2943 нафар ўсмирлар томонидан 3016 та жиноят содир этилган бўлиб, уларнинг 62 тасини номусга тегиш, 32 тасини гиёвандлик, 53 тасини босқинчилик, 1858 тасини ўғирлик, 216 тасини безорилик, қолган 2221 тасини бошқа жиноятлар, шунингдек, жиноят содир этганларнинг 668 нафарини 13-15 ёшдагилар. 2275 нафарини 15-17 ёшдагилар ташкил этган. Юқорида қайд қилинган даврда жами 858 нафар ўқувчилар томонидан жиноятлар содир этилган бўлиб, уларнинг 597 нафари мактаб ўқувчилари, 261 нафари касб-хунар билим юрти талабалари бўлган[4].

Жиноий жавобгарликка тортилган ҳеч қаерда ўқимайдиган ва ишламайдиган 16-17 ёшдаги ўсмирлар бу даврда 1452 нафарни ташкил этган.

Вояга етмаганлар томонидан жиноят содир этиш 1998 йилда 1997 йилга нисбатан Республика бўйича 5,4 фоизга (3189/3016) камайгани ҳолда бу кўрсаткичлар Қорақалпоғистон Республикасида 39,6 фоизга (127 791), транспортда 30,8 фоизга (34/26), Сирдаё вилоятида 4,9 фоизга (108/103), Қашқадарё вилоятида 2,2 фоизга (142/139), жиноят содир этган вояга етмаганлар Республика бўйича 2,7 фоизга (2943/3025) камайгани ҳолда Наманган вилоятида 21,7 фоизга (157/129), Андижон вилоятида 10,8 фоизга (226/204), Бухоро вилоятида 9,9 фоизга (156/142), Жиззах вилоятида 6,9 фоизга (93/87), Сурхондарё вилоятида 5,8 фоизга (109/103), Қашқадарё вилоятида 3,1 фоизга (132/128) кўпайган[5].

Ўқувчилар томонидан жиноят содир этиш эса бу даврда Республика бўйича 1,5 фоизга (755/744) кўпайиб, бу кўрсаткичлар Жиззах вилоятида 41,2 фоизга (24/17), Бухоро вилоятида 30,0 фоизга (39/30), Андижон вилоятида 28,6 фоизга (45/35). Сурхондарё вилоятида 28,1 (41732), Қашқадарё вилоятида 24,0 фоизга (62/50), Тошкент шаҳрида 15,9 фоизга (168/145), Сирдарё вилоятида 10,7 фоизга (31/28), Навоий вилоятида 4,4 фоизга (47 /45) ошган[6].

1998 йил давомида 1567 нафар вояга етмаганлар жиноят содир этишда гумонланиб ушланган ва уларнинг 1537 нафари прокурор розиликлари билан қамокқа олинган. Бу даврда вояга етмаганларга нисбатан тергов муддати бўз илиб, тамомланган жиноят ишлари сони 48 тани ташкил этган шунингдек 15 та жиноят иши судлар томонидан қўшимча терговга қайтарилган[7].

2000 йилнинг 8 ойида Республика бўйича жиноят содир қилган ва унда иштирок этган вояга етмаганларнинг сони ўтан йилнинг шу даврига нисбатан (2046-1953) 4,8 фоизга, шу жумладан транспортда Қашқадарёда (96-80) 16 тага ёки 20,0 фоизга ошган. Худудларда ўқувчилар томонидан содир этилган жиноятларнинг кўпайишига халқ таълими тизими, маҳалла фуқаролар йиғинлари, ҳокимликлар ҳўз уридаги вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссиялар, ёшларнинг "Камолот" жамғармаси ва маъмурий идораларнинг бу борадаги ишларни етарли даражада таъминламасдан ўз ҳолига ташлаб қўйганликлари, ўзаро ҳамкорликнинг йўқлиги, шунингдек, жойлардаги прокурорлар томонидан уларнинг фаолияти мунтазам равишда ўрганилиб борилмаганлиги сабаб бўлди. Бу даврда Республикада нотинч оилалар сони 4162 тани ташкил этиб, уларнинг 2392 таси ҳисобга олинган[8].

Жойларда ҳокимликлар вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссиялар, ички ишлар идораларининг нозирликлари, халқ таълими, камолот, маҳалла жамғармалари, ўзини-ўзи бошқариш идоралари ва бошқа мутассади ташкилотлар ўртасида ҳамкорликни йўқлиги, улар ўз вазифаларини юзаки ва расмиятчилик учунгина бажаришлари, ўсмирларнибандлигини таъминлаш, жиноят содир[9] қилишга мойилларни аниқлаш, уларни ҳисобга олиш ва тарбиявий ишларни олиб боришда ташаббус кўрсатмаганликлари оқибатида жорий йилнинг 8 ойида жиноят содир қилинганларнинг 807 нафарини 1999 йилда (920 нафар) ҳеч қайера ўқимайди ва ишламайдиганлар 16 тасини (1999 йилда 122) эса ички ишлар идоралари нозирликларида ҳисобда тўрганлар ташкил қилган[10].

Жамият маънавий ҳаётини шакллантиришда таълим муассасалари асосий роль ўйнади. Умумтаълим мактаблари ўқув машғулотларида талабалар онгида Она Ватанга муҳаббат ва садоқат, маданий мерос ва тарихга ҳурмат руҳини шакллантиришга аҳамият берилди. Таълим муассасалари ўқувчилари ўртасида Ўзбекистон тарихини, маданий меъросни, урф-одатларни тарғиб этиш, вояга етмаганлар ўртасида жиноятчиликка қарши кураш мақсадида хилма хил тадбирлар ўтказиш анъанага айланиб борди. Умумтаълим мактабларида "Ўсмир ва қонун" рукни остида очик дарслар, кечалар, турли анжуманлар ўтказиш анъанага айланди.

Умумтаълим мактабларида «Вояга етмаганлар орасида жиноятчиликнинг олдини олишда оила, мактаб, маҳалла ва мактабдан ташқари таълим муассасалари ҳамкорлиги» мавзуларида услубий тавсиялар, "Бола ҳуқуқлари кафолатлари жамият ҳаётининг устувор масаласидир" ҳамда "Одам савдоси-мудҳиш жиноят" мавзуларига бағишланган семинар кенгашлар ташкил этилиб борилди. "Сиз қонунни биласизми?", "Конституция-бахтимиз пойдевори", "Келажак овози", "Янги авлод" танловларининг туман, вилоят, Республика босқичларида ўқувчилари фаол иштирок этди.

2015 йилнинг 9 ойи давомида умумтаълим мактабларининг 660 нафар ўқувчилари ҳуқуқбузарлик содир этганлиги учун ИИБларнинг бўлимларига келтирилган. Бу кўрсаткич 2014 йилнинг 9 ойига нисбатан 109 нафарга кўпайган. Шунингдек, жиноятлар сони 2015 йилнинг 9 ойида 2014 йилнинг 9 ойига нисбатан Қарши туманида 14 тага, Яқкабоғ туманида 4 тага, Шахрисабз туманида 17 тага, Косон туманида 14 тага, Касби туманида 32 тага, Миришкор туманида 15 тага, Ғузор туманида 20 тага, Муборак туманида 3 тага, Китоб туманида 3 тага ва Чирокчи туманида 27 тага ошган. 2014 йилнинг 9 ойида 68 нафар мактаб ўқувчилари ВЕИХЁКМга жойлаштирилган бўлса, 2015 йилнинг 9 ойида қаровсиз ва назоратсиз қолганлиги учун умумтаълим мактабларининг 63 нафар ўқувчилари ижтимоий-ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш марказларига жойлаштирилган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида Ўзбекистоннинг жиноятчиликка қарши курашиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш борасидаги мақсадлари аниқ ва равшан баён этилди. Бундан ташқари 2015 йилнинг 9 ойида 3 нафар вояга етмаган қизлар томонидан туғруқ ҳолатлари қайд этилган. Эрта туғруқ ҳолатлари Қарши туманидаги 10-сонли ва 61-сонли мактаб ўқувчилари ҳамда Нишон туманидаги 20-сонли мактаб ўқувчилари томонидан содир этилганлиги аниқланган[11].

"Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги Қонун ижроси асосида фуқаролардан тушган мурожаатларни ўрганиш, уларда кўтарилган масалаларни адолатли ҳал этиш бўйича 2016 йил давомида вилоят халқ таълими бошқармасига жами 816 та (жисмоний

шахслардан жами 799 та, юридик шахслардан 17 та) ариза ва шикоятлар келиб тушган. Шулардан 340 таси халқ таълими вазирлигига, 122 таси вилоят ҳокимлигига, 354 таси бевосита халқ таълими бошқармасига келган ариза ва шикоятлардир. Барча ариза ва шикоятлар тегишли мутасаддилар томонидан ўрганилган ва муаллифларга жавоб берилган. Мурожаатлар туман (шаҳар) халқ таълими бўлимлари бўйича таҳлил қилинганда, уларнинг 150 таси Чироқчи туманига, 140 таси Деҳқонобод туманига, 78 таси Қарши шаҳрига тўғри келди[12].

Хуллас, Ўзбекистонда мустақиллик йилларида вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарлик ва унинг олдини олиш борасида катта ишлар қилиниб, муайян натижаларга эришилди. Жумладан, Қашқадарё вилоятида бу борада узлуксиз чора-тадбирлар олиб борилиши натижасида вояга етмаганлар ўртасида жинойтчилик кўрсаткичининг пасайишига эришилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1504-иш, 4-варақ
2. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1251-иш, 42-варақ
3. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1504-иш, 5-варақ
4. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1504-иш, 5-варақ
5. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1504-иш, 5-варақ
6. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1504-иш, 6-варақ
7. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1504-иш, 6-варақ
8. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1508-иш, 36-варақ
9. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1508-иш, 37-варақ
10. Ўз МА, М-76-фонд, 1-рўйхат, 1508-иш, 38-варақ
11. Шаропова Н.А. Ўзбекистон жанубий вилоятларида умумтаълим мактаблари тизимидаги ислохотлар ва унинг натижалари (1991-2017 йй).: Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Термиз, 2020.– Б.125-135.
12. Қашқадарё вилояти халқ таълими бошқармаси жорий архиви маълумотлари. Бошқарманинг 2016 йилги. Б.1-15.

УЎК 322 (172.3); 297.17

ЎЗБЕКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИ ИДОРАСИНИНГ РАДИКАЛИЗМ ВА ЭКСТРЕМИЗМГА ҚАРШИ КУРАШ ТАЖРИБАСИ

Ў.Хасанбаев, мустақил тадқиқотчи, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Тошкент

Аннотация. Мақола республикада радикализм ва экстремизмга қарши курашда Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг фаолиятини тадқиқ қилишга бағишланган. Диний идора томонидан мазкур соҳада ахборот-тарғибот, профилактика ва ижтимоий реабилитация йўналишида амалга оширилаётган ишлар ёритиб берилган.

Калим сўзлар: “радикализм”, “диний экстремизм”, ижтимоий реабилитация, ижтимоий тармоқлар, ахборот-тарғибот ишлари, Ўзбекистон мусулмонлари идораси, ЎМИ Фатво маркази.

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли Управления мусульман Узбекистана в противодействии радикализму и экстремизму в республике. Раскрыта роль духовного управления в информационно-пропагандистской, профилактической и социально-реабилитационной работе в данном направлении.

Ключевые слова: “радикализм”, “религиозный экстремизм”, социальная реабилитация, социальные сети, информационно-пропагандистская деятельность, Управление мусульман Узбекистана, Центр фетв УМУ.

Abstract. The article studies the activities of the Muslim Board of Uzbekistan in the fight against radicalism and extremism in the republic. The work carried out by the religious office in the field of information-propaganda, prevention and social rehabilitation has been researched.

Key words: "radicalism", "religious extremism", social rehabilitation, social networks, information and propaganda work, Muslims Board of Uzbekistan, Muslims Board Fatwa Center.

Глобал оламда жаҳон ҳамжамияти олдида турган энг оғир муаммолардан бири дин ниқобидаги радикал гуруҳларнинг фаолиятига қарши кураш муаммоси ҳисобланади. Таассуфки, бугунги кунда экстремистик ва террорчи гуруҳларнинг салмоқли қисмини ўз

мақсадлари ёки муайян сиёсий доирларнинг геосиёсий манфаатларини амалга оширишда ислом дини таълимотини сиёсийлаштираётган кучлар ташкил этмоқда.

Жумладан, дин ниқобидаги радикализм ва экстремизм мафкуриси Марказий Осиё минтақасида ҳам давлат, жамият ва шахсга деструктив таъсир ўтказмоқда. Минтақа мамлакатлари мустақилликка эришгандан буён ўтган даврда муайян гуруҳлар учун диний омил сиёсий экстремизм ва халқаро терроризм учун ниқоб вазифасини ўтаб келмоқда. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2022 йил 20 декабрь кунин Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномасида бугунги кунда мутаассиблик, экстремизм ва терроризм таҳдиди ҳақида тўхталиб, қуйидагиларни қатъий таъкидлади: *“Биз жамиятимизда ҳар қандай радикаллашувга, ёшларимиз онгини бузғунчи ёт гоялар билан заҳарлашга, диндан сиёсий мақсадларда фойдаланишга, маърифат ўрнини жаҳолат эгаллашга йўл қўймаймиз”* [1]. Бугунги кунда илмий доираларда дин ниқобидаги радикализм ва экстремизм тушунчаларига ягона ёндашувни шакллантириш ёқлаб чиқилса-да, турли илмий, сиёсий ва диний омиллар сабабли ҳозирга қадар уларга нисбатан умумэтироф этилган таърифлар шаклланмаган. Жумладан, “радикализм” тушунчаси шахснинг ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг муайян соҳасидаги жорий ҳолатни тубдан ва тўлиқ ўзгартириш хоҳиш-истакларини англатади. Замонавий тадқиқотлар ва илмий адабиётларда радикализм кўпроқ тубдан ижтимоий ўзгаришлар амалга оширишни қўллаб-қувватлаш ва қатъий чора-тадбирлар қўришга асосланган назарий ва сиёсий амалиёт мазмунида ифода этилмоқда [2].

Шу нуқтаи назардан диний радикаллашувга *мутаассиб гоялар таъсирида шахснинг диний қарашларини мўтадилликдан экстремизм тарафига ўзгартириб бориши жараёни* сифатида таъриф бериш мумкин. Ўз навбатида, аксарият тадқиқотчилар “диний экстремизм” тушунчасини экстремизмнинг муайян кўриниши сифатида эътироф этадилар. Масалан, А.Хоровинников диний экстремизм сиёсий экстремизмнинг муайян диний таълимот остига яширинган шакли сифатида эътироф этади [3].

Бошқа ёндашувларда, хусусан, тожикистонлик олим Н.Д. Махмадиев, россиялик О.Белый, А.Кузьмин диний экстремизмни “Фақат ўзга дин ёки конфессия вакилларига муросасиз бўлишда ифодалангани”, деб ҳисоблайди [4]. Ўзбекистон миллий энциклопедиясида “диний экстремизм” сифатида *“баъзи диний ташкилотлар ёки айрим диндорларнинг жамият қонун-қоидаларига мос келмайдиган мафкуриси ва фаолияти экани ҳамда ушбу ижтимоий ҳодиса турли динларда мавжуд экани, унинг тарафдорлари ўз олдларига сиёсий мақсадлар қўйиши”* кайд этилган [4].

Мустақилликнинг илк йилларидан Ўзбекистонда фуқароларнинг диний ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, жамиятда миллий ва диний бағрикенглик муҳитини қарор топтириш ва мустаҳкамлаш, турли бузғунчи гояларнинг аҳоли, айниқса, ёшлар орасида тарқалишини олдини олишга қаратилган кенг қамровли ишлар амалга оширилди. Айниқса, Янги Ўзбекистон даврида радикализм, экстремизм ва терроризмга қарши кураш йўналишида мустаҳкам ҳуқуқий асосини яратган ҳолда, ушбу таҳдидларнинг сабаб ва омилларини бартараф этишга йўналтирилган ахборот-тарғибот, профилактика, дерадикализация ва ижтимоий реабилитация ишларини ташкил этиш, фуқароларнинг диний ҳуқуқ ва эркинликларининг дахлсизлигини, жамиятда диний бағрикенгликни таъминлашга асосланган ўзига хос *“ўзбек модели”* яратилди. Жамиятда диний бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш, радикализм ва экстремизм мафкуранинг тарқалишини олдини олишда мусулмонларнинг марказлашган диний ташкилоти ҳисобланган Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг фаолияти муҳим ўрин тутмоқда.

2023 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра ЎМИ таркибида 2146 та диний ташкилот, жумладан, марказий идора, Қорақалпоғистон мусулмонлари қозияти, ЎМИнинг вилоятлар ва Тошкент шаҳар вакилликлари, ТИИ, “Мир Араб” Олий мадрасаси, Ҳадис олий мактаби, 10 та мадраса, 2118 та масжид фаолият кўрсатмоқда. Шунингдек, диний идора ҳузурда Имом Термизий илмий-тадқиқот маркази, “Шамсуддинхон Бобохонов” нашриёт-матбаа ижодий уйи МЧЖ ва “Вақф” хайрия жамоат Фонди ЎМИ ташкил этилган.

Янги Ўзбекистонда ЎМИ томонидан аҳолига соф ислом маърифатини тушунтириш, диний мутаассиблик ва экстремизм ғоялари таъсирдан сақлаш, фуқароларда бузгунчи ғояларга қарши мустаҳкам иммунитетни шакллантириш, экстремистик ва террорчи ташкилотлар таркибида содир этган жинояти учун жазо ўтаб келган шахслар ва уларнинг оила аъзоларини ижтимоийлаштиришда кенг фаолият олиб бормоқда.

ЎМИ дин ниқобидаги радикализм ва экстремизмга қарши ахборот-тарғибот, аксилтарғибот ва профилактика ишлари давлат ва жамоат ташкилотлари билан ижтимоий ҳамкорликда, асосан куйидаги шаклларда амалга оширилмоқда: махсус теледастур ва радиоэшиттиришлар; Интернет ва ижтимоий тармоқларда босма, аудио, видеоматериаллар, баннерлар тарқатиш; давра суҳбатлари, учрашувлар, умумий ва якка тартибдаги профилактик тадбирлар уюштириш; ЎМИнинг даврий нашрларида мақолалар чоп этиш; жума маърузаларида радикал ғояларга қарши мавзуларни ёритиш; радикал ва экстремистик ғоялар таъсирида бўлган фуқароларни реабилитация қилиш; долзарб мавзуларда фатволар эълон қилиш; мавзуга оид китоблар, буклетлар ва бошқа шаклдаги босма материаллар нашр этиш.

Жумладан, ҳар ҳафта диний идора вакиллари иштирокида “Ўзбекистон” марказий телеканални орқали Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Зиё медиа маркази” билан ҳамкорликда “Ҳидоят”, “Эътиқод мустаҳкамлиги йўлида”, “Имом Бухорий сабоқлари” ва “Ислом зиёси”, “Маданият ва маърифат” телеканаллари эса “Маърифий суҳбатлар: долзарб мавзуларга муносабат” телекўрсатувлари эфирга узатилади. Мазкур кўрсатувларда жамиятда тинчлик ва барқарорликни авайлаб-асраш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, радикал оқимларнинг сохта ғояларига раддия бериш, маърифий ислом ғояларини тарғиб этиш каби мавзуларга бағишланган туркум давра суҳбатлари бериб борилади. Ушбу кўрсатувлар фуқароларнинг диний соҳадаги давлат сиёсатига бўлган ишончни оширишга ҳамда аҳоли, айниқса ёшларни мутаассиб ғоялар таъсирига тушишидан сақлашга хизмат қилмоқда.

Маълумки, сўнгги йилларда Интернетдаги ижтимоий тармоқлар ахборот тарқатишнинг энг муҳим манбалардан бирига айланди. Ушбу контекстда ЎМИ томонидан “виртуал макон”ни диний мавзудаги контентини маърифий ислом ғоялари билан тўлдириш, диний мутаассиблик ва экстремизм таҳдидларидан огоҳ этишга қаратилган кенг қамровли ахборот-тарғибот ишлари олиб борилаётганини қайд этиш лозим. Жумладан, бугунги кунда ЎМИ тасарруфидаги ташкилотлар ва тизим ходимларининг 60 дан зиёд веб-сайти ва ижтимоий тармоқлардаги 1000 дан зиёд канал ва саҳифалар фаолият кўрсатмоқда. Биргина 2022 йилда ушбу сайтлардаги маълумотларни 5.089.013 нафар, ижтимоий тармоқлардаги материалларни эса 9.334.984 нафар одам кўрган. Шунингдек, ЎМИ раиси, муфтий Н.Холиқназаровнинг маърифий чиқишлари жойлаштирилаётган сайт ва ижтимоий тармоқларнинг обунчалари сони 2,1 миллиондан ошганлиги ҳам диний идора томонидан Интернетда олиб борилаётган маънавий-маърифий ишларнинг тобора кенгайиб бораётганидан далолат беради.

ЎМИ уламолари томонидан турли ташкилот ва маҳаллаларда экстремизм ғояларига берилишнинг олдини олиш, ёшларни Ватанга садоқат, миллий кадриятларга ҳурмат, диний бағрикенглик руҳида тарбиялашга қаратилган маърифий ишлар амалга оширилмоқда. Ушбу тадбирларни манзилли шаклда амалга оширишга, хусусан, уюлмаган ёшларни, меҳнат мигрантларини, “Меҳр” операциялари доирасида нотинч ҳудудлардан олиб келинганларни қамраб олишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, ЎМИ тизимидаги масжидларда фаолият олиб бораётган ходимлар томонидан 2022 йил давомида 215000 зиёд диний-маърифий тадбирлар ва якка тартибдаги суҳбатлар ташкил этилди. ЎМИнинг даврий нашрлари бўлган “Ҳидоят”, “Мўминалар” ойлик журналлари ва “Ислом нури” газетасида “Ёшлар тарбияси”, “Огоҳлик – давр талаби” рукнлари остида ёшларни илм ва ҳалол касб-хунар эгаллашга тарғиб этувчи, уларда ватанпарварлик ва бағрикенглик хислатларини мустаҳкамлаш, бузгунчи мафкуралардан огоҳлантиришга қаратилган мавзуларни ёритиб бориш йўлга қўйилган. Фақат 2022 йилнинг ўзида диний идоранинг даврий нашрларида қайд этилган мавзуларда 100 дан зиёд мақолалар чоп этилди.

Шунингдек, имом-хатиблар томонидан масжидларда кунлик намозлардан сўнг диний-маърифий суҳбатлар ўтказиш жорий қилинганини алоҳида қайд этиш лозим. Суҳбатларда

ханафийлик мазҳабининг мўътадил асослари, исломдаги “ҳижрат”, “жиҳод” каби тушунчалар, шунингдек,

ёш авлодни илмга, ватанпарварлик ва бағрикенгликка тарғиб қилишга, жамиятда учраётган ижтимоий иллатларни олдини олишга бағишланган мавзулар муҳокама қилинмоқда. Жамиятда радикал ғоялар тарқалишини олдини олишда аввал шу каби содир этган жиноятлари учун жазо ўтаб келган шахслар билан ўтказилаётган ижтимоий реабилитация ишлари муҳим ўрин тутади. ЎМИ тизимидаги имом-хатиблар манфаатдор ташкилотларнинг вакиллари билан ҳамкорликда ижтимоий кўмакка муҳтож тоифага мансуб шахслар билан уларни радикал диний қарашлардан воз кечиш ва хулқларини яхши томонга ўзгартиришга қаратилган диний-маърифий тарбия ва ижтимоий қўллаб-қувватлаш ишларини амалга оширмоқда.

Сўнгги йилларда диний идора ҳузуридаги Фатво маркази радикализм ва экстремизм ғояларига қарши курашда ханафийлик мазҳаби ва мотуридия ақидаси асосида самарали фаолият олиб бормоқда. Марказ томонидан эълон қилинган “Ҳижрат ва унга тегишли ҳукмлар ҳақида фатво”, “Мусулмонни кофир деб ҳукм чиқаришнинг хатарли экани ҳақида фатво”, “Ўз-ўзини турли йўллар билан қасддан ўлдиришнинг оғир гуноҳ эканлиги ҳақида фатво”, “Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг ёшларни илмга йўналтириш ҳақида фатвоси” мусулмонлар томонидан ижобий қабул қилинди. Бундан ташқари, Фатво маркази томонидан радикал оқимлар томонидан илгари сурилаётган сохта даъволарга жавобан видеоролик шаклида раддиялар бериш йўлга қўйилган. Хусусан, 2022 йилда “Кимлар фатво беришга ҳақли?”, “Мазҳабсизлик – Ислом шариатига таҳдид солаётган энг хатарли бидъатдир!”, “Салафийларнинг сохта даъволарига учманг!”, “Мусулмонни кофирга чиқариш хатари!”, “Исломда бағрикенглик” каби мавзуларда роликлар тайёрланиб, ижтимоий тармоқларда кенг тарқатилди.

ЎМИ томонидан диний мутаассиблик, экстремизм ва терроризмга қарши кураш, ватанпарварлик, маърифий ислом мавзуларида босма материаллар фаол чоп этиб келинмоқда. Бу каби материаллар қаторида диний идора томонидан нашр этилиб, маърифий тадбирларда кенг тарқатиб келинаётган “Исломда Ватан тушунчаси”, “Сохта салафийларнинг саёз сабоғи”, “Диний-маърифий ва ижтимоий-маънавий соҳа тарғиботчилари учун айрим атама ва тушунчаларнинг изоҳли луғати” номли китобларни, “Ҳизбут-таҳрир” фитнасидан огоҳлантириш”, “Хорижга чиқаётган Ўзбекистон фуқароларига эслатма!”, “Ҳизбут-таҳрир фитнасидан огоҳ бўлинг!”, “Сохта салафийларнинг ижтимоий хатарлари”, “Интернетдаги таҳдидлардан огоҳ бўлинг!” номли буклетларни қайд этиш мумкин [6].

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда ЎМИ томонидан аҳолига соф ислом маърифатини тушунтириш, дин ниқобидаги радикализм ва экстремизм ғоялари таъсиридан сақлаш, фуқароларда бузғунчи ғояларга қарши мустаҳкам иммунитетни шакллантириш, экстремистик ва террорчи ташкилотлар таркибида содир этган жинояти учун жазо ўтаб келган шахслар ва уларнинг оила аъзоларини ижтимоийлаштириш йўналишларида кенг қамровли ва зарур ижтимоий фаолият олиб борилмоқда.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси, 21.12.2022 й.
2. Политологический словарь. В 2-х ч. // Под ред. Мигولاتьева А. Ч. П. – М., 1994. – С. 45. Бороздин А., Сацута А. Политология в понятиях, категориях и персоналиях: словарь-справочник. М., 2012.
3. Хоровинников А. Экстремизм как социальное явление (философский анализ): автореф. дис. ... канд. философ. наук. Саратов, 2007. – С. 7–8.
4. Махмадиев Н. Социальные корни религиозного экстремизма в Таджикистане. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Душанбе, 2012 – 14 с.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашри, 2002. – 305-б.
6. Муфтий Нуриддин домла Холиқназаров. Исломда Ватан тушунчаси. – Тошкент: “Shamsuddinxon Boboxonov” НМИУ, 2022. – 160 б.

**ХОРАЗМ ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ ХУКУМАТИНИНГ ҚИШЛОҚ
ХЎЖАЛИГИ СОҲАСИДА АМАЛГА ОШИРГАН ТАДБИРЛАРИ ДОИР БАЪЗИ БИР
ЧИЗФИЛАР**

*О.О.Шихов, т.ф.н., доц. Урганч давлат университети, Урганч
И.А.Нурметов, PhD., Урганч давлат университети, Урганч*

Аннотация. Мақолада Хоразм Халқ Совет Республикаси ҳукуматининг қишлоқ хўжалиги соҳасида олиб борган тадбирлари тарихи таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: А.М.Абдуллаев, Қ. Ражабов, Х.Б. Турсунов, Г.К. Скалов, Н.М. Шербаков, Н.А. Шайдаков, Таиҳовуз, Илонли, Хива, Петро-Александровск, Кухна Урганч, Қўнғирот.

Аннотация. В статье анализируется осуществление мероприятий сельского хозяйства правительством Хорезмской Народной Советской Республики.

Ключевые слова: А.М.Абдуллаев, К. Раджабов, Х.Б. Турсунов, Г.К. Скалов, Н.А. Шербаков, Н.А. Шайдаков, Тошхавуз, Илонли, Хива, Кунград.

Abstract. The article analyzes the implementation of agricultural activities by the government of the Khorezm People's Soviet Republic.

Key words: A.M. Abdullaev, K. Radjabov, Kh.B. Tursunov, G.K. Skalov, N.A. Sherbakov, N.A. Shaidakov, Toshkhavuz, Ilonli, Khiva, Kungrad.

Кириш қисмида XX аср 20 йилида юз берган тарихий-сиёсий воқеалар Хоразмда хонлик бошқарув тизими яқун топиши унинг ўрнида ёш Хоразм Халқ Совет республикаси “Ёш Хиваликлар” ҳукуматининг қишлоқ хўжалигида ўтказган ислохотларни ёритиш назарга олинган.

Тадқиқот методологияси. Холислик, тарихий - таҳлил, хронологик изчиллик, қиёслаш, мунозара асослаш, умумлаштириш, илмий хулоса, тарихий адабиётлар ва архив материаллардан фойдаланиш.

Натижада XX аср адабиётлар ва миллий мустақиллик йиллари нашрларида қайд қилинган тарихий маълумотларни назарий-қиёсий таҳлил асосида Хоразм Халқ Совет Республикаси раҳбариятининг қишлоқ хўжалигида олиб борган ислохотлари мазмуни акс этган.

Мулоҳазада Хоразм Халқ Совет Республикаси ҳукуматининг қишлоқ хўжалигини тубдан ўзгартириш борасида олиб борган ислохотларига оид янгича қарашлардан иборат.

Хулосада эса, Хоразм Халқ Совет Республикаси 1920-1923 йилларда бекликларда ер эгаллиги муносабатларида амалга оширилган ислохотлар натижалари қайд қилинган.

XX аср бошларида Россия империяси бошқариш тизимида юз берган сиёсий ўзгаришлар 44 йил мобайнида мустамлакачилик таъсиридан эркин бўлган Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги тарихида янги даврни бошлаб берди. Мазкур янги даврнинг асосий мазмуни Хива хонлигида хон бошқарув тизими сақланиб қолиши ҳамда уни сиёсий жиҳатидан тарих сахнасидан абадий барҳам топишига муҳолифат кучлар “Ёш хиваликлар” миллий демократик кучлар тарих сахнасига чиққан эдилар. Шу билан бирга, ўзбек ва туркман қабилалари ўртасидаги муносабатлар қалтис вазият юқори даражага кўтарилган. Худди шундай қалтис вазиятда Хива хони Асфандиёрхон, Тахта тумани худудларини бошқаришни қўлга олган Жунаидхонни музокарага таклиф қилиб, биргаликда хонликни бошқариш, уни хонлик қўшинига бош қўмандон қилиб тайинлангани бўлди[1].

Тарихий адабиётлардан маълумки, Жунаидхон раҳномалигида Асфандиёрхон фаолияти яқун топган, унинг ўрнига Саид Абдулла бошқаришни қўлга олган бўлса ҳам, П.Юсупов эсдаликларида Жунаидхон бошқарилиш тизимини қўлга олганлиги қайд қилинган[2]. Хива хонлигида вужудга келган ижтимоий-иқтисодий жиҳатидан ривож топган бир шароитда ёш хиваликларнинг Туркистон Мухтор республикаси кучлари ёрдамида амалга ошириш йўли билан хонликда Жунаидхон зулмидан озод бўлиш, большевиклар ёрдамида хонликда демократик ўзгаришларни амалга оширишни кўзлаб, улар билан иттифокдош бўлган эдилар.

Хива хони бошқаришига ҳамда Жунаидхонга қарши Илонли, Кўхна Урганч, Қунғирот бекларида аҳолининг озодлик ҳаракати бошланиши муносабати билан Саид Абдулла Петро-Александровск шахрига қўзғолонни бостиришга ёрдам бериш учун элчилик гуруҳи юборилган. Бу эса шаҳарда жойлашган ҳарбий кучларни юборилишига асос бўлган. Холбуки, РСФСР ва Хива хонлиги ўртасида тузилган тинчлик шартномаси моддалари қўпол равишда бузилган.

Хива хонлигида янги Россия давлатининг вакили Г.К.Скалов Турккомиссияси томонидан Хивада халқ ҳаракатига ёрдам бериш кўрсатмасини олганлиги боис, Н.М.Шербаков ва Н.А.Шайдаков қўмондонлигида икки йирик қўшни Хива хонлигига ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборган[3]. Н.А.Шайдаков қўшинлари Жунаидхон қўшинларига зарба бериб, Кўхна Урганчни эгаллаган бўлса Н.М.Шербаков эса Порсу, Илонли ва Тошховуз шаҳарни эгаллаган. Н.М. Шербаков қўшинлари билан Жунаидхон қўшинлари ўртасида хал қилиш жанги Ғазовотда бўлган[4]. Жангда Жунаидхон мағлуб бўлиб, Эрон томонида макон топган. Мазкур жангдан кейин Амударё бўлими қўшинлари Хивани эгаллаган. Тарихий маълумотга кўра, 1920 йил 2 февралда Хива шаҳрида халқ вакилларининг I Бутун Хоразм курултойида хонлик бошқарилиш тизими тугатилганлиги ва Хоразм Совет халқ республикаси тузилганлиги эълон қилиб, Хоразм халқ нозирлар шўроси ҳукумати ташкил қилиниб, унинг раҳбари Полвонийез Ҳожи Юсупов бўлган (1861-1936 йй). Ҳукумат таркибини “Ёш Хиваликлар” вакиллари ҳосил қилган. 1920 йиллар республика таркиби 62,237м² ҳудуд кирган бўлиб, шундан қишлоқ хўжалиги аҳолиси 93,1%. Шаҳар аҳолиси эса 6,9% ни ташкил қилган. Мазкур тарихий санада 91250-137000 хўжаликлар фаолият олиб борган бўлса, 85% ўз ерли дехқон хўжалигини тегишли 5% катта иқтисодий жиҳатидан йирик ер эгалари томонидан бошқарилган.

Ёш миллий давлат таркибида бўлган ер майдонининг 450 минг таноп суғориладиган ҳудуд беклар ва сарой амалдорлар, 200 минг таноп хонга, 571 минг таноп-мадраса, масжидлар ихтиёрида бўлган. Хонга содиқ бўлган амалдорлар ер эгалигида ўз устунликларига эга бўлган. Тарихий маълумотларга кўра, Омангелди 2 минг таноп, Мадмурад девонбеги, Ибраҳим Хужа, Шихназар, Ясаулбоши, Саибназар, Мехтар ҳар бири 2-3 минг таноб ерга эгалик қилганлар[5]. Шу билан бирга, масжид,мадрасалар ҳамда дашт яйловлар ерлари мавжуд бўлган.

Юқорида қайд қилинган ҳудудни географик хусусияти, аҳолининг жойлашиш жиҳатидан шимолий ва жанубий ҳудудларга ажратиш мумкин. Шимолий ҳудудларда аҳоли маълум миқдорда узокликда жойлашган бўлса, жанубий ҳудудда эса зич жойлашган. Хива хонлигини асосий экин экиладиган ҳудуд сернам ва серунум бўлиб, аҳоли асосий машғулоти дехқончилик хўжалиги бўлиб, унинг соҳалари ранг-баранг бўлган.

Хива хонлиги иқтисодий тизими аҳолини қишлоқ хўжалиги ташкил қилган, унинг этник қатламини сунбий суғориш дехқончилик билимини пухта эгаллаб олган ўтроқ аҳоли ташкил қилган. О.Шкапский маълумотида кўра, қишлоқ аҳолиси ўртача хўжалик 6-7 таноб ернинг 30,3%, буғдой 26,4%, жўхори,2,5%, қовун, 1,2%, кунжут, 0,9%. Мош ҳамда тариқ, сабзи ва пиёз маҳсулотларини парвариш қилганлар. Хоразм республикасининг ён ҳукумати илк фаолиятлари даврида миллий давлатнинг рамзи бўлган (1920 йил 11 апрелдан) қоғоз, ипак ва мисдан пулларини муомалага чиқаришни амалга оширган пулнинг 25, 1000 сўмлик тангасида ўроқ ва болға тасвири, бир томонида араб имлоси, иккинчи томонда рус тилида ёзувлар битилган[6].

1920-1923 йилларда ёш Хоразм Халқ Республикаси раҳбарияти I Бутун Хоразм советлари курултойида қабул қилинган қарорига кўра хон мулки, йирик ер эгаларига тегишли 100.000 таноп ерлари оз ер эгаси бўлмаганларга ажратиб бермади. Конституцияда ҳар бир оилага тегишли бўлган ер миқдори белгилаб олинганлиги муносабати билан шахсий хўжалик сони ошганлиги сабаб, улар 5 гуруҳга бўлинган: яъни, 1-3 таноп, 3-5 таноб, 5-10 таноп, 10-20 таноб, 20 танопдан зиёд хўжалик аъзолари сонидан келиб чиқиб, ер ажратиш тадбири амалга оширилган[7]. Хоразм республикаси ҳукумати қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун сув билан таъминлаш мақсадида суғориш тармоқларини таъмирлаш, уларнинг узунлиги давом қилдириш, мавжуд пуллик ишлари иншоотлари тозалашига эътиборни қаратган. Бундай

тадбирларни амалга оширилиши учун 50 минг киши хар йили 5-6 кунликка жалб қилинган[8]. 1921 йилда халқ вакиллариини II Бутун Хоразм қурултойида вақф давлат сиёсатидан ажратилган, ердан фойдаланиш тартибини амалга оширди. Ёш ҳукумат махсус қарори билан 1922-1923 йилларда Хоразмда Саид Абдулланинг 14 минг танои мусодара қилиниб, ерга эга бўлмаган ҳамда кам ерли аҳолига берилди, 1923 йил охирига келиб, оддий халқ оммасига 44 минг танои ер ажратиб берилган[9]. Совет россияси Хоразм деҳқончилиги фаол ривожлантириш мақсадида махсус “деҳқонлар банки” орқали Хоразм пули билан 200 млрд берилган қарз пулига фоиз қушилмаган. Шу билан бирга пахта экиладиган майдон 8 минг десятина бўлса, 1923 йилда эса 44 минг десятинага етган[10]. 1923 йилдан бошлаб, Хоразмда илк колхозлар ташкил этилиши бошланган. 1924 йил 27 октябрда Шўро давлати тамонидан Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш тадбирлари ўтказилганлиги муносабати Хоразм Халқ Совет Республикаси фаолияти яқун топган. 1925 йилда 23 та туман ташкил доирасида Хоразм вилояти ташкил қилиб, Ўзбекистон республикаси таркибига киритилади. Айнан шу тарихий санадан бошлаб, давлатининг чекка ўлкаларга олиб бориш сиёсатида туб бурилиши бошланди, бу туб бурилишнинг оғир оқибатлари қишлоқ аҳолиси тақдирида чуқур из қолдирган. Шу тариқа, юқорида келтирилган маълумотлар қуйидаги якуний хулосага келиш имконини ҳосил қилди.

Россия империяси сиёсий тизимида туб ўзгаришлар таъсири Бухоро амирлиги ва Хива хонликлари тақдирида муҳим ўрин эгаллаган.

1920 йил бошларидан Хива хонлигида вужудга келган сиёсий, миллий низоларнинг таъсири билан демократик ҳукуматлар тарих саҳнасига чиқиши билан Хива хони зулмидан холис бўлиш учун кураш олиб борадиган “Ёш Хиваликлар” партияси ташкил топган. Туркистон Мухтор Совет социалистик республикаси Ёш хиваликлар ёрдами билан Хива хонлиги харбий ҳаракатлар олиб бориши натижасида Хоразм Халқ Республикаси, 1923 йилдан бошлаб Хоразм Совет Социалистик Республикаси ташкил қилиниб, бу атама 1924 йил 29 октябргача фаолияти давом этган.

Хоразм Халқ Республикаси илк фаолияти давомида олиб борган мустақил сиёсатида хон, бек ва йирик ер эгалари худудлари кам ерга эга бўлган ҳамда ерга эга бўлмаган аҳолига тақсимлаб берилган.

1924 йил 29 октябр 2 ноябрдан бошлаб, Ўрта Осиёда маъмурий-худудий миллий чегараланиш тадбирлари ўтказилиши билан Хоразм Халқ Совет Республикани фаолиятини ўз поёнига етган. Айнан ушбу тарихий даврдан бошлаб Хоразмда олиб борилиши бўлган вазифа Шўро ҳукумати тамонидан белгиланган, бу қишлоқ хўжалигини иқтисодий асоси бўлган ерга бўлган муносабатда юз берган кескин ўзгаришларни ўрганиш алоҳида мавзу сифатида таҳлил қилиш ҳозирги давр талаби.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. Ташкент, Шарк, 2000-С. 296-297.
2. ЦГАРУз.Ф.25.он.1, 9.118.Л.22-23.
3. Кўр.асар-с 303. История Коммунистических организаций в Средней Азии-Ташкент, 1967-С. 465-466.
4. Туркестан в начале XX века. с.303-304. РГВА Ф.267, опл.Л.3.Л.3. РЦХИДНИ Ф.2. он! Л 14345. Л.32.06.
5. Абдуллаев М.А.Победа народной Советской революции в Хиве//50 лет Хорезмской народной Советской революции - Ташкент, Фан, 1972-С.27.
6. Ражабов Қ.Қ. Хоразм Халқ Совет Республикасининг ўзбек давлатчилиги тарихидаги ўрни // Хоразм тарихи. Замонавий тадқиқотларда-Ташкент-Урганч. 2019-Б.145-150.
7. ЦГАРУз Ф.р.71, ОН I.Л.26.Л.86.
8. История Хорезмской народной-Советской Республики (1920-1924). Сборник документов. Ташкент, Фан, 1976. -С.271-272.
9. Турсунов Х.Б. Кўр.асар.-Б.86-87.
10. ЦГАОР УЗССР.ср.86.он I G2485.Л.115 ва 127-129.

**МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА МАҲАЛЛИЙ ДАВЛАТ
ҲОКИМИЯТИ ВАКИЛЛИК ОРГАНЛАРИНИНГ ҲУДУДЛАРНИ ИЖТИМОЙ
РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ РОЛИ**

*Т.Ё.Якубов, бўлим бошлиғи ўринбосари, ЎзР Президенти ҳузуридаги Давлат
хизматларини ривожлантириш агентлиги Қашқадарё вилояти бўлими, Қашқадарё*

Аннотация. Мазкур мақолада маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари томонидан аҳоли турмуш даражаси ва фаровонлигини оширишга, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳаларни ривожланишига оид самарали ишлари тарихий ва илмий манбалар асосида ёритилган.

Калим сўзлар: Мустақиллик, Ўзбекистон, вилоят, маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари, иқтисодий, ижтимоий, саноат.

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективная работа местных органов власти по повышению уровня жизни и благосостояния населения, развитию социально-экономической и культурной сфер регионов на основе исторических и научных источников.

Ключевые слова: Независимость, Узбекистан, Регион, представительные органы местной государственной власти, экономический, социальный, промышленный.

Abstract. This article covers the effective work of local authorities on improving the standard of living and well-being of the population, the development of socio-economic and cultural spheres of the regions on the basis of historical and scientific sources.

Keywords: Independence, Uzbekistan, Region, representative bodies of local state authorities, economic, social, industrial.

Ўзбекистонда истиқлолнинг илк кунларидан бошлаб маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ҳаётига раҳбарлик соҳасидаги фаолияти самарадорлиги, унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрни ва ролининг ошиб боришини мамлакат тақозо қилди.

Халқ депутатлари Фарғона вилоят Советининг навбатдан ташқари сессиясида “Савдо хизматини ва аҳолининг кундалик истеъмол моллар билан таъминлашни янада яхшилаш борасида вилоят советлари, хўжалик ҳамда ширкат ташкилотлари олиб бораётган ишлар, навбатдаги вазифалар тўғрисида”ги масалани муҳокама қилди. Фарғона вилоятининг 1991 йилги сессиясида бозор иқтисодиёти муаммолари, аҳоли турмушидаги муаммолар нафақат депутатларни, бутун аҳолини қаттиқ ташвишга солаётгани жиддий айтилди. Фарғона шаҳрида 1990 йилнинг октябрида ҳар куни 45-50 тонна атрофида ун қорилиб, нон ва нон маҳсулотлари тайёрланган бўлса, 1991 йил шу даврига келиб икки баробар кўп – 100 тоннага яқин ундан маҳсулот ишлаб чиқарди. Президент фармонида биноан Фарғона вилояти бўйича аҳолига 1991 йилда 31 минг тонна ғалла берилди. Мол айрибошлаш йўли билан 10 минг тонна ун, 2,5 минг тонна – гуруч келтирилди. Фақат 1991 йилнинг ўзида 20 минг гектар ерга кузги буғдой сепилди. Бу аҳолини ижтимоий аҳволини яхшиланишига хизмат қилди[1].

1994 йилда Бухоро вилоятида қишлоқ шифокорлари ва врачлик пунктларининг 80 фоизи номигагина мослаштирилган биноларга жойлаштирилган. Бухоро шаҳрида аҳолининг 81 фоизи ичимлик сув билан таъминланган бўлса, қишлоқда бу кўрсаткич бор-йўғи 15 фоизни ташкил этади. Чикинди сувларнинг чиқиб кетиши шаҳарда 44, қишлоқда эса қарийб 9 фоиз таъминланган. Бу эса юқумли касалликларнинг тарқалишига сабаб бўлганлиги вилоят Кенгаши сессиясида танқид қилинди. Шунингдек, вилоятда 1992 йилга нисбатан 1994 йилда қасдан одам ўлдириш 20 фоиз, номуста тегиш 26 фоиз, талончилик 36 фоиз, безорилик 51 фоиз, товламачилик 51 фоиз ортган[2].

Сурхондарё вилоятида газ қувурлари ётқизиш режаси 1999 йили Бандихон туманида атиги 5,3 фоизга бажарилган. Бу кўрсаткич Қумқўрғон туманида 55, Термиз туманида 58,5, Узун туманида 54,9, Шеробод туманида 86,4 фоизни ташкил этади. Ичимлик сув

тармоқларини ётқизиш режасининг бажарилиши эса Узун туманида 20,6 фоиз, Шеробод туманида эса 45,5 фоиздан ошмади. 2000 йилда вилоят бўйича 46 та қурилиши бошланган иншоот мавжуд. Соғлиқни сақлаш ва халқ таълими соҳаларига қарашли кўплаб шифохоналар ва мактаб биноларининг 7-9 йил муқаддам бошланган қурилиши яқунланмади. Хусусан, 1996-1999 йиллар мобайнида қишлоқ жойларида мактаблар қуриш режаси атиги 64,6 фоизга бажарилган. Бир неча йиллар олдин бошланган 27 та мактаб биносининг қурилиши тўхтатиб қўйилди[3].

2002 йилда Сурхондарё вилоятида турар-жой фондини газ ва сув ўлчаш мосламалари билан таъминлаш ишларида силжиш бўлмади. Кўп қаватли уйлардаги хонадонлар ва шахсий уй-жойларнинг 3 фоизигина газ, 1 фоизигина сув ўлчаш мосламалари билан таъминланди. Аҳолини газ ва ичимлик сув билан таъминлаш борасида олиб борилаётган ишлар бугунги кун талабларига жавоб бермайди. Хонадонларни газлаштириш даражаси вилоят бўйича 58 фоизни, қишлоқ жойларида эса 51 фоизни ташкил этди. Бу эса мамлакат миқёсидаги энг паст кўрсаткич ҳисобланди. Вилоятдаги мавжуд мактабларнинг 63 фоизи газлаштирилмаган, 243 таси таъмирга муҳтож. Умумий ўрта таълим муассасаларининг 73 фоизи компьютерлар билан таъминланмаган. Мактабларда техник асбоб-ускуналар, турли жиҳозлар, кўргазмали ўқув қуроллари етишмади. Ўқувчиларнинг бор-йўғи 17 фоизигина дарсдан ташқари пайтда спорт билан шуғулланди. Аҳоли соғлиғини сақлаш борасида олиб борилаётган ишлар одамларнинг ҳақли эътирозларига сабаб бўлмоқда. Бир неча бор танқид қилинганига қарамадан, шошилинч тиббий ёрдам бўлимларининг зарур дори-дармон, асбоб-ускуналар билан таъминоти қониқарсиз деб топилди. Вилоятнинг Жарқўрғон, Узун, Қумқўрғон ва Термиз туманлари марказий шифохоналарининг моддий-техник базаси аянчли ҳолга келган, бинолари таъмирланмагани учун Узун тумани марказий касалхонаси қиш кунлари иситилмади. Аҳолининг ўсиш суръатлари йилига 33 минг кишини ташкил этаётган бир пайтда янги иш ўринлари яратишга етарли эътибор берилмаяпти. Натижада ишсиз фуқаролар сони ҳозирги вақтда салкам 40 минг кишига етган. Бандихон, Денов, Термиз, Узун туманларида меҳнат бозоридаги вазият кескинлигича қолди[4].

Вилоятнинг Денов туманида жиноятчиликнинг барча турлари 2001 йил мобайнида кескин кўпайган. Жарқўрғон, Шеробод, Музработ туманларида қасдан одам ўлдириш ҳоллари 2-3 бараварга, Шеробод туманида ўғрилик жиноятлари 18 фоизга ортди. Охириги икки йил мобайнида вилоят қишлоқ хўжалиги соҳаси раҳбарларининг ярмидан кўпи, Ангор, Музработ, Термиз, Шеробод туманларида хўжалик раисларининг 75-90 фоизи алмаштирилган. Вилоят суд, прокуратура ва ички ишлар органлари фаолиятидан норози бўлган фуқаролардан тушаётган аризалар сони 30 фоизга ошди[5].

Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб ҳудудларда ижтимоий муаммоларни бартараф этиш ва аҳолининг яшаш шароитини яхшилашга қаратилган Кенгаш йиғилишлари ва сессияларида мунтазам ўтказиб турилди. Жумладан, халқ депутатлари Фарғона вилояти Кенгашининг 2003-2005 йилларда 10 марта сессияси ўтказилди, 2003 йилда 8 та, 2004 йилда 10 та ва 2005 йилда 18 та ҳудудни ривожлантиришнинг истикболга мўлжалланган дастурлари қабул қилинди[6].

Тошкент шаҳрида ҳудудий ички маҳсулотнинг ҳажми 2005 йилда 2004 йилга нисбатан 15 фоизга ўсиши режалаштирилди. Бунда саноатда ўсиш суръати 119 фоизни, пудрат ишларида 110 фоизни, чакана товар айланмаси 127 фоизни, пуллик хизмат кўрсатиш 123 фоизни ташкил этди[7].

2005 йилда Тошкентда аҳоли даромадларининг ўрта ҳисобда 33 фоизга кўпайиши кузатилди. Бюджет харажатларининг 55,4 фоизи ижтимоий соҳага ҳамда аҳолини моддий қўллаб-қувватлашга йўналтирилган, хусусан 20.431 та кам таъминланган оилага - 760 миллион сўм, 18 ёшгача фарзанди бўлган 17.841 та оилага - 1,9 миллиард сўм, икки ёшгача фарзанди бўлган 7.969 оилага 1,6 миллиард сўм, 867 нафар ёлғиз қарияларга. 77,7 миллион сўм ажратилди. Бундан ташқари, бюджет ҳисобидан ободонлаштириш ишларига - 13 миллиард сўм, иссиқлик қувватидан фойдаланиш учун тарифлар тафовутини қоплашга - 9,1 миллиард сўм, қозонхоналар ва иссиқлик қувурларини таъмирлашга 1,4 миллиард сўм сарфланди. 2005

йилнинг охирларида Тошкент шаҳрида “Бандлик” дастури доирасида кўшимча 39 мингта иш ўринлари яратилди[8].

Ижтимоий соҳага бўлган бюджет харажатлари динамикаси шуни кўрсатдики, Тошкент шаҳрида 2006 йилда бу борада харажатлар тўрт фоиздан кўпроққа ортиб, умумий бюджет қисмининг 60,5 фоизини ташкил этилиши кўзда тутилди. Шундан 34,4 фоизини эса таълим соҳасига ажратилади[9].

Мамлакат Президентининг “Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони ижроси юзасидан пойтахтда махсус ҳудудий дастур ишлаб чиқилган бўлиб, унга мувофиқ 2010 йилга келиб хизмат кўрсатиш соҳасининг умумий иқтисодий кўрсаткичлардаги улушини 61,8 фоизга етказиш кўзда тутилди. Шу билан бирга ҳар йили 14 мингдан зиёд иш ўринлари яратилади бунда асосий эътибор уй шароитидаги меҳнат фаолиятига қаратилиши таъкидланди. Меҳнат ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бош бошқармасининг дастлабки маълумотларига кўра, 2006 йил бошидан пойтахтда 25.366 та янги иш ўринлари яратилган бўлса, шундан 2.492 таси касаначилик шартномалари асосида ташкил этилди[10].

Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш борасида самарали ишлар ташкил этилди. Халқ депутатлари Жиззах вилоят Кенгашининг доимий комиссияси томонидан вилоят учун долзарб дастурлар, хусусан, “Фермер хўжалигини ривожлантириш”, “Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш”, “Вилоят аҳолисини тоза ичимлик суви билан таъминлашни яхшилаш” дастурлари ишлаб чиқилди ва амалга оширилди[11].

Хуллас, маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари аҳоли турмуш даражаси ва фаровонлигини оширишга, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳаларни ривожланишига йўналтирилган ҳудудий сиёсатни ишлаб чиқувчи ва амалга оширувчи институт сифатида ўзини намоён қилди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Вилоят совети сессияси // Халқ сўзи, 1991 йил 24 октябрь.
2. Халқ депутатлари Бухоро вилояти кенгаши сессияси // Тошкент оқшоми//1994 йил 22 март, №34, – Б. 2.
3. Халқ билан ҳамнафас яшаш ва ишлаш – олий бурч. Халқ депутатлари Сурхондарё вилояти кенгаши сессияси, Қишлоқ ҳаёти // 2000 йил 24 март.
4. Раҳбар, етакчи ўзи ёниб, ўзгаларни ҳам ёндириб яшаши керак. Сурхондарё вилоят Кенгашининг сессияси, Халқ сўзи // 2002 йил 22 февраль, №39, – Б.2-б. Яна қаранг: Қишлоқ ҳаёти // 2002 йил 22 февраль, Ўзбекистон овози // 2002 йил 26 февраль,
5. Раҳбар, етакчи ўзи ёниб, ўзгаларни ҳам ёндириб яшаши керак. Сурхондарё вилоят Кенгашининг сессияси, Халқ сўзи // 2002 йил 22 февраль, №39, – Б.2-б. Яна қаранг: Қишлоқ ҳаёти // 2002 йил 22 февраль, Ўзбекистон овози // 2002 йил 26 февраль,
6. Дехканов Н. Ўзбекистонда маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг шаклланиши ва ривожланиши тарихи. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2015.– Б. 107.
7. Ташаббускорлик ва фаоллик – муҳим омил // Тошкент оқшоми, 2007 йил 17 июль.
8. Тошкент шаҳар кенгашининг сессияси // Тошкент оқшоми, 2005 йил 26 декабрь.
9. Тошкент шаҳар кенгашининг сессияси // Тошкент оқшоми, 2005 йил 26 декабрь.
10. “Ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш йўлида” // Тошкент шаҳар Кенгаши сессияси, Тошкент оқшоми, 2006 йил 10 июль, №131. 2-б.
11. Олий Мажлис Сенатида // Халқ сўзи, 2008 йил 1 февраль, №23.

UO'K 371

**XORIJIY TIL DARSLARI JARAYONIDA TALABALARNI AXLOQIY-ESTETIK
TARBIYALASHNING TAKOMILLASHTIRISH OMILLARI***U.M.Bazarova, dotsent, Navoiy davlat konchilik va texnologiyalari universiteti, Navoiy*

Annotasiya. Maqolada texnika oliy ta'lim muassasalarida xorijiy tillarini o'qitish jarayonida motivatsiyani rivojlantirishda muvaffaqiyatli vaziyatni shakllantirish va rivojlantirish, talabalarni axloqiy-estetik tarbiyalashda berilgan bilimlarni nazorat qilish, talabalarning o'z kuchiga ishonchini shakllantirish va takomillashtirish, o'qituvchi tomonidan belgilangan muddat ichida topshiriqlarni bajarishda ularning mas'uliyatini rivojlantiradigan talablar va vositalar kabi pedagogik shart-sharoitlar eng muhim omili hisoblanganligini ko'rish mumkin.

Kalit so'zlar: xorijiy til, estetik tarbiya, takomillashtirish, omillar, tarbiyalash, dars jarayoni.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы формирования и развития успешной ситуации развития мотивации в процессе обучения иностранным языкам в технических вузах, контроля усвоения знаний, данных в нравственно-эстетическом воспитании студентов, в статье представлены формирование и совершенствование у студентов уверенности в своих силах, выполнение заданий в установленные преподавателем сроки, видно, что педагогические условия, такие как требования и средства, развивающие их ответственность, считаются самым важным фактором.

Ключевые слова: иностранный язык, эстетическое воспитание, совершенствование, факторы, воспитание, учебный процесс.

Abstract. In the article, the formation and development of a successful situation in the development of motivation in the process of teaching foreign languages in technical higher education institutions, the control of the knowledge given in the moral and aesthetic education of students, the formation and improvement of students' confidence in their own strength, and the completion of assignments within the time limit set by the teacher are presented in the article. it can be seen that pedagogical conditions such as requirements and tools that develop their responsibility are considered the most important factor.

Key words: foreign language, aesthetic education, improvement, factors, education, teaching process

Texnika oliy ta'lim muassasalarida xorijiy tillar darslarida talabalarni axloqiy-estetik tarbiyalashni nazorat qilish va ularning ijodiy faolligini oshirishni shakllantirish, xorijiy tillariga oid nutqiy faoliyat va muloqotini hamda pedagogik-psixologik shart-sharoitlarni pedagogik texnologiyalar majmui asosida kelgusidagi ijodiy faoliyatini egallash davomida talabalarning individualligini maqsad quyib amalga oshirishga zamin yaratadi. Xorijiy til darslari jarayonda talabalarning, nafaqat axloqiy-estetik tarbiyalashni takomillashtirish, balki mustaqil fikrlashini shakllantirish imkoniyatini beradigan maqsadlar va vazifalar aniqlangan, ta'lim berishning vositasi va metodlarini tanlashda, o'quv jarayoni to'g'ri borishini rejalashtirish va nazorat qilish, shuningdek uning natijalarini to'g'ri baholashga ham alohida e'tibor qaratish va talabalarni axloqiy-estetik tarbiyalashda milliy qadriyatlarga asoslangan an'anaviy yondashuv hamda muayyan faoliyat yo'nalishlari bo'yicha zamonaviy mobillik ta'minlash asosida olib borilishi lozim.

Oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislar tayyorlash jarayonida shaxsni rivojlantirish va tarbiyalashning ustuvorlik tamoyiliga to'la amal qilmaslik, ta'lim sohasida muayyan muammolarni keltirib chiqaradi. Ta'lim mazmuni va uni tashkil etish, asosan, talabalarga nazariy bilimlarni berishdan iborat bo'lib qolmoqda. Ta'lim jarayoniga pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etishga qisman xorijiy tillari fanlari doirasidagina e'tibor qaratilmoqda. Bizningcha, texnika oliy ta'lim muassasalarida xorijiy til fanlari amaliy mashg'ulotlar o'tish jarayonida ta'limning tarbiyaviy xususiyatini kuchaytirish muhim ahamiyat aks ettirishini va quyilgan maqsadga erishish yo'lida o'qituvchilar va talabalarning hamfikrliligini ta'minlash; o'qitish jarayonining davomiyligini turli

vaziyatlar ta'siri ostida mazmunli olib borish natijasida muayyan shaxsiy tajriba ortishi, pedagogik talablarga muvofiq o'quv-tarbiyaviy jarayonning majmuaviyligi, ta'lim sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rnatish etakchi o'rinni egallashini belgilab oldik. Natija sifatida talabalarning ahloqiy-estetik tariyasi harakatchanligini (o'quv jarayonida va undan tashqarida) ta'limning aniqlangan yo'nalishlari, shuningdek, har bir sohada o'qituvchilarning vazifalarini aniqlashtirish mumkin. Ilmiy yangilik talaba shaxsining harakatchanligini tarbiyalashning ikkita yo'nalishi bo'yicha taklifida bo'lib, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega. Natijalarning amaliy yangiligi talabalar zamonaviy harakatchanligini tarbiyalash bo'yicha o'qituvchilar faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashtirishdadir, bu esa bunga qiziqqan amaliyotchilarning faoliyati uchun asos bo'lishi mumkin.

Tadqiqot jarayonida talabalar tomonidan auditoriya va mustaqil sharoitda xorijiy tillarda ta'lim olishning tarbiyaviy imkoniyatlarini kuchaytirish borasidagi bir qator omillar asosida kechishi aniqlandi.

Oliy ta'lim muassasalarida axloqiy-estetik tarbiyani maqsadga mos keladigan shakllantirish va tizimlashtirish jarayonida boshqaribgina qolmay, balki qo'yilgan maqsad uchun qaratilgan vazifalar amalga oshirilishi lozim.

Ta'lim jarayonining vositasi sifatida sub'ektiv-psixologik va ob'ektiv omillar ta'sirida talabalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatiladi. Tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish quyidagi omillar yordamida amalga oshiriladi. Oliy ta'lim muassasalarida tarbiya jarayonini takomillashtirish yutug'i juda ko'plab omillar, vaziyatlar, pedagog va talabalarning ichki munosabat, shuningdek, muloqot aloqalarini tashkil etish bilan birgalikda buysinuvchi qoidalariga ham bog'liq bo'ladi.

Kuzatishlar natijasida pedagogik muloqotlarini hisobga olgan pedagoglar bevosita ta'lim-tarbiya ishlarni olib borishda yuqori natijaga erishadilar. Insonparvarlik g'oyalari asosida tashkil etiluvchi pedagogik muloqotlar va uning ishtirokchilari bo'lgan sub'ektlarning ijodiy rivojlanishiga yordam beradi. Bunday vaziyatlarda bo'lajak mutaxassislar harakatlari tartibga solinadi va ijobiy muhit yaratiladi, dars jarayonida talabalarning emosional xolati aniqlanadi, hamkorlikda faoliyat yuritishi uchun ichki va tashqi munosabatlar yuzaga chiqadi.

Yuqoridagilarning hammasi talabalarga axloqiy-estetik tarbiyasiga yuqori ta'sir ko'rsatish, va ularning faol muloqotlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishning muhim negizi hisoblanadi.

Talabalarning dars va darsdan tashqari sharoitda olgan axloqiy – estetik bilimlaridan qanchalik keng foydalanishiga e'tibor qaratildi. Shuningdek, tadqiqotda talabaning axloqiy – estetik bilimlari bilan birga hulq-atvorini ham inobatga olinishi zarur ekanligini belgilab olib: faol, passiv, shuningdek, til birliklaridan foydalanish darajasi: produktiv yoki reproduktiv; axloqiy tarbiya darajasini o'rganish, kuzatish, intervyu, og'zaki va yozma savollar, so'rovnoma, suhbat, o'z-o'zini tahlil qilish usullari orqali olib borilgan. Dastlabki kuzatish ishlari jarayonida talaba-yoshlarni axloqiy-estetik tarbiyalash darajasini aniqlash bilan bir vaqtda, xorijiy tillarni o'rganishida ularni axloqiy - estetik tarbiyalash jarayonida talaba duch keladigan qiyinchiliklarni aniqlash maqsadida eng ilg'or pedagogik amaliyot tomonidan qo'llaniladigan usullar va vositalarni samaralilarini aniqlash vazifasi qo'yildi. Shu maqsadda biz tomonimizdan so'rovnoma, anketalar, kuzatish kundaliklari ishlab chiqildi va foydalanildi. Texnika oliy ta'lim muassasalari pedagoglarining so'rovnomalari o'quv yili davomida, yangi mavzu boshlanishidan oldin ham, uni tugatgandan so'ng ham o'tkazildi. Ma'lumotlar bir-biri bilan taqqoslandi va tahlil qilindi. Amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish davomida professor-o'qituvchilar va talabalarga savolnomalar tarqatildi.

O'qituvchilar bilan anketa so'rovnomalari va ular bilan suhbatlarni o'tkazilishi talabalarni axloqiy-estetik tarbiyalash har doim ham bevosita o'quv jarayonida amalga oshirilmaslik imkonini berdi. Bu o'qituvchilarni o'quv jarayonida axloqiy-estetik tarbiya usullari va vositalaridan to'liq xabardor emasligi, darsning tarbiyaviy vazifalarini aniqlay olmaslik darajalari pastligi, talabalarni muammoli vaziyatlarni engish va maqsadga erishish yo'lida axloqiy tarbiyalash ishiga to'sqinlik qiladi. Shu maqsadda, darslik materiallari, qo'shimcha o'quv-uslubiy adabiyotlar, ta'lim-tarbiyaning tegishli usullaridan profeccional ravishda foydalanilgan dars ishlanmalari, o'qituvchi va talabalarni o'z fikrlarini ifodalashga undaydigan psixologik qulay muhitni yaratadigan muammoli vaziyatlar va ularning ijodiy salohiyatini rivojlantiruvchi vositalar ishlab chiqilgan. Yuqorida aytilganlarga

asoslanib, talaba, nafaqat xorijiy tillarini o'rganadi, balki uni his-tuyg'ular bilan ham qabul qiladi, unga ikki guruh ta'sirli va ifodali usullarni qo'llashga harakat qildik.

FOYDANANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bazarova U.M. The Role of Spiritual and Moral Education of Students of Technical University in the Lessons of Foreign Languages // Philadelphia, USA-2019.-614-616s.
2. Bazarova U.M. The state of the problem of moral and aesthetic education of students by means of a foreign language at the present stage // International scientific journal "Scientific Horizons" No. 1 / Moscow 2019
5. U.M.Bazarova Improvement of mechanisms of moral and aesthetic education of students in foreign language lessons of a technical university//Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities 11(11), 2021
6. Bazarova, U. (2022). Spiritual and moral education of students in the use of technology in the preparation of future professionals for innovative activities in foreign language classes. Архив научных исследований, 2(1). Извлечено от <http://journal.tsue.uz/index.php/archive/article/view/1812>

UDC 372.881.111.1

THE PROBLEMS WHICH YOUNG LEARNERS ENCOUNTER DURING LISTENING PROCESS AND SOLUTIONS TO THEM

Sh.F. Bobomurodova, master student, Termez State Pedagogical Institute, Termez

Annotatsiya. Ushbu ishning maqsadi yosh o'quvchilar tinglash jarayonida duch keladigan qiyinchiliklarni aniqlash va ularni hal qilish yo'llarini topishdir. Ushbu tadqiqot ba'zi mashhur tadqiqotchilar tomonidan aniqlangan va tasniflangan o'quvchilarning bir qancha muammolari haqida ma'lumot beradi. Yosh o'quvchilarga chet tilini o'rgatishning pedagogik, psixologik va uslubiy tamoyillari ko'rib chiqilib, masalalar tushuntirildi. Shuning uchun ushbu maqola taniqli tadqiqotchilar tomonidan aniqlangan va tasniflangan muammolarni hal qilishning bir necha turlari haqida ma'lumot beradi. Ushbu ish nazariy va amaliy usullarni o'rganishga harakat qildi.

Kalit so'zlar: tinglash jarayoni, tinglash muammolari, tinglash qobiliyatlari

Аннотация. Целью данной работы является выявление трудностей, с которыми учащиеся сталкиваются вовремя аудирования, и поиск путей их решения. Это исследование дает информацию о нескольких типах проблем учащихся, которые некоторые известные исследователи определили и классифицировали. Вопросы были объяснены с точки зрения педагогических, психологических и методологических принципов, которые рассматриваются для обучения иностранному языку младших школьников. Поэтому в данной статье приводится информация о нескольких видах решения проблем, выявленных и классифицированных известными исследователями. Эту работу пытались исследовать как теоретическим, так и практическим путем.

Ключевые слова: процесс аудирования, проблемы аудирования, навыки аудирования.

Abstract. The purpose of this work is to identify the difficulties which young learners come across during listening and to find solutions to them. This research gives information about several types of problems of learners which some famous researchers identified and categorized them. The issues were explained with the view of pedagogical, psychological and methodological principles that reviewed to teach foreign language to young learners. Therefore this article gives information about several types of solutions to the problems which identified and categorized by well-known researchers. This work was tried to investigate both theoretical and practical ways.

Key words: listening process, listening problems, listening skills.

Introduction. Nowadays there is an increased demand for learning a new language, especially, English is one of the most widely spoken languages in the world. In addition to this, young learners are bright on learning new languages at any educational institutions. However, they face some difficulties while learning a new language that a teacher plays as a hero facilitator and helper to overcome. It is known that four skills which are called listening, reading, speaking and writing are one of the important ones in order to understand and be able to use a new language. However young learners encounter some difficulties while learning a new language. Most of them face up to some problems during listening. Four skills reading writing and listening speaking play a vital role in order to learn a new language. Listening is the basis for the development of all other skills and the main

channel through which the student makes initial contact with the target language and its culture. In detail, the purpose of listening activity is that the students are able to do the instruction or to gain information from different kinds of listening texts or genres. Specifically, the word "Listening" is described as the process of giving one's attention to a sound in Oxford dictionary. According to Kurita (1;2012) developing learners own strategies for listening enables them to be successful in listening. One of the most famous researchers Yagang (3; 1993) explains that listening comes through four variables; the message, the speaker, the listener and the physical setting. In this case, listening differs from hearing process and it also includes the development of mental skills and interpretation. That is to say listening is one of the most important skills in order to learn a new language and to increase students' knowledge in another language.

Discussion. Problems. Listening is a skill of critical significance in learning second language. Regardless of how we are engaged with listening, it is important to understand that listening involves more than just hearing the words that are directed at us. We can see common problems in listening which were identified by the researchers. It is vital to identify these problems to eradicate them. According to Goh (1999) the most common problems faced by students in listening in the order of frequency are quickly forgetting what is heard, not recognising the words they know, understanding the message but not the intended message, neglecting next part while thinking about meaning, enabling to form a mental representation from words heard.

It is true that a teacher should have known difficulties of their students while listening in order to improve listening skills of them. Being aware of the problems which young learners face during listening process will help teachers to find solutions in an easy way. Underwood (2; 2009) emphasized the major problems during listening. They are:

- **lack of control over the speed which speakers speak.** It is clear that some young learners come across this kind of problem. They have difficulties to keep up with the speed of the speaker when the speaker is speaking in a foreign language. As a result, they can't catch the meaning of the words and they are unlikely able to get specific information from the listening.

- **listener's limited vocabulary.** This one is one of the common problems during listening process. Nonetheless most children can listen the audio clearly, if they are not aware of the meaning of the word, they can't get the specific meaning during listening.

- **failure to recognize "signals".** In listening process, speakers pronounce the words according to falling and rising intonation. When the listener is not aware of them, they may fail to get the key words during listening. In this way, learners are unlikely able to understand " signals " during listening process.

- **Problems of interpretation.** It is difficult for many young learners to accept interpretation of literal words and some topics during listening. They face some problems to understand the terms and the concept of what they are listening.

- **inability to concentrate.** This is one of the psychological problems which some learners have difficulties to solve them. When they are unable to concentrate, they can't think clearly, focus on a task, or maintain their attention to listening.

- **established learning habits.** In some researches we learnt that sometimes bad study habits can also affect the process of developing listening skills of young learners. For example, a learner who has poor note taking is not able to keep up with listening audio and do activities in a correct way. So, learning habits are also vital to improve listening skills.

Solutions to the problems. These kind of problems are the examples of the problems which young language learners are facing today while listening. However no matter how complex the problem is, we can find a number of ways to solve it. There are some solutions to the problems which explained above.

- **lack of control over the speed which speakers speak.** In order to solve this problem, teachers should work with students more effectively. They should always have something to listen in each lesson. Continuous improvement will also give results in an efficient way;

- **listener's limited vocabulary.** In order to overcome this kind of problems teachers should pay attention students' not only listening skill but also other ones such as writing, reading, grammar,

vocabulary basis. In this way, teachers should keep a close eye on the improvement of the students general knowledge and in this case they are able to cope with vocabulary problems;

- **failure to recognize “signals”.** While listening, speakers pronounce the words through falling and rising intonation. Significantly, teachers should try to use pronunciation activities during lessons and also they can teach students how to pronounce the words correctly with the help of audio speakers;

- **problems of interpretation.** It is clearly seen that while listening in order to understand the text and to get the main meaning from it students should listen BBC Podcasts, Ted talks or any kind of news through the Internet in English. One of the best ways to solve interpretation problems would be taking dictation. This will help students to understand the meaning of the words while listening and teachers should encourage students to work on themselves more and more;

- **inability to concentrate.** Teachers are likely able to solve this problem through doing exercises according to concentration problems and playing concentration games during lessons. This kind of activities will be helpful for students to focus on a task and to maintain their attention to listening effectively;

- **established learning habits.** This is one of the solvable problems. In this case, teachers should focus on working with students individually. They can help students in order to get out of their former negative habits while they are listening audios. Teachers should teach students how to use effective strategies during listening process;

Conclusion. In conclusion, this research focuses on finding solutions to the difficulties which are really problematic for young learners. Teachers will use helpful resources in it and activate strategies during their lessons. Apart from that this work will help other researchers who are investigating listening problems and solving these problems in an easy way. They can do more and more works in their field with the help of this research.

REFERENCES:

1. Goh, C. A cognitive perspective on language learners' listening comprehension problems. (2000). System, 28(1), 55-75.
2. Kurita, T. Issues in second language listening comprehension and the pedagogical implications. (2012) Accents Asia, 5(1), 30-44.
3. Underwood, M., & Kenworthy, J. (1989). Teaching listening. M. Rost (Ed.). London: Longman.
4. Yagang, F. Listening: Problems and solutions. (1993) Retrieved on January 30, 2015 from <http://www.valrc.org/courses/ESOL%20basics/ESOL%20Basics/Lesson%205/Listening.pdf>.

UDC 372.851

USING PROVERBS IN ENHANCING THE LOGICAL THINKING OF LEARNERS OF COMPREHENSIVE SCHOOLS

K.A.Daniyarova, teacher, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. Ushbu maqola mantiqiy fikrlash va maqollar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Shuning uchun ushbu maqolaning maqsadi so'zlarning o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatiga ta'sirini ko'rib chiqishdir. Shuningdek, o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini oshirishga qaratilgan maqollarning umumta'lim maktablari o'quv jarayoniga tatbiq etilishi tahlil qilingan. Umumta'lim maktablarida o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini oshirish uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan bir qancha tadbirlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: maqollar, mantiqiy tafakkur, xayoliy fikrlash, ijodiy fikrlash, salomatlikni muhofaza qiluvchi texnologiyalar, adabiy did, o'qishga motivatsiya, xotira.

Аннотация. В данной статье исследуется взаимосвязь между логическим мышлением и пословицами. Следовательно, цель этой статьи - рассмотреть влияние пословиц на способности учащихся к логическому мышлению. Кроме того, анализируется внедрение пословиц в учебный процесс общеобразовательных школ для активизации логического мышления учащихся. Предложены несколько мероприятий, которые можно использовать в общеобразовательных школах для активизации логического мышления учащихся.

Ключевые слова: пословицы, логическое мышление, образное мышление, творческое мышление, здоровьесберегающие технологии, литературный вкус, мотивация к обучению, память.

Abstract. In this article, the relationship between logical thinking and proverbs is investigated. Hence the purpose of this article is to review the effects of proverbs on the learners' logical thinking abilities. In addition, the implementation of proverbs in teaching process of comprehensive schools to enhance the logical thinking of learners is analyzed. Several activities that can be used in comprehensive schools to enhance the logical thinking of learners are proposed.

Key words: proverbs, logical thinking, imaginative thinking, creative thinking, health protecting technologies, literary taste, motivation to learning, memory.

Health-protecting technologies are considered as the main and differential peculiarity of the whole education system. This is a unity of all used principles, methods and approaches of education and upbringing. Filling traditional technologies create the symptoms of health protection, the aim of which is not only to save the health of learners and teachers from unhealthy factors of education system, but assist upbringing the culture of health among learners. Every year the number of children with poor health, tiredness, weak neuro-system is increasing.

Thinking of the individual peculiarities of a child, it is necessary to form interest in a child language, motivation to learning, train knowledge activeness, develop communication skills [1]. Implementing proverbs in teaching process can be also considered one factor not only protecting health but also enhancing the logical thinking of learners.

Proverbs are useful material for teaching the same idea in different words. They make speech lively and colorful. Knowing Uzbek proverbs introduces people's wisdom, enriches students' vocabulary, helps to learn the figurative structure of the language, develops memory, logical thinking, and creative imagination. From lesson to lesson, the stock of learned proverbs and sayings grows, students can record them in a special dictionary.

There are several stylistic devices that are often used in proverbs. This includes:

- using a certain rhythm and volume;
- repetition, giving simplicity and balance to the form;
- brevity;
- a metaphor.

It is precise because of the unity of form and content that proverbs are easily remembered, and their successful use decorates speech, gives it depth and image. Many proverbs in different languages sound almost the same. This is another proof that true wisdom is universal [2].

Based on the generalized nature of proverbs and sayings, proverbs can be used in all classes, to teach the art of allegory, to describe your thought and summarize it in a short form, to form the concept of subtext, to develop oral speech, imagination, and logical thinking.

Types of working with proverbs in lessons that enhance logical thinking:

Didactic game "Collecting proverbs":

Purpose: to enhance logical thinking and literary taste.

A well-known proverb is taken, in which some of the words are jumbled. Children's task is to restore the original proverb. Afterwards, teacher asks learners to discuss with their friends why this particular version has remained in the public memory.

This activity helps children to understand, to feel how the essence of the whole proverb changes from changing the places of individual parts and eventually children enhance their logical thinking.

Example:

A fool's wit runs before his tongue. (A fool's tongue runs before his wit.)

A forced thanks deserves no kindness. (A forced kindness deserves no thanks.)

A fair day may turn to a foul morn. (A foul morn may turn to a fair day.)

A friend indeed is a friend in need. (A friend in need is a friend indeed.)

A friend's smile is better than a foe's frown. (A friend's frown is better than a foe's smile.)

A good husband makes a good wife. (A good wife makes a good husband.)

A heavy heart makes a light purse. (A heavy purse makes a light heart.)

Didactic game "Crocodile with a cock head"

Purpose: to enhance logical thinking, literary taste, memory.

In this activity the beginning of one proverb is connected with the end of the other. It is necessary to find the correspondence between "head" and "tail".

Example:

A Joke never gains an enemy but often makes a prodigal son. (A Joke never gains an enemy but often loses a friend.)

A lazy sheep thinks the company he keeps. (A lazy sheep thinks its wool heavy.)

A liar is not believed when he tells a lie. (A liar is not believed when he speaks the truth.)

A lie often loses a friend. (A lie tells a lie.)

A man is known by his company. (A man is known by the company he keeps.)

A miserly father speaks the truth. (A miserly father makes a prodigal son.)

· Creative work "Picture + Story + Proverb":

Purpose: to enhance logical thinking; to develop creative imagination, to develop coherent oral speech.

Each learner is given a picture with a plot and a proverb that is not completely true. It is necessary to create a story based on the picture containing this proverb.

It is interesting that the picture is the same, but everyone will have different proverbs.

Didactic game "Anti-words":

Purpose: to enhance logical thinking, strengthen knowledge about antonyms.

After learners learn to understand the meaning of proverbs, they can try to make up proverbs with the opposite meaning. First the proverbs which contain antonyms are distributed, then learners guess the original versions of the proverbs

Example:

A bad beginning makes a bad ending. (A good beginning makes a good ending.)

A bad deed is never gained. (A good deed is never lost.)

A bad dog deserves a bad bone. (A good dog deserves a good bone.)

A bad Jack makes a bad Jill. (A good Jack makes a good Jill.)

A big body often harbours an ordinary soul. (A little body often harbours a great soul.)

A game "Salad of proverbs".

Learners are given words from certain proverbs in turn and are asked to combine them into groups, put them in the correct order and fill in the missing words.

"Pantomime" game

One of the learners "plays" the proverb using facial expressions and gestures and asks others to name the proverb. Learners can be divided into two or three groups and organize a competition between them. This exercise not only allows learners to remember proverbs or revise what they have learned, but also helps children to think logically and establish a better understanding among them.

Guess the proverb using a picture and a word.

Children are shown pictures of proverbs one by one. Teacher tells a key word related to the proverb. Learners must say the proverb after looking at the picture and listening to a key word. Children can be given the pictures they have already drawn.

Then teacher can ask the following questions:

What are these proverbs about? (About work, professions). Are they similar? To what extent do you agree or disagree with this proverb?

Choose a proverb that is closest to the main idea of a fairytale:

The task of the teacher is to show children the accuracy and expressiveness of proverbs, to explain the meaning of individual words and phrases, to activate speech and thus to develop learners' imaginative and logical thinking. After reading the fairytale "Golden watermelon", proverbs are read to the children.

It is necessary to determine which proverbs are suitable for the main idea.

Then learners determine which proverb fits a certain part of the story. The first proverb may correspond to the second part of the story, and the second may correspond to the first part of the story.

· Choose proverbs that most accurately describe a certain character:

Learners determine which proverb characterizes a certain character from the fairy tale “Golden watermelon”

Proverbs that can be implemented in these activities:

A forced kindness deserves no thanks.

As you sow, so shall you reap

Envy shoots at others and wounds herself

Fortune favours the brave (the bold)

Gluttony kills more men than the sword

To memorize proverbs, develop logical thinking and make understanding interesting, learners can be given the following tasks:

1. Connect the beginning and the end;

2. Which is an unnecessary proverb;

3. Draw a picture based on the given proverb;

Proverbs help learners evaluate their own actions and the actions of others. Not only understanding of the meaning of the proverb is ensured, but also its generality, multiple meaning is studied, visual image, creative imagination is expanded, logical thinking is enhanced.

To sum up, working with proverbs is a very important educational and motivating factor. It can be used both in the classroom and in extracurricular activities, competitions, quizzes in the form of various assignments to enhance logical thinking of learners.

REFERENCES:

1. Toshtemirova K.A. Using health – protecting technologies to enhance the logical thinking of learners in English. International Engineering Journal For Research & Development E-ISSN:2349-0721, Peer Reviewed & Referred Journal DOI 10.17605/OSF.IO/9BT7G. <https://iejrd.com/index.php/%20/article/view/2605>

2. Toshtemirova K.A. Using proverbs in teaching English to develop logical thinking of learners. Science education volume 2, issue 5 ISSN 2181-0842. 776-778b

3. Nishonova Z. Independent creative thinking and personality traits. // Public education. –Tashkent, 2001. №4. p.p. 38-42.

4. Skatkin M.N. School and comprehensive development of children. - M.: Pedagogy, 1980. - 362 p.

5. Sternberg, R. J., & Wagner, R. (1991). Thinking styles inventory. Tallahassee, FL: Star Mountain Projects, Inc. (1962).

6. Sulaymonova N.M. Idiev A.R. 3 in 1. Samarkand 2020

7. Tannenbaum, A. J. Gifted children. New York: Macmillan. (1983).

UDK 811+378.147

STAGES OF DEVELOPMENT OF LINGUISTICS AND THE ROLE OF LINGUISTIC SCHOOLS IN LANGUAGE TEACHING

D.I.Inomiddinova, teacher, Namangan Engineering – Construction Institute, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqola nofilologik universitetlar talabalari uchun ingliz tilini chet tili sifatida o'qitishning dolzarb muammosiga bag'ishlangan. Ingliz tilining zamon kategoriyasini o'zbek tili zamonlari bilan qiyoslash orqali o'rgatish tizimi taklif etiladi. Chet tillarini o'qitishda yangi va samarali usullarni belgilash imkonini beruvchi mashg'ulotlar va topshiriqlar majmuasida uslubiy tizimning asosiy tarkibiy qismlarini amaliy tadbiq qilish varianti keltirilgan. Ushbu ish chet tili o'qituvchilari va boshqa toifadagi mutaxassislar uchun tadqiqot va tillarni o'qitishda yangi usullarni qo'llash bilan shug'ullanadigan mutaxassislar uchun qiziqarli va foydali bo'ladi.

Kalit so'zlar: yosh auditoriya, usullar, bayon qilish, amaliy amalga oshirish, og'zaki muloqot, tilsiz universitetlar, texnologiyalar.

Аннотация. В статье рассматривается актуальная проблема преподавания английского языка как иностранного студентам нефилологических вузов. Предлагается система обучения категории времен английского языка путем сопоставления их с временами узбекского языка. Представлен вариант практической реализации основных компонентов

методической системы в учебном комплексе упражнений и заданий, позволяющий наметить новые и эффективные методы обучения иностранным языкам. Данная работа будет интересна и полезна учителям иностранных языков и другим категориям специалистов, профессионально занимающихся исследованием и применением новых методов в обучении языкам.

Ключевые слова: молодежная аудитория, методы, изложение, практическая реализация, устное общение, неязыковые университеты технологии.

Abstract. The article dedicated actual problem of teaching English as a foreign language for students of non-philological universities. A system of teaching the category of tenses of the English language is proposed by comparing them with the tenses of the Uzbek language. A variant of the practical implementation of the main components of the methodological system in the educational complex of exercises and tasks, allowing outlining new effective methods in teaching foreign languages. This work will be interesting and useful for teachers of foreign languages, other categories of specialists professionally engaged in research, application of new methods in teaching languages.

Key words: young audiences, methods, outlining, practical implementation, oral communication, non-language universities, technologies.

One of the current issues is to educate the younger generation in the spirit of love and devotion to the motherland, national pride, high morals and spirituality, pride in our ancient and rich heritage, national and universal values through the teaching of foreign languages. Radical reforms in the world education system raise the problem of creating the necessary conditions for students to learn foreign languages perfectly, to express themselves in all areas with knowledge of a foreign language, to develop their oral and written speech in a foreign language. Organizations such as UNESCO, UNICEF, the European University Association, the European Network for Higher Education Quality are involved in the development of students' thinking in a foreign language, the ability to speak fluently, the formation of intellectual activity, the assessment of their readiness. is being used. The development of these issues in general trends plays an important role in the formation of modern and foreign language skills in the younger generation and serves to increase the creative abilities of students in connection with the problems of modern education. [1] The Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-5117 of May 19, 2021 "On measures to bring the promotion of foreign language learning in the Republic of Uzbekistan to a qualitatively new level" was published. Therefore, in order to form the ability to read the original literature on the specialty, to participate in oral communication in a foreign language in the process of production of future personnel in the higher education system of the republic and finding the information necessary for scientific purposes classes are being held. [2] In the process of training specialists in all areas, it is important to prioritize the education system, including the introduction of new technologies and mechanisms for teaching foreign languages. After all, communication, spiritual and other communication between nations is expressed through language. [3]

Linguistics (or linguistics) is a science that studies languages, a science about natural human language in general and about all the languages of the world as its individual representatives. [4] It belongs to the social sciences. Language is an abstract system, expressions in speech. There are (according to various sources) 3-5 thousand languages in the world. Language is the most important means of human communication; there is not and cannot be a human society and people that would not have a language. [5] Linguistics is associated with different sciences: [8]

Social :

- Since language is a social phenomenon, the science of language is associated with a number of social sciences, primarily sociology. [7]

The doctrine of the structure of society, its functioning, evolution and development can give linguistics a lot in connection with how a particular language is used by various social associations. (professional groups, classes, representatives of various social strata), how is the division and unification of social communities reflected in the language, the resettlement of tribes and peoples

(migration) or the formation of territorial social groups within the same language (dialects) or between different languages (linguistic unions).[6]

- Linguistics comes into close contact with ethnography when studying the dialect vocabulary - the names of peasant buildings, utensils and clothing, agricultural items and tools, crafts. [9]

The connection of linguistics with ethnography is also manifested in the classification of languages and peoples, in the study of the reflection in the language of national consciousness. This area of research is called ethnolinguistics. Language in this case is considered as an expression of people's ideas about the world. [10]

Natural Sciences:

- is most closely related to physiology. Particularly important for linguistics is Pavlov's theory of the first and second signal systems. Impressions, sensations, and ideas from the external environment as a general natural one are "the first signal system of reality that we have in common with animals." The second signaling system is associated with abstract thinking, the formation of general concepts. "The word constituted the second, especially our, signal system of reality, being the signal of the first signals." [11]

- anthropology. Anthropology is the science of the origin of man and human races, of the variability of the structure of man in time and space. The interests of linguists and anthropologists coincide in two cases: firstly, in classifying races, and secondly, in studying the question of the origin of speech. [12]

- On the connection of linguistics with philosophy. Philosophy equips the language. As well as other sciences, methodology, contributes to the development of principles and methods of analysis.

Linguistics is divided into general, particular and applied.

Private linguistics deals with the study of individual languages. Studies the properties inherent. [14] It can be descriptive (exploring the facts of a language at some period of its history) and historical (studying the development of a language over a period of time). [16] Applied Linguistics - specializes in solving practical problems related to the study of a language, as well as in the practical use of linguistic theory in other areas; application of linguistic knowledge in practice. (for example, teaching linguistics). [17]

- translation from one language to another;

- terminology development;

- improvement of the alphabet;

- synchronous (research involves the study of the facts of the language relating to the same time.)

[15]

Language sections:

Language as a system consists of language units, which are grouped into levels. [18] According to the transformational theory, sentences connected by transformational relations are combined into one syntactic paradigm. At the heart of the transformational theory is the provision on the division of all sentences of the language into two categories: nuclear sentences and their derivatives. [19] Core proposals cannot be considered as obtained by converting and (or) combining any other proposals. [13] For example, the core sentence is: Max is reading a book, and its derivative is: Max is not reading a book. The identification of transformation rules is reflected in the methodological typology of exercises, one of the types of which is transformational exercises that involve changing the grammatical form.

REFERENCES:

1. Saidaliyev, S. (2004). Essays on methods of teaching foreign languages.
2. Саидалиев, С. (2004). Чет тили ўқитиш методикасидан очерклар.
3. Saydaliyev, S. (2022). Selecting words for German language teaching.
4. Saidaliyev, S., Mamatova, H. (2022). Use of the scientific and creative heritage of eastern thinkers for educational purposes.
5. Botirova, Z. X. Q. (2020). The importance of age factors on teaching English in grades 5-6. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(11), 381-384.
6. Botirova, Z. H. K. (2020). Developing of lexical skills in English in secondary schools. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(1), 199-203.
7. Sadikov, Z. (2021). Kutadgu bilig” and “temur tuzuklari. World Bulletin of Social Sciences, 5, 40-41.

8. Sadikov, Z. (2022). O'zgalor baxtini o'z baxtidan ustun bilgan inson. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2, 20-27.
9. Sadikov, Z. (2012). About some translational problems of poetic figure "Kutadgu Bilig" (Wisdom of Royal Glory). *Beiträge Zur Entwicklung in Usbekistan und China: Wissenschaftliche Schriftenreihe: Band 5*, 5, 117-118.
10. Botirova P. Modern methods of teaching foreign languages // *Теория и практика современной науки*. – 2019. – №. 2. – С. 25-27.
11. Botirova, P. (2019). Modern problems of linguistics and methods of teaching english language. *Теория и практика современной науки*, (2), 28-31.
12. Khakimjonovna, B. P. (2021). Methodology of Student Coherent Speech Development in The Process of English Language Learning. *Middle European Scientific Bulletin*, 9.
13. Khakimjonovna, B. P. (2022). Descriptive coherent speech and its types. *Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities*, 2(1.5 Pedagogical sciences).
14. Botirova, P. K. (2021). The development of coherent speech students of technical institutions in english lesson. In *Технические науки: проблемы и решения* (pp. 101-105).
15. Botirova, P. K. (2021). The problem of formation of a coherent speech of students in english lessons. In *Технические науки: проблемы и решения* (pp. 105-109).
16. Ikramovna, I. D. (2021) Topical Issues of Pedagogical Activity and its Effective Organization. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, 10, 51-54.
17. Ikramovna, I. D. (2021). Topical Issues of Pedagogical Activity and its Effective Organization. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, 10, 51-54.
18. Ikramovna, I. D., Mahmudjanovna, A. D., Mashrabjanovna, Y. N., & Axmatjanovna, Q. M. (2021) Using Innovation Technologies to Increase Intrinsic Motivation in ESP Classes. *Design Engineering*, 5305-5312.
19. Inomidinova, D. I. (2021). Impact of learning foreign languages on children development. *Middle European Scientific Bulletin*, 8

UDC 378.147:51

IMPROVING THE TEACHING OF DIFFERENT TERMS THROUGH INFORMATION TECHNOLOGY

D.K.Kattabaeva, senior teacher, Uzbek State World Languages University, Tashkent

Annotatsiya. *Axborot texnologiyalari sinfda atamalarini o'rgatish va o'rganishni qo'llab-quvvatlashi ishoniladi va isbotlangan. Shunga qaramay, o'qituvchilar undan foydalanishga tayyor bo'lmaganda, bu muammoga aylanadi. Axborot texnologiyalari odamlar hayotining hal qiluvchi qismi bo'lib kelgan, chunki uning butun dunyo bo'ylab tez kengayishi turli sohalarni, shu jumladan ta'limni ham qamrab oladi. Hozirgi vaqtda texnologiya ta'limning markaziy qismi sifatida qaralmoqda. Hozirgi kunda o'qituvchilar til o'rganish sinflarida talabalarning til ko'nikmalarini yaxshilash uchun informatsion texnologik vositalardan foydalanishmoqda.*

Kalit so'zlar: *texnologiya, atamalar, o'rganish, sinf, foyda, ta'lim.*

Аннотация. *Считается и доказано, что информационные технологии обеспечивают поддержку преподавания и изучения терминов в классе. Тем не менее, это также оборачивается проблемами, когда учителя не готовы к его использованию. Информационные технологии играют важную роль в жизни людей, поскольку их быстрое распространение по всему миру охватывает различные области, включая образование. В настоящее время технологии считаются центральным элементом образования. В настоящее время учителя используют преимущества информационных технологических инструментов для улучшения языковых навыков учащихся в классах по изучению языков.*

Ключевые слова: *технология, туризма, обучение, аудитория, пособие, образование.*

Abstract. *Information technology is believed and proven to provide support for teaching and learning different terms in the classroom. Nevertheless, it also turns out into problems when the teachers are not ready for its use. Informative technology has been a crucial developing part in people's lives since its rapid worldwide expansion covers different areas including education. Currently, technology has been regarded as the centerpiece in education. Teachers are nowadays taking advantages of informative technological tools to improve students' language skills in language learning classrooms.*

Key words: *technology, terms, learning, classroom, benefit, education.*

Informative technology gives them a chance to see the real world by using authentic material and it is possible for teachers to make a more interactive class by using, for example, online English exercises. Moreover, informative technology can offer an active learning environment for language learners. For instance, some teachers may ask their students to make a video about performing definition of tourism terms, dramatize a short tale using different terms, etc. Furthermore, it promotes positive attitude toward learning tourism terms, saving time for both teachers and students. This article focuses on the integration of information technology in the teaching of different terms in the classroom context. The rationale of carrying out this research is due to the fact that most of researches on information technology in education primarily emphasize the benefits of practical use of technological tools for teaching and learning different terms.

Due to the challenging situation in teaching a new language, teachers need to involve their students by using different methods and techniques in the teaching and learning process. During this process, the teachers need to develop a positive motivation, encouragement, and attitudes in each student toward the learning process different terms. One of the factors that help teachers develop those aspects in students refers to technology. Informative technology is believed to affect the students' attitude positively in the learning process. What is more, using informative technology, for example, may give students the chance to be in touch with the real world and it can be motivating for them. In addition, using informative technology as an aid helps students to be active, eager and involved in classes due to the interest that the use of technology produces. There is no doubt that using computers and the different kinds of technological tools affect students' behavior in a positive way. There is so much more to learning new tourism terms than just memorizing definitions. Using tourism terms in context is the single most effective way to identify if one truly understands the meaning of the word. Here is a list of some ways you can get your students to use informative technology in creative and meaningful ways that will help develop and enhance their lexicon with different terms.

Adobe Spark Video. Use the free app, Adobe Spark Video, or web tool Adobe Spark (login required), to create mini movies of tourism terms used in context and their definitions. Students can add as many tourism words/slides as they would like to make a video.

Texting Story App. Use the Texting Story iPad app (read how to use it [HERE](#)) to create a texting conversation using new presented different terms.

Gone Google Story Builder. Gone Google Story Builder is a FREE digital tool that is easy for teachers and students to use in the classroom. You don't even need a Google account to access and use Gone Google Story Builder. In a nutshell, Gone Google Story Builder creates video stories that look like an interaction happening between multiple people (the characters) on a Google Doc.

Create a Music Video. Create a music video using the Ditty app (iTunes and Android). Students can use still images or take video footage of new presented different terms in action. They type a single sentence with tourism terms, choose a song, upload a picture, video, gif, record a video or select a plain background and the app turns everything into a musical creation.

Make Comic Strips. Students would have fun weaving in their different terms by making a comic strip. The Book Creator iPad app (which is coming to the web soon) makes this very easy to do with the comic layouts. It is useful to give students a little bit of time upfront to explore all of the different backgrounds and characters before diving into the comic creation.

Vocabulary Posters. A very easy to use and FREE web tool is Addtext.com. It also comes as a FREE app for both Apple and Android. Have students find a copyright free image using Photos for Class or Pixabay that would match a sentence they write using their newly learnt tourism term. This will create a nice digital poster that they could upload to a Padlet wall, share in your Google Classroom or LMS, print to hang in your room, anything you want.

The informative technology application, such as internet, could develop into a problem if teachers were not careful to control its use in the classrooms. Use of internet in the classroom is a challenge for teachers. Informative technological application utilized to teach vocabulary in the classrooms was taken into account by the language teacher participants as one of the supporting factor in newly presented tourism terms instruction. Teaching tourism terms is not only a matter of providing

term meanings through several teaching strategies, paper-based dictionaries, or other vocabulary textbooks, but it also involves a number of technological devices which are expected to increase the students' vocabulary knowledge. The introduction of innovative educational technologies provides ample opportunities for the development of the process of differentiation and individualization of educational activities. The result of applying innovative educational technologies depends to a lesser extent on the skill of the teacher, but is determined by the totality of its components.

Innovative educational technologies are associated with increasing the effectiveness of education and upbringing and are aimed at the final result of the educational process – the training of highly qualified specialists with fundamental and applied knowledge; Capable of successfully mastering new, professional and managerial areas; To respond flexibly and dynamically to changing social and economic conditions; Possessing high moral and civil qualities in conditions of innovative educational space.

One of the most important problems of successful implementation of innovative technologies is the didactic problem – the problem of teaching methods. Depending on its solution, the learning process itself, the activity of the teacher and students, and consequently, the result of training, are found. The method is a way to advance to the truth. The success of training depends mainly on the direction and internal activity of trainees, the nature of their activities, the degree of independence, the manifestation of creativity and should serve as an important criterion for choosing a method.

The teachers maintained that they needed to be more creative and innovative in applying teaching strategies. The necessity of using informative technology in classroom for applying different terms is mostly based on the teachers' beliefs that they needed to provide the students with appropriate teaching materials and resources which might not be equipped in their textbooks.

REFERENCES:

1. M. K. Agarwal, "Internet-based language learning and teaching," Innovative Info Technologies for Science and Education, vol. 1, no. 8, pp. 3-7, 2018.
2. K. Barnes, R. Marateo, and S. Ferris, "Teaching and learning with the net generation," Innovate, vol. 3, no. 4, 2017.
3. B. G. Ilter, "Effect of technology on motivation in EFL classrooms," Turkish Online Journal of Distance Education, vol. 10, no. 4, Art. 9, 2019.
4. S. N. Sad, "Using mobile phone technology in the EFL class," English Teaching Forum, vol. 46, no. 4, pp. 34–39, 2008.

UDC 378

TEACHING EXTENSIVE READING IN NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES

D.I.Khudaiberdieva, basic doctoral student, Uzbekistan State University of World Languages, Tashkent

Аннотация. Ушбу мақолада нолингвистик университетларда чет тилда интенсив ўқишга ўргатиш ҳақида фикр юритилади. Фаолиятли ёндашув таҳлилига кўра, ўқиш ҳар доим мақсадли эканлиги ҳақида хулосага келиш мумкин. Мазкур мақсад матндан олинган маълумот миқдорини ва уни қайта ишлаш характерини белгилайди. Мақолада бўлажак мутахассиснинг чет тилдаги адабиётга мурожаат қилишдан кўзлаган мақсади қандай ўқиш турлари заруриятини аниқлаб бериши таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: ўқиш турлари, фаолиятли ёндашуви, мулоқот соҳаси, ижтимоий фаолият, этакчи манбалар, мақсадли ўқитиш, ўқишга ўргатиш.

Аннотация. В данной статье речь идет об обучении интенсивному чтению на иностранном языке в неязыковых вузах. Проанализировав деятельностный подход, можно сделать вывод, что чтение всегда целенаправленно. Цель определяет объем извлекаемой из текста информации и характер ее обработки. В статье уточнена цель, которую преследует будущий специалист при обращении к литературе на иностранном языке, что позволит определить, какие виды чтения ему необходимы.

Ключевые слова: виды чтения, деятельностный подход, сфера общения, социальная активность, ведущие источники, целевое обучение, обучение чтению.

Abstract. This article deals with teaching intensive reading in a foreign language in non-linguistic universities. After analyzing the activity approach dominating in psychology, we can

conclude that reading is always purposeful. The goal determines the amount of information extracted from the text and the nature of its processing. The article clarified the purpose pursued by the future specialist when referring to literature in a foreign language, which will determine which types of reading he needs.

Key words: *types of reading, activity approach, sphere of communication, social activity, leading sources, targeted teaching, teaching reading.*

One of the modes of written-verbal communication that reading offers is included in the realm of communicative and social action of a person. Reading is incredibly essential in modern life because it provides the specialist access to the two major sources of information available today—books and newspapers—and serves as one of the primary methods for satiating his cognitive requirements and carrying out informational activities. Thus, there is a need for more focused instruction in teaching literacy in a foreign language. Additionally, reading in a foreign language is the type of learning exercise that is most available to students because it is simpler to learn than speaking in a foreign language productively because it is a receptive activity. Therefore, it is essential that reading develop into an efficient method of teaching a foreign language, and for this reason we must keep in mind that it transforms into an enjoyable experience for pupils. Reading has a purpose, just like any other action, and that goal is to extract the information from a document that has been the product of recorded speech. According to the Vygotsky-Leontiev [1; 3] theory, understanding is the goal of reading, and the anticipated outcome affects both the quantity and type of information that is taken from the text and processed. There are many various reading situations: sometimes you only need to figure out what the book or article is about; other times, you also need to grasp the author's nuances of thought in addition to each fact in the text; thirdly, you need to correctly comprehend the instruction or guideline; etc. In addition, the reader may extract all or only a portion of the information from the text, try to recall even its verbal articulation, or neglect, setting the book away, based on the purpose. In other words, reading produces varying effects for the same reader in various contexts: even when using sources of the same kind, his comprehension differs in terms of thoroughness, depth, and precision. A person's reading style is also influenced by the anticipated outcome; this includes how slowly or rapidly they read, whether they read words one at a time or "diagonally," whether they reread portions or skip complete sections of text [2. p. 6].

The degree to which the details of a specialist's professional activity are taken into consideration during this training will directly affect how successful the training is for that specialist, regardless of profile. As a result, in order to address the issue of teaching reading in a foreign language, it is first necessary to understand the professional requirements of an expert in the field, as well as the reasons why they frequently turn to literature written in that language and the objectives they have. In other words, it is necessary to identify potential reading situations in which the expert may find himself.

It will be feasible to determine, first, the types of reading he requires and, second, the reading situations that must be made or supplied for in the learning process. The question of the maximum permissible minimization of the requirements for the level of reading maturity must be raised in light of the circumstances of teaching a foreign language in a non-linguistic university, while at the same time ensuring that the completion of the aforementioned tasks would be realistically possible. Limiting the linguistic content and reading genres a student must understand, as well as the degree of growth of the latter, are the three major ways that reading literacy requirements are reduced. The sufficiency criterion, which must be met in all circumstances for reading to operate as a speaking activity, is also equally important. The planned reading genres and degrees of growth must be adequate. The stated objectives that experts read books in a foreign language for demonstrate that their execution needs the following reading types: extensive, familiarization, researching, and searching [3].

The most common problems relating to a person's access to written materials that emerge in association with his communicative, cognitive, and artistic requirements can almost all be resolved using these four kinds of reading. The ownership of all types of reading and the ease with which one can switch from one type of reading to another, based on the shift in the purpose of getting information

from a particular text, are both indications of advanced reading ability. Gaining a general understanding of the text being read, the subject, and the variety of issues covered in the text are all part of extensive reading.

This is a quick, selective perusal of the text in order to get to know its "focusing" features and sections better. It typically happens when a reader first becomes familiar with the content of a new publication to determine whether it includes information they would find interesting and, if so, to make the decision to peruse it or not. It may also conclude with a summary of the findings from the readings in the shape of a message or an abstract. It is sometimes sufficient to view the text and become acquainted with the first paragraph's content and its key phrase when perusing extensively.

Because the reader concentrates on the major facts and reads in bigger portions, there are fewer semantic components than in study and introduction kinds of reading. However, they are larger. This kind of literature necessitates a pretty high level of qualification and extensive linguistic knowledge from the reader. There are four different types of exhaustive reading, each with a different goal and level of knowledge extraction completeness:

1. Concise - it entails only taking into account the text's most important meaning components, which form the logical and factual sequence.

2. Abstract - all the details are left out as they are irrelevant for comprehending the main idea and are done so to emphasize the main ideas when the viewer is only interested in the material's most basic content.

3. Overview - it aims to capture the substance of the information presented and to draw attention to the text's major concept. Interpreting what has been read is only allowed to be done in the broadest sense.

4. Indicative - to show that material the reader may find interesting or relevant to a specific issue is present in the text.

Introduction reading is a type of cognitive reading in which the reader's focus is on the complete speaking work (book, essay, or narrative) without expecting to learn anything particular. Without any previous specific implementation for the use or replication of the information obtained, this is reading "for oneself." Building activities for teaching basic reading should focus on both individual paragraphs and complete texts. You can cut down on work time and complete more training tasks by practicing one or more skills on the text's components. In introductory reading, the reader's primary communication challenge is to quickly scan the complete text and then extract the essential information it contains, such as what problems are addressed and how they are handled, what is specifically said in the text in relation to the data queries, etc.

Understanding the difference between main and secondary sources of knowledge is necessary. The building of intricate pictures of what is read is the outcome of the sequential, involuntary processing of text information. The best and most accurate way to comprehend all of the text's material and ensure crucial comprehension is through study reading. This deliberate reading entails a deliberate study of the text's substance based on its linguistic and logical links. In this kind of reading, the knowledge conveyed in the text—not the language—is the subject of "study." Compared to other types of reading, learning to read is characterized by a higher number of regressions, which include rereading sections of the text, sometimes with a clear pronunciation of the text to oneself or aloud, and purposefully underlining and repeating the most crucial theses in order to better remember the information for retelling, discussion, and use at work.

Intensive reading is concentrated on perusing specialized periodicals and books. Its goal is to rapidly locate very precise information (facts, traits, figures, and indications) within the text. The reader is aware from other sources that this book or paper contains such material. As a result, he quickly goes to specific sections or parts of texts based on the typical data structure of texts and submits them to studying reading without in-depth analysis. In extended reading, the retrieval of semantic material is automatic and does not call for discursive processes. Such reading, like watching, assumes the ability to traverse the text's logical and semantic structure, pick the information needed to address a particular issue from it, and merge data from various texts on various issues.

Search reading functions more like an activity than a learning strategy because, in general, teachers guide students' searches for specific pieces of information. As a result, it frequently serves as a supporting element in the advancement of other kinds of reading. The role of a foreign language teacher is to consolidate the language learning material intended for assimilation while also instructing students on various techniques for extracting information from texts based on the goals established and by using their understanding of the compositional and semantic structure of the text. This job is made more difficult in the context of instructional communication in a foreign language because the recipient's level of text novelty may vary depending on when they are in their language learning process [3].

Therefore, the degree of substantive novelty of the text may be very low at the beginning of the university's instruction of reading foreign-language literature in the field. At this point, the reader-job student's is to be able to decode known information that has been hidden using a different language's method. The volume of the text's real content innovation progressively rises as students move on to reading educational and scientific texts in foreign languages that are more closely related to the original at later training levels. The writing becomes a conduit for fresh knowledge in the main field.

REFERENCES:

1. Vygotsky L.S. Thinking and speech. - M., 1999.
2. Klychnikova Z.I. Psychological features of teaching reading in a foreign language. – M.: Enlightenment, 1993.
3. Leontiev A.N. Discussion about the problems of activity// Activity approach in psychology: problems and prospects / ed. V.V. Davydova and others - M., 1990.

UDC 378.14.015.62

EARLY APPROACHES IN CURRICULUM DESIGN

M.K. Ravshanov, master, Termez State Pedagogical Institute, Termez

M.M. Xoshimxujayeva, PhD, Termez State University, Termez

Annotatsiya. Ushbu maqola oliy o'quv yurtlari uchun o'quv dasturi tuzishdagi dastlabki yondashuvlarga bag'ishlanadi. Shuningdek, oliy o'quv yurtlarida o'quv dasturining o'rni, undan samarali foydalanish uchun qo'llaniladigan metodlarningning ahamiyati haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: o'quv dasturi, yondashuv, fanga yo'naltirilgan yondashuv, o'rganuvshiga yo'naltirilgan yondashuv, ijtimoiy yondashuv.

Аннотация. Данная статья посвящена первоначальным подходам к созданию учебных программ для высших учебных заведений. Также дается информация о роли учебного плана в высших учебных заведениях, значении используемых методов для его эффективного использования.

Ключевые слова: учебная программа, подход, научно-ориентированный подход, учебно-ориентированный подход, социальный подход.

Abstract. This article is devoted to the early approaches to creating a curriculum for higher educational institutions. Also, information is given about the role of the curriculum in higher educational institutions, the importance of the methods used for its effective use.

Key words: curriculum, approach, science-oriented approach, learning-oriented approach, social approach.

The curriculum is the lifeblood of any educational endeavor. It is the whole of all the services an educational institution provides in order to effect the necessary changes in the child. From the classroom to the playground and beyond, there are activities. As you may have observed, every culture makes an effort to socialize its children through the process of assisting them in adjusting to their surroundings. The curriculum is a tool for achieving this goal. In this post, we'll go into greater detail about what a curriculum is, why it's necessary, how it works, and the various sorts of curricula and early education techniques. Education experts have described the curriculum in a variety of ways. While some definitions are relatively narrow in their scope, others are wider, respectively.

A strategy for selecting the many elements of curriculum creation and implementation is called an approach to curriculum. The teachers give the students learning experiences according to a

planned or organized schedule. The development of curricula can be approached in a number of ways. There are four approaches of curriculum development:

- Subject-centred approach.
- Broadfields approach.
- Social Problems approach.
- Learner-centred approach.

Subject-centered approach: The subject-centered approach organizes the curriculum around many subject areas of expertise. One of the most popular methods for developing curricula is this one. The primary duty of the curriculum planner is to choose the many topic areas to be taught and the various learning opportunities from each subject to be provided. The study plan may be broken down into many areas like language, math, science, social studies, etc.

Broadfields approach: The curriculum is organized using this method by integrating two or more topic areas into one large field. A broad field is created by combining two or more closely related areas or specialties. By merging knowledge from other disciplines, such as botany, zoology, physiology, anatomy, etc., a comprehensive subject like biology can be created.

Social problems approach: In this method, the major social issues that society faces are used to structure the curriculum. With the help of the curriculum created using this methodology, students become aware of the societal issues and are given the tools to address them. Courses addressing issues including the environment, religion, population, communication, and technology can all be developed using this method.

Learner-centered approach: With this method, the course material is tailored to the students' social and personal needs. With this strategy, the youngsters are better equipped to deal with the present than the future. Planning should be done to create learning experiences that are both psychologically sound and have a purpose. The learning experiences should be connected to the learners' developmental phases, such as peer group interaction, the formation of personal values, puberty-related changes in development, adolescents, etc. A functional curriculum is one that emphasizes communication and social skills while concentrating on independent living and vocational skills. Secondary students who would benefit most from such a curriculum are identified. As well as strategies for teaching social skills and placing students in employment in the community, a process for evaluating pupils for placement in the curriculum is presented. Although many curriculum components can be taught in a classroom setting, it is crucial to apply the learned abilities in the community. There is a description of the findings with a population of students that have serious emotional problems.

Such definitions are beneficial because they encourage a broader perspective on the curriculum and its contents. This broad meaning, nevertheless, can sometimes be misleading because various people have varied ideas on what the word "curriculum" means. For these reasons, it is important to understand the many components of the curriculum and how they relate to one another and interact in real-world settings. The following vocabulary will all be well-known, but going over it once more might help you understand the curriculum's intricacy.

- **Curriculum** – a general term used to describe all of the education that children and teenagers get in schools. Thus, taking into account the curriculum would also entail assessment as well as the what, how, and why questions outlined below.

- **Curriculum purposes** – statements of the objectives of the program. There are both more generally stated aims or goals as well as outcomes or objectives that are more precisely defined. This is the "why" of the curriculum, and official documents frequently (but not always) make this clear.

- **Curriculum framework** – the documents that describe the goals and the curriculum's organizational structure. This often covers the curriculum's "what," or the material to be taught.

- **Curriculum provision** – the structures and processes put in place in schools to organize teaching, such as timetabling. This is the curriculum's "how."

- **Pedagogy** (commonly referred to as "instruction" in the literature, particularly in American writing) – usually refers to the teaching tactics and learning activities scheduled to accomplish the objectives and complete the predetermined framework. This is also how the curriculum is taught.

• **Assessment** – the techniques used to assess how much students have learned (e.g. tests, homework, observation). Assessment judgments may be used summatively (to award a grade), formatively (to provide feedback to learners to shape future learning), or evaluatively (to judge whether teaching has been effective).

These factors have a complicated and sometimes problematic connection with one another. I give a number of examples to support this claim:

• The specific curriculum-planning methodology described in the framework has a significant impact on pedagogy.

• The organization of the offering has an impact on pedagogy. For instance, a framework that emphasizes the content to be learnt can encourage teacher-centered ways to teaching, whereas a model based on processes and skills might encourage student-centered activities. For instance, if the school day is broken up into brief teaching blocks, as it is in the majority of secondary schools, strategies like cooperative learning may be challenging.

• A strong focus on assessment may promote constrained "teach to the test" strategies, often known as washback.

The process of developing curricula is profoundly political. To put it another way, it raises debatable value-related issues. Diverse viewpoints exist regarding what should be taught (or indeed omitted – the null curriculum). Who is the curriculum for and who makes the decisions is a crucial question. Some people think that children's needs and/or interests should be taken into consideration while choosing content. Others contend that certain fields of knowledge should be taught to all children because they have inherent value or enable us to participate in society.

According to the needs of the learners and educators, the overall view of the curriculum of all periods has changed. Even they affected the teaching process in the first use, after some time teachers got used to manage their lessons.

In conclusion, The curriculum is complicated because it takes into account how policy is put into practice and how this differs from early childhood to higher education. As a result, developing and implementing a curriculum is a challenging and uncertain process. A successful curriculum must consider the fundamental goals of education.

REFERENCES:

1. Diana Laurillard "An Approach to Curriculum Design". Institute of Education, London, 2010.
2. Grace Chibiko Offorma "Approaches to Curriculum development". University of Nigeria, Nsukka.
3. Lisa R Jackson Pulver "Historical Approaches to Curriculum Development". The University of Sydney, 2005.
4. <https://www.academia.edu>
5. Researchgate.net

UO'K:37.013.77

BO'LAJAK BIOLOGIYA O'QITUVCHILARINI INNOVATSION KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH METODIKASINING AHAMIYATI

G.T.Ro'ziyeva, o'qituvchi, Termiz davlat Pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak biologiya o'qituvchilarini innovatsion kasbiy faoliyatda tayёрлашнинг mohiyati - o'quvchilarda kundalik ҳаётда vujudga keladigan muammolarni avval o'zlashtirgan bilim, malaka ko'nikmalari va tajribalari asosida hal qilish layoqatlarini rivojlantirishdan iborat bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, innovatsion pedagogik texnologiyalar davlat va jamiyatning ta'lim tizimi oldiga qo'ygan ijtimoiy buyurtmasi hisoblanadi.

Kalit so'zlar : innovatsiya, texnologiya, metodika, kompetensiya, fan tushunchalari, kreativlik, texnologiya, kommunikativ, samaradorlik, an'anviy, mantiq, bilim, ko'nikma malaka

Аннотация. В статье сущностью подготовки будущих учителей биологии к инновационной профессиональной деятельности является формирование у учащихся умений решать задачи, возникающие в повседневной жизни, на основе ранее полученных знаний, умений и опыта. Иными словами, инновационные педагогические технологии – это социальный заказ, поставленный перед системой образования государством и обществом.

Ключевые слова: инновация, технология, методология, компетенция, понятия науки, творчество, технология, коммуникативность, эффективность, традиционность, логика, знание, умение, квалификация

Abstract. In the article, the essence of preparing future biology teachers for innovative professional activities is the formation of students' skills to solve problems that arise in everyday life, based on previously acquired knowledge, skills and experience. In other words, innovative pedagogical technologies are a social order placed before the education system by the state and society.

Keywords: innovation, technology, methodology, competence, scientific concepts, creativity, technology, communication, efficiency, tradition, logic, knowledge, competence, competence

Kirish. Bo'lajak biologiya fani o'qituvchilarining innovatsion kasbiy faoliyati –bu o'quvchilar egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini kundalik hayotida duch keladigan amaliy va nazariy masalalarni yechishda foydalanish va amaliyotda qo'llay olish qobiliyatidir. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarini innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda innovatsion yondashuvlar fanni o'zlashtirishiga yordam beruvchi elektron ta'lim vositalaridagi, har bir mavzuga oid videolavhalar, fotosuratlar, taqdimotlar, mustahkamlovchi va nazorat savollari, talabalarning mavzularga oid bilimni aniqlovchi testlar, ma'ruza qismida qo'llanilgan pedagogik texnologiyalar, qiziqarli ma'lumotlar tinglovchilarning kreativlik qobiliyatini oshirish vositalari bo'lib xizmat qiladi, shuningdek, ularning fanni o'rganishga bo'lgan qiziqishini yanada oshiradi. Ushbu bobda elektron ta'lim vositalarining ta'lim jarayonidagi roli keng ochib berildi.

Tadqiqot obyekti va uslublari Bo'lajak biologiya o'qituvchilarining innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasining takomillashtirishda tajriba-sinov natijalari” deb nomlangan uchinchi bobida biologiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda tajriba-sinov ishlarini tashkil etish metodikasi, tajriba-sinov ishlari natijalari, statistik tahlili va samaradorlik darajasi haqida fikr yuritilgan. Tajriba-sinov ishlarining maqsadi biologiya fani o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini elektron ta'lim vositalaridan foydalanib o'qitishning metodik ta'minotini takomillashtirish mazmuni, yo'llari, pedagogik shart-sharoitlari samaradorligini aniqlash sifatida belgilandi va tajriba-sinov ishlari uchta, aniqlovchi (2019-2020), ta'kidlovchi (2020-2021), yakunlovchi (2022-2023) bosqichlardan iborat bo'lib, Termiz davlat pedagogika instituti, Qarshi davlat pedagogika univrsiteti, Jizzax davlat pedagogika unversitetida olib borilgan. “Butun hayot davomida sifatli ta'lim olishga imkoniyat yaratish” jarayoni dolzarb vazifa sifatida belgilangan. Shu maqsadda, o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish, ta'lim sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion loyihalarni joriy qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, AQSh, Rossiya, Shotlandiya, Finlyandiya, Janubiy Koreya va boshqa mamlakatlarda malaka oshirishning mavjud shakllarini o'rganish, ularning ilg'or tajribasi asosida, davr va ta'limning murakkab talablariga javob beradigan metodikalarini ishlab chiqish, o'qitishning eng zamonaviy usullari va axborot texnologiyalarini joriy etish orqali ta'lim samaradorligini oshirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Jahon miqyosida amalga oshirilayotgan ta'lim sohasidagi o'zgarishlar, biologiya fani o'qituvchilarini innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida elektron ta'lim vositalaridan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish, ma'lumotlarni tabiiy va virtual shaklda integratsiyalashgan holda taqdim etishni tashkillashtirish va multimediali mashg'ulotlar o'tkazish metodikasini ishlab chiqish, biologiya fani o'qituvchilarining mustaqil malakasini oshirish mazmuni va sifatiga qo'yiladigan talablarni zamonaviy yondashuvlar asosida yo'lga qo'yishni taqozo etmoqda. Shunga bog'liq holda o'qituvchilarning kasbiy faoliyati davomida davriy va uzluksiz metodik tayyorgarligini oshirish texnologiyalarini ishlab chiqish asnosida yangicha ilmiy yo'nalishlarga asoslangan keng qamrovli tadqiqotlar olib borishga ustuvor e'tibor berilmoqda. Respublikamizda ta'lim tizimini yanada rivojlantirish hamda ta'lim jarayonida elektron vositalarni keng qo'llash borasida bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi «O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini

tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5712-sonli Farmonida "...Pedagoglarning masofadan malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimi samaradorligini oshirish va qamrovini kengaytirish, malaka oshirish va qayta tayyorlash kurslarida o'qitish mazmuni va metodlarini yangilash, baholash tizimini qayta ko'rib chiqish"¹xalq ta'limi tizimining asosiy maqsad va rivojlanishining alohida ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Bunday yondashuv tufayli, ta'lim tizimida biologiya fani o'qituvchilarining zamonaviy ¹O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi «O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida» gi PF -5712-sonli Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. 06/19/5712/3034-son, 29.04.2019 y. ⁶ta'lim va innovatsiya texnologiyalari, ilg'or xorijiy tajribalardan foydalanish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'quv jarayoniga keng tatbiq etish darajasini oshirish hisobiga ularning kasb mahorati va o'quv-uslubiy faoliyatini sifatli tashkil etish kompetensiyalarini muntazam yuksaltirish muhim ahamiyat kasb etadi.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida", 2020 yil 6 noyabrdagi PF-6108-son"O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonlari, 2020 yil 6 noyabrdagi PQ-4884-son "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida", 2021 yil 25 yanvardagi PQ-4963-son "Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorlari, hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu tadqiqot ishi ham muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning vazifalari:

Biologiya fani o'qituvchilarining axborot kompetentlik ko'rsatkichlarini raqamli texnologiyalar vositasida, ta'limni axborotlashtirish talablari hamda didaktik maqsadlarini integratsiyalash asosida aniqlashtirish; biologiya fani o'qituvchilari malakasini oshirish tizimida pedagog kadrlar kasbiy kompetentligini tashxislash mazmuni kognitiv soha, kommunikativ daraja va o'zini-o'zi kasbiy-shaxsiy rivojlantirish motivatsiyasi kabi omillarning o'zaro bog'liqligi asosida biologiya fani o'qituvchilarini inovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida elektron ta'lim vositalaridan foydalanish bo'lajak biologiya fani o'qituvchilarini metodikasi tayyorgaligini oshirish jarayonida elektron axborot ta'lim muhitida axborot madaniyatining rivojlanganlik darajasi, elektron ta'lim vositalaridan foydalanish asosida kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarini integrallashishini aniqlashtirish; biologiya fani o'qituvchilari malakasini oshirish darajasini baholashning informatsion va analitik mezonlarini integral diagnostik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish asosida takomillashtirish.Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

biologiya fani o'qituvchilarining axborot kompetentlik ko'rsatkichlarini rivojlantirish mazmuni (metodik-tashkiliy, texnologik jarayonli, kreativ) raqamli texnologiyalar vositasida ta'limni axborotlashtirish talablari hamda didaktik maqsadlarini (motivatsion-qadriyatli, kognitiv-faoliyatli, shaxsiy-refleksiv) integratsiyalash asosida aniqlashtirilgan;

biologiya fani o'qituvchilari inovatsion faoliyatga tayyorlashda pedagog kadrlar kasbiy kompetentligini tashxislash mazmuni kognitiv soha, kommunikativ daraja va o'zini-o'zi kasbiy-shaxsiy rivojlantirish motivatsiyasi kabi omillarning o'zaro bog'liqligi asosida "Biologiya fani o'qituvchilari inovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida elektron ta'lim vositalaridan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish" modeli yaratilgan;

Biologiya fani o'qituvchilarini innovatsion ta'lim jarayonida axborot madaniyatining rivojlanganlik darajasi elektron ta'lim vositalaridan foydalanish asosida aniqlangan hamda kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarini (g'oyaviylik, kognitivlik, pedagogik-psixologik tayyorgarlik, kasbiy moslashuvchanlik, kasbiy omilkorlik, global fikrlash, intizomlilik, tashabbuskorlik, boshqaruvchanlik, mehnatsevarlik, qiziquvchanlik, o'z-o'zini boshqara olish) rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan;Biologiya fani o'qituvchilari inovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasi interfaol ta'lim metodlari, "FSMU", "Muammoli metodlar bilan uyg'unlashtirish asosida takomillashtirilgan.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

Biologiya fani o'qituvchilarining innovatsion faoliyatga metodik tayyorgarligi

“Biologiya o'qitish metodikasi fanini o'qitishda innovatsion yondashuvlar” modulining takomillashtirilgan o'quv-metodik ta'minoti. Biologiya faniga oid elektron-axborot ta'lim muhiti ishlab chiqilgan va unda biologiya fani o'qituvchilarining kasbiy faoliyatida metodik tayyorgarligini oshirishning texnologiyalari amaliyotga joriy etilgan; uzluksiz ta'lim tizimidagi biologiya fanini kompetensiyaviy yondashuv asosida o'qitishga oid takliflari umumiy o'rta ta'lim tizimida biologiya fanini o'qitish konsepsiyasi, davlat ta'lim standartlari va biologiya fani o'qituvchilarining innovatsion faoliyatini oshirish mazmuni va sifatiga qo'yiladigan davlat talablarida aks ettirilgan.

Tadqiqot natijalarining ishonchiligi ishda qo'llanilgan kompetensiyaviy yondashuv, usullar va nazariy ma'lumotlarning rasmiy manbalardan olinganligi, keltirilgan tahlillar va tajriba-sinov ishlari samaradorligining matematik statistika metodlari vositasida asoslanganligi, xulosa, taklif va tavsiyalarning amaliyotda joriy etilganligi, olingan natijalarning vakolatli tuzilmalar tomonidan tasdiqlangani bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy-amaliy ahamiyati. Tadqiqot

natijalarining ilmiy ahamiyati bo'lajak biologiya fani o'qituvchilarining innovatsion kasbiy tayyorgarligini biologiya kursi mazmuni, unda amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazish metodikasi takomillashtirilganligi, biologiya fanini o'qitishning standart darajalari, o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishning sifatini ta'minlashga qaratilgan biologiya fani o'qituvchilarining kasbiy faoliyati davomida davriy va uzluksiz metodik tayyorgarligini innovatsion modeli yaratilganligi bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati bo'lajak biologiya fani o'qituvchilarini innovatsion kasbiy tayyorgarlik jarayonini yanada takomillashtirish bo'yicha me'yoriy-huquqiy hujjatlarni, o'quv dasturlar, o'quv qo'llanmalarni ishlab chiqishda va biologiya o'qitish metodikasi fani o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini oshirish mazmuni va sifatiga qo'yiladigan davlat talablarini takomillashtirish, o'qituvchilarning kasbiy faoliyati davomida davriy va uzluksiz metodik tayyorgarligini takomillashtirish, hamda biologiya o'qitish metodikasi fani o'qituvchilarining elektron ta'lim vositalaridan muntazam foydalanish mexanizmlarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilsak demak, tadqiqotning bo'lajak biologiya fani o'qituvchilarini innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasini takomillashtirish jarayonining ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy natijalari asosida: biologiya fani o'qituvchilarining axborot kompetentlik ko'rsatkichlarini rivojlantirish mazmuni raqamli texnologiyalar vositasida ta'limni axborotlashtirish talablari hamda didaktik maqsadlarini integratsiyalashga oid takliflar biologiya o'qitish metodikasi fani bo'yicha davlat ta'lim standartlari va malaka talablari mazmuniga singdirilgan. Natijada, biologiya fani o'qituvchilarining kasbiy innovatsion faoliyatida metodik tayyorgarlikni takomillashtirishning didaktik ta'minlash imkoni yaratilgan. Innovatsion ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo'llash-guruhlarda, kichik guruhlarda ishlash jarayonida o'quvchi shaxsini hurmat qilish, fikr mulohazalarini eshita olish, to'g'ri xulosa chiqarishga imkoniyat yaratish – ta'lim oluvchida tayanch va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirishga omil bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tolipova J.O. Biologiyani o'qitishda innovatsion texnologiyalar. Pedagogika oily ta'lim muassasalari talabalari uchun darslik. Toshkent-2014.
2. Niyozov Q. Biologik ta'lim jarayonida o'quvchilar kompetentligini rivojlantirish asoslari. – Namangan: Namangan VXTXQTMOI, 2017.
3. Tolipova J., G'ofurov A., Umaralieva M., Abdurahmonova I., Abdukurimov A., Eshonqulov O. «Biologiya». O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik. -T.: «Sharq», 2017.
4. Niyozov Q. Biologiya ta'limi jarayonida o'quvchilarda kompetensiyalarning shakllanishida innovatsion texnologiyalarning o'rni. – Toshkent shahar
5. XTXQTMOIda tashkil etilgan «Xalq ta'limi tizimidagi «Mahorat maktablari» faoliyatini tashkil qilishning ilmiy-nazariy va metodologik asoslari» mavzusidagi Respublika ilmiy- amaliy anjumani materiallar to'plami. – T.: «Fan va texnologiyalar», 2017.
6. Инновацион таълим технологиялари / Муслимов Н.А.
7. Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. – Т.: “Сано стандарт” нашриёти, 2015. – 150 б.

BIOLOGIYA FANIDAN 7-8 -SINF O'QUVCHILARINING DARS SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA SINFDAN TASHQARI ISHLARNI TAKOMILLASHTIRISH

G.T.Ro'ziyeva, o'qituvchi, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida biologiya fanidan 7-8- sinf o'quvchilarining bilim samaradorligini oshirish uchun sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishning metodik imkoniyatlari, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan didaktik, (muammoli, interfaol) metodlardan foydalanish ustuvorligi haqida bayyon etiladi.

Kalit so'zlar: sinfdan va maktabdan tashqari ishlar, mustaqil ta'lim, pedagogik shart - sharoit, shakl, metod, vosita, biologiya, integrativ yondashuv, takomillashtirish, pedagogik - psixologik jarayon, samaradorlik.

Аннотация. В данной статье описаны методические возможности организации внеурочной деятельности для повышения эффективности знаний учащихся 7-8 классов биологии в общеобразовательных школах, приоритетность использования дидактических, (проблемных, интерактивных) методов из современных педагогических технологий.

Ключевые слова: внеклассная и школьная деятельность, самостоятельное обучение, педагогические условия, форма, метод, средство, биология, интегративный подход, совершенствование, педагогико-психологический процесс, эффективность.

Abstract. This article describes the methodological possibilities of organizing extracurricular activities to improve the efficiency of knowledge of students in grades 7-8 of biology in secondary schools, the priority of using didactic, (problem, interactive) methods from modern pedagogical technologies.

Keywords: extra-curricular and school activities, self-study, pedagogical conditions, form, method, means, biology, integrative approach, improvement, pedagogical and psychological process, efficiency.

Kirish. Biologiya fanidan 7-8 sinflarda darsdan tashqari ishlarni tashkil etishda o'qituvchining yo'naltiruvchi ta'siri ostidagi o'quvchilarning o'z-o'zini tartibga solish, o'z-o'zini nazorat qilishi asosiga qurilgan va o'quv xonalarida, kutubxonada va uyda yakka tartibdagi reja asosida o'tkaziladigan mustaqil mashg'ulotlar yetakchi shaklga aylanishi kerak. Bunda darsdan tashqari ishda ta'limning moddiy bazasi: biologiya fanidan qo'shimcha va ma'lumotnoma adabiyotlar, ko'rgazmali vositalar, didaktik materiallar, texnika vositalaridan oqilona foydalanish ko'zda tutiladi. Bu quyidagilardan iborat:

- Zoologiya va Odam uning salomatligi fanidan darslik va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlashning xilma-xil shakllarini olgan, nazariy bilimlarni o'zlashtirishni ta'minlovchi;

- tajribalar maxsus jihozlangan laboratoriyalarda ijodiy tushdagi ishlarni bajarishni, asboblarni loyihalashni, maketlar, modellar va hokozalarni tayyorlashni olgan mustaqil ishlash uchun topshiriqlar sistemasi maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida qayd etilgan topshiriqlarni bajarish jarayonida o'quvchilar turli qo'llanmalar, havsizlik qoidalariga amal qilgan holda asboblarni bilan ishlash ko'nikmasini hosil qiladilar, didaktik materiallardan foydalanishni o'rganadilar, o'z-o'zini tekshirish uchun turli ma'lumot va tayanch materiallarini jalb etish ko'nikmalarini egallaydilar. Ayni paytda ularda topshiriqlarni bajarish uchun zarur materiallarni tanlash, ishning ketma-ketligini belgilash, vaqtni hisobga olish kabi tashkiliy ko'nikmalar shakllanadi bunga o'xshash mashg'ulotlar o'quvchilarga ular uchun yangi bo'lgan sharoitlarda mehnat qilish ko'nikmasini egallashga yordam beradi, o'qituvchiga esa o'quvchilarda ta'lim- tarbiya jarayoniga faol qo'shilish uchun zarur bo'lgan fazilatlarini aniq maqsadni ko'zlab, izchil shakllantirish imkonini beradi. Natijada o'quvchilar uchun o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishning yangi shaklini- bo'sh sinfxonalarda o'qituvchisiz mustaqil mashg'ulotlarini asta-sekin joriy etish mumkin bo'ladi.

7-8- sinflarda darsdan tashqari ishlarni tashkil etishda o'qituvchining yo'naltiruvchi ta'siri ostidagi o'quvchilarni o'z - o'zini tartibga solish, o'z - o'zini nazorat qilishi asosiga qurilgan va o'quv

xonalarida, kutubxonada va uyda yakka tartibdagi reja asosida o'tkaziladigan mustaqil mashg'ulotlar yetakchi shaklga aylanishi kerak.

Mustaqil tayyorgarlikni tashkil etish jarayonida 7-8- sinf o'quvchilarini aqliy zo'riqishiga yo'l qo'ymaslik muhimdir. Shu maqsadda bolalarda o'quv ishining oqilona usullarini, ilmiy va ijtimoiy, siyosiy axborot oqimida yo'l topa olish, mustaqil tajribalar qilish va kuzatish olib borish ko'nikmalarini shakllantirish zarur.

Kuni uzaytirilgan guruh sharoitida fanlararo aloqalar g'oyalarini ro'yobga chiqarish uchun: dars va darsdan tashqari o'quv ishlari - mustaqil tayyorgarlikni uyg'un birlashtirish; mustaqil tayyorgarlik davrida turli fan o'qituvchilarining o'zaro aloqasi; fan o'qituvchisi bilan tarbiyachining ham jihatligi; turli rejim paytlarida yagona talablarni amalga oshirish kabi yangi imkoniyatlar vujudga keladi va hokazo.

7-8- sinf o'quvchilarning barcha fanlar yuzasidan ishlashi faqat darsdan tashqari faoliyatdagina emas, shu bilan birga darsda ham boshqacha sifat kasb etadi. Dars va mustaqil tayyorgarlikning bir - biriga singib ketishi, o'quv va qo'shimcha adabiyotlardan, qomuslardan, ma'lumotlardan va boshqalardan keng foydalanish imkoniyati obektiv tarzda o'quv materialini eng ko'p darajada o'zlashtirishga, o'quv vaqtidan samarali foydalanishga, eng muhimi, o'quvchilarda mehnatsevarlik, mustaqillik mas'uliyatini tarbiyalashga ko'maklashadi.

O'quvchilarning mustaqilligi turli darajada bo'lganida mustaqil tayyorgarlik amalga oshirilishi mumkinligini hisobga olish muhimdir, albatta, bu esa ular shaxsining shakllanishiga shubhasiz tasir ko'rsatadi. Ayrim o'quvchilarning o'zlari oldida turgan vazifalarni va ularni hal etish yo'llarini ancha yaxshi tushunadilar. Bolalar tarbiyachi yordamisiz ishlaydilar bu yerda tarbiyachining aralashuvi maqbul emas, chunki bunday holat bolalarning mehnatsevarligini, bilish ehtiyojlarini shakllantirishda eng katta imkoniyatga egadir.

O'quvchi mustaqil harakat qilib, lekin o'z ishini tarbiyalashning fikri va bahosiga bog'liq qilib qo'ygan paytda tobe mustaqil holat vujudga keladi. Ish qiziqish va ishtiyoqi bilan bajarilsa ham, mustaqil ishni bajarayotgan bolaning harakatlarida ishonchsizlik jihatlari mavjud bo'ladi.

Ko'rsatib o'tilgan hollarning har birida o'quvchilarni bilish jarayoniga jalb etish, ularning qiziqishlariga tayanish, o'quvchilarga o'quv faoliyatida muvaffaqiyatga erishishni his etish imkonini berish, ularni rag'batlantirish va albatta o'qishga o'rgatish kerak.

Kuzatishlarning ko'rsatishicha, tarbiyachilarning o'zlari ko'pincha bolalarning mustaqil tayyorgarligi, ularning ishga munosabatlaridagi holatning xilma-xilligini bilmaydilar. Pedagog esa uning ana shunday holatlarining namoyon bo'lishiga tayanib, yakka tartibdagi yaxshiroq yondashishni amalga oshirish mumkin, mustaqil tayyorgarlik davrida tarbiyalanuvchilarga o'z ta'sirini muvofiqlashtirishni va taqqoslashni shaxsni shakllantirishning samarali vositasiga aylantirishi mumkin.

Tadqiqotning obyekti va uslublari: Surxondaryo viloyati Termiz shahrida 18 –umumiy o'rta ta'lim maktabining 7-8- sinf o'quvchilarida sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish jarayoni tashkil etildi. Umumta'lim 7-8- sinflarida sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning shakl, metod, vosita va tajriba sinov ishlari olib borildi.

Tadqiqotning maqsadi: 7-8 sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish tizimini ishlab chiqish hamda ilmiy-metodik tavsiyalar yaratishdan iborat. 7-8- sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish dolzarb pedagogik muammo ekanligi ilmiy nazariy jihatdan asoslash;

- 7-8- sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish bo'yicha falsafiy, psixologik, pedagogik, metodik, didaktik adabiyotlarni tahlil qilish asosida, tabiatshunoslikni o'qitishda didaktik, sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning metodik imkoniyatlari, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan (muammoli, interfaol) foydalanishga ustuvorlik jihatlari takomillashtirish;

- 7-8- sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning samarali shakllari, metodlari va vositalaridan foydalanish;

- 7-8- sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish yuzasidan o'tkazilgan tajriba-sinov natijalari asosida xulosa, taklif va tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning natijalari uning muhokomasi: 7-8-sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish yuzasidan o'tkazilgan tajriba-sinov natijalari asosida xulosa, taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

7-8- sinflarda biologiya fanidan sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish dolzarb pedagogik muammo ekanligi ilmiy nazariy jihatdan asoslandi;

7-8- sinflarda biologiya fanidan sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish bo'yicha falsafiy, psixologik, pedagogik, metodik, didaktik adabiyotlarni tahlil qilish asosida, biologiyani o'qitishda didaktik, sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning metodik imkoniyatlari, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan (muammoli, interfaol) foydalanishga ustuvorlik berishi takomillashtirilgan;

- 7-8 sinflarda biologiya fanidan sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning samarali shakllari, metodlari va vositalaridan foydalanilgan;

- 7-8 sinf o'quvchilarda biologiya fanidan sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish yuzasidan o'tkazilgan tajriba-sinov natijalari asosida xulosa, taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan tavsiyalardan umumta'lim maktabining biologiya o'qituvchilari foydalanishlari mumkin.

Tadqiqotning asosiy masalalari va farazlari: 7-8- sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish muammosiga doir ilmiy metodik adabiyotlari, dastur, darslik, o'quv hamda metodik qo'llanmalarni o'rganish va ularni tahlil qilish;

- 7-8- sinfda o'tiladigan Zoologiya va Odam va uning salomatligi fanidan darsliklarini kuzatish, tahlil qilish, umumlashtirish;

- o'qituvchi va o'quvchilar bilan suhbat o'tkazish, so'rovnomma va yozma nazorat ishlari o'tkazishni yo'lga qo'yish;

- sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni takomillashtirish shakl, metod va vositalari, me'zonlar aniqlashtirilganligi;

- 7-8-sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish yuzasidan o'tkazilgan pedagogik tajriba-sinov natijalariga asoslangan holda xulosalash.

Tadqiqot mavzusi bo'yicha adabiyotlar sharhi (tahlili): Darhaqiqat, mazkur sohaga oid tadqiqot ishlari bilan: J.O.Tolipova, A.T.G'ofurov, I.Azimov, O Mavlonov, G.Ergasheva, S.Salimova, M.A.Yuldashev, G.Sultonova, N.Ashurova, L.Qoraxonova, Г.Шахмурова, У Рахматов, Ў.Хўжаназаров, Г Тоғаев, Рўзиева Д, М Усмонбоева, З Холиқова, va boshqalar o'quv jarayonida sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning turli qirralari, o'quv-bilish jarayonini optimallashtirish imkoniyatlari tahlil qilgan. Olib borilgan ilmiy-nazariy tadqiqotlar natijasidan ma'lum bo'ldiki, 7-8- sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish imkoniyatlari atroflicha tadqiq etilmagan.

Tadqiqotda qo'llanilgan metodikaning tavsifi: tadqiq etilayotgan muammoga ilmiy - pedagogik tayanch kompetensiyaviy yondashuv, uning maqsadi, vazifa va amaliy farazlariga mos keluvchi usullar majmuasidan foydalanish, tajriba-sinov maydonlari. 7-8-sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning samaradorlik natijasi, pedagogik tajriba - sinov natijalari hamda mavzu yuzasidan chop etilgan ilmiy ishlar mazmuniga ko'ra tasdiqlanadi.

Xulosa qilib aytganda biologik ta'limni integratsiyalashning hozirgi holati, pedagogik shart-sharoitlari aniqlanib, yetakchi shakl, metod, vosita va axbopot kompetensiyalarni tizimlashtirilganligi.

Dars jarayonida foydalaniigan tadqiqot metodlari 7-8-sinf o'quvchilarining biologiya darslarida sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish muammosiga doir ilmiy - metodik adabiyotlar, dastur, darslik, o'quv hamda metodik qo'llanmalarni o'rganish va ularni tahlil qilish; darslarni kuzatish va umumlashtirish; o'qituvchi va o'quvchilar bilan suhbat, anketa so'rovnomma, test, blits savol, yozma - nazorat ishlarini o'tkazish va tahlil qilish. 7-8-sinf o'quvchilarida biologiya darslarida o'quvchilarining sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish biologiya fanidan 7-8 -sinf oquvchilarining dars samaradorligini oshirishda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishdan iborat tizimini ishlab chiqish, hamda ilmiy-metodik tavsiyalar yaratish, bolajak biologiya o'qituvchilarini 7-8- sinf o'quvchilariga sinfdan tashqari ishlarni tashki etisda metodik yordam bo'ladi.

7-8- sinflarda biologiya fanidan sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish dolzarb pedagogik muammo ekanligi ilmiy nazariy jihatdan asoslandi bu jarayon o'quvchilarni Zoologiya va Odam va uning salomatligi fanidan bilim samaradorligi yuqori darajada bo'ladi va mustaxkamlanadi. Bo'lajak biologiya o'qituvchilari 7-8 sinflarda biologiya fanidan sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning samarali shakllari, metodlari va vositalaridan foydalaniladilar. Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan tavsifalardan umumta'lim maktabining biologiya o'qituvchilari foydalanishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tolipova J.O. Biologiyani o'qitishda pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. Nizomiy nomidagi TDPU. I-qism. Toshkent 2004 yil. 78 b.
2. A.T. G'ofurov va boshqalar. Biologiyani o'qitishning umumiy metodikasi. O'quv-metodik qo'llanma. T., 2005 yil. 152 b.
3. Tolipova J.O., G'ofurov A.T. Biologiya o'qitish metodikasi. O'quv-metodik qo'llanma. T. "Bilim" 2004 yil. 160 b.
4. Tolipova J.O., G'ofurov A.T. Biologiya ta'limi texnologiyalari. T. "O'qituvchi" 2002 yil.
5. Tolipova J.O. Biologiyani o'qitishda pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. Nizomiy nomidagi TDPU. I-qism. Toshkent 2004 yil. 78 b.
6. Azimov I va boshqalar. Biologiya. Metodik qo'llanma T., Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti. 2002 yil.
7. D.Sharipova, D.Xodieva, M.Shirinov "Tabiatshunoslik va uni o'qitish metodikasi" // Darslik.T.: "Barkamol fayz media", 2018, 158 b
8. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" gi Qonuni-T..1997 y.
9. Niyozov Q. Biologiya ta'limi jarayonida o'quvchilarda kompetensiyalarning shakllanishida innovatsion texnologiyalarning o'rni. – Toshkent shahar

UDC 37.02

TOPIC BASED PICTURES AS A MEANS OF TEACHING NEW VOCABULARY IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

K.Ya.Ruzieva, teacher, Tashkent University of Architecture and Civil Engineering, Tashkent

Аннотация. Мақолада хорижий тилда сўз бойлигини оширишнинг дастлабки масалалари, шу жумладан, чет тили фанида лугат ўзлаштириши жараёнида кўргазмали қуроллардан бири сифатида расмлардан фойдаланишнинг аҳамияти ва самараси кўриб чиқилади. Бундан ташқари, расмлардан фойдаланишнинг лингво-услубий асосларини аниқлаб, уларнинг афзалликлари келтирилган.

Калим сўзлар: лингво-услубий асослар, кўргазмали, тушуниши, техник сифат, нутқ фаолияти.

Аннотация. В данной статье мы обсуждаем предварительные вопросы изучения лексики и, в частности, выясняем важность и значение использования картинок в процессе овладения иностранной лексикой в качестве одного из наглядных пособий. Кроме того, мы определяем лингвометодологические основы использования картинок и показываем преимущества их использования.

Ключевые слова: лингвометодологические основы, наглядность, понимание, техническое качество, речевая деятельность.

Abstract. In this article, we discuss the preliminary issues of studying vocabulary and, in particular, clarify the importance and significance of using pictures in the course of mastering foreign vocabulary as one of the visual aids. In addition, we define the linguo-methodological foundations for using pictures and show the advantages of using them.

Keywords: linguo-methodological foundations, visuals, comprehend, technical quality, speech activity.

В методике обучения иностранному языку рисунок используется с древних времен. Сегодня он по-прежнему остается популярным и эффективным средством обучения, так как наглядно демонстрирует учебный материал, является опорой для запоминания, помогает на занятиях по страноведению, в постижении иной культуры, вызывает желание высказаться.

Картинки, используемые на занятиях, должны быть хорошего технического качества, вызывать эстетическое удовольствие и быть информативными.

Лексика играет важную роль в современных методах обучения, так как является базовым материалом для изучения иностранного языка. Лексические знания и навыки являются важной частью овладения иностранным языком, а обширный словарный запас оказывает глубокое влияние на уверенность учащихся, развивает их навыки чтения, письма, разговорной речи и восприятия на слух. В данной статье мы обсуждаем предварительные вопросы изучения лексики и, в частности, выясняем важность и значение использования картинок в процессе овладения иностранной лексикой в качестве одного из наглядных пособий. Кроме того, мы определяем лингво-методологические основы использования картинок и показываем преимущества их использования. Наглядные пособия вызывают интерес учащихся, привлекают их внимание и облегчают процесс обучения. Картинки полезны для развития навыков четырех видов речевой деятельности. С их помощью преподаватели могут более эффективно и правильно обучать студентов лексике иностранного языка.

Тематические картинки являются одним из наиболее популярных и уникальных средств обучения иностранному языку. В преподавании иностранных языков картинка используется издавна, причём в самых разных методических целях.

Высокая “жизнеспособность” картинки как средства обучения иностранному языку обусловлена тем, что:

- 1) Картинка непроизвольно активизирует память, мышление и воображение учащихся;
- 2) Использование картинок позволяет резко сократить долю родной речи на уроке иностранного языка;
- 3) С помощью картинок можно вызвать учащихся на высказывание нужного содержания, с использованием нужного языкового материала;
- 4) Нужная картинка легко может быть изготовлена или подобрана в той необозримой массе изобразительной продукции, которая выпускается и циркулирует в современном обществе;
- 5) Картинка проста и надёжна в использовании.

Существует множество демонстрационных картинок, к ним относятся предметные, тематические, ситуативные, сюжетные и многие другие картинки. Остановим наше внимание более подробно на предметных картинках и на то, как с точки зрения методики преподавания иностранного языка можно определить термины «предметные и тематические картинки».

Так, например, предметные картинки можно использовать как при организации ознакомления учащихся с новыми словами, образцами общения и тренировки учащихся в их употреблении, при организации тренировки в его использовании, при контроле, так и для организации самостоятельной работы школьников в разных режимах на уроке. Также предметные картинки могут использоваться и для более конкретных целей на уроке таких как запоминания новых лексических единиц; формирования у детей умения идентифицировать и описывать предмет.

Любому учителю необходимо учитывать важную роль зрительной наглядности при обучении на начальном этапе, особенно при обучении второму языку. Основная цель использования предметных картинок, в данном случае, заключается в том, чтобы развить мышление учащихся на чувствительно – наглядных впечатлениях, связать слова, обозначающие известные им предметы, с названиями этих предметов на иностранном языке.

Также были выяснены основные проблемы, связанные с выбором предметных картинок в качестве средства обучения новым лексическим единицам, с которыми сталкиваются преподаватели на практике. К данным проблемам можно отнести как проблемы связанные с отсутствием или нехваткой словарного запаса учащихся для описания картинки.

При использовании картинок избегать перевода во время занятий. При изучении иностранного языка целесообразно избегать перевода. То есть нужно стараться объяснять новые слова, показывая соответствующие предметы и действия, или используя слова, которые уже известны на этом языке. Если каждое слово переводить, то не произойдет стимуляции

мыслительного процесса. Тогда запомнить информацию сложнее. Лучше всего запоминаются те слова, значение которых угадываются сами без перевода. Не всегда слово легко объяснить жестами, и не всем даны такие театральные способности, а вот нарисовать проще. Рисовать можно отдельные предметы или отдельных существ, а можно целые сюжетные линии и маленькие комиксы. Это поможет объяснить любое слово.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Abduraxmanovna, Z. K. (2022). Creating Effective Teaching and Learning Environment in Higher Education. American journal of science and learning for development, 1(2), 188–192.
2. Harmer, J. (1998). *How to teach English: An introduction to the practice of English language teaching*. Harlow: Longman.
3. Richards, J. C. & Rodgers, T. S. (1986). *Approaches and methods in language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. R.K. Yangiboevna “Non-Traditional Methods of Teaching Foreign Languages” Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 2022.

UDC 372.881.111.1

THE FACTORS IN PLANNING SPEAKING ACTIVITIES IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES

M.U. Saidova, Associate professor, Bukhara State University, Bukhara

M.O. Abdurakhmonova, master degree student, Bukhara State University, Bukhara

Annotatsiya. Zamonaviy dunyo bilan hamnafas bo'lish uchun har bir zamonaviy o'quvchidan so'zlashuv nutqini mukammal egallash talab etiladi. Til o'rganishning eng qiyin jihatlaridan biri bu nutq qobiliyatini rivojlantirishdir. Quyidagi maqolada chet tillarini o'rgatish va o'rganishda nutqning ahamiyati ochib berilgan. Chet tilini o'qitishda nutq qobiliyatiga ta'sir qiluvchi ba'zi omillar kiritiladi. Ushbu maqolani yozishdan maqsad dars jarayonida nutq ko'nikmalarini to'g'ri va samarali shakllantirishga yordam beruvchi omillarni tahlil qilishdir. Tadqiqotni olib borishda ishtirokchilarni kuzatish usuli va eksperiment usulidan foydalandim. Birinchidan, 8-9-sinf o'quvchilarining chet tili darslarida nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar kuzatildi. So'ngra ularning qiziqishi va yoshini hisobga olgan holda nutq mashqlari tanlab olindi va tadbiq etildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, yuqoridagi beshta omillar nutq darslarida og'zaki nutqni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, chet tili darslarini samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: nutq sinfi, muloqot, vazifa, ko'nikmalar, samarali, omillar, motivatsiya, o'quvchi, interaktiv.

Аннотация. В совершенстве владеть разговорной речью необходимо каждому современному учащемуся, чтобы идти в ногу с современным миром. Одним из самых сложных аспектов изучения языка считается развитие навыков говорения. Следующая статья раскрывает важность разговорной речи в преподавании и изучении иностранных языков. Некоторые факторы, влияющие на устную речь, вводятся при обучении иностранному языку. Целью написания данной статьи является анализ факторов, которые помогают правильно и эффективно формировать навыки говорения на уроках. При проведении исследования я использовал метод включенного наблюдения и метод эксперимента. Во-первых, наблюдались трудности, возникающие при формировании навыков говорения на занятиях по иностранному языку у учащихся 8-9 классов. Затем с учетом их интереса и возраста подбирались и поддерживались разговорные упражнения. По результатам исследования, вышеперечисленные пять факторов считаются важными в формировании устной речи на уроках устной речи и служат эффективной организации занятий по иностранному языку.

Ключевые слова: разговорный урок, общение, задание, навыки, продуктивность, факторы, мотивация, обучаемый, интерактив.

Abstract. A perfect command of conversational speech is required from every contemporary learner in order to keep up with the modern world. One of the most difficult aspects of language learning is considered how to develop the speaking skills. The following article reveals the importance of speaking in teaching and learning foreign languages. Some factors that affects in

speaking performance are introduced in teaching a foreign language. The purpose of writing this article is to analyze the factors that help to form speaking skills correctly and effectively during the lessons. I used participant observation method and experiment method in conducting research. Firstly, the difficulties that arise in the formation of speaking skills in foreign language classes of 8th-9th grade students was observed. Then, taking into account their interest and age, speaking exercises were selected and supported. The results of the research, the above five factors are considered important in the formation of oral speech during the speaking lessons and they serve effectively organize the foreign language classes.

Keywords: *speaking class, communication, task, skills, productive, factors, motivation, learner, interactive.*

Introduction. It is very important for everyone to know foreign languages. Today, the demand and interest in learning foreign languages, especially English, has increased so much that children from kindergarten to senior professionals are trying to learn English. English is the key to success, all international events and communication in business are conducted in English. Speaking is one of the four language skills (reading, writing, listening and speaking). It is the means through which learners can communicate with others to achieve certain goals or to express their opinions, intentions, hopes and viewpoints. Speaking has usually been compared to writing, both being considered "productive skills", as opposed to the "receptive skills" of reading and listening. Developing speaking skills is of vital importance in EFL/ESL programs. The article discusses what should be paid attention to in teaching English speaking in the course of the lesson and to enable students to express their thoughts on the subject freely.

Materials and methods. A teacher cannot predict what will happen in his/her class. Especially speaking classes are spontaneous. In order to have a good learner-centred speaking class a teacher should take into account the following factors as Keith S. Folse mentioned in her book *The art of teaching Speaking*:

- 1) the learner
- 2) the curriculum
- 3) the topic
- 4) the two "languages"
- 5) the task or activity

As conversation classes involve much class time talking, a teacher may find out much more about each student than in other kinds of English classes. Teachers and learners often develop a more friendly relationship. The more you know your students, the better you are able to shape the class according to their needs. You need to consider their age, interests, motivation, educational background, personality and language proficiency [1]. After knowing about this information, as I teach at school I observed 8th- 9th grades English classes. While conducting speaking class teachers may face some problems involving to conversation. Observing the learners, I find out that some learners are sociable, but some are shy to share their ideas. Some adolescent learners hesitate to speak up in the class because of pronunciation errors, because of lack of confidence. In such cases, the teacher should have a special approach. I personally use *Letter, Exit card* method during the class. The teacher distributes envelopes to the learners who are keeping silent, they should write their opinion according to the topic, activities done during the lesson, what she/he learnt. During the class the teacher may encourage them to read their cards, teacher's motivation skills are crucial at this stage. Moreover, classes are sometimes criticized because there are too much TTT (Teacher Talking Time) and not enough STT (Student Talking Time). If a teacher talks and talks, learners will have less time for practicing speaking. The lesson seems to be boring for them. Good teachers use their experience to get the balance right. Adolescent students have a great capacity for learning, enormous potential for creative thought. Thus, teachers should give them much opportunity to speak, share ideas to improve self-esteem. The most important thing that you can do as a teacher to be aware of age, the level of your learners, reasons for learning speaking, personality, interests while designing your plan. These factors may contribute for an effective conversation class.

The school's curriculum or plan of study is important. All schools have an overall curriculum for each level in Uzbekistan and teachers should follow it. Most teachers are teaching a class within a school program and teachers must be aware of the curriculum to be covered in the speaking class. It is up to the teacher how programs can be set up, for example, individual skills classes or integrated skills classes.

Regardless of where we teach or whom we are teaching, a speaking class need a topic to discuss [2]. It is the third factor of successful speaking class. Choosing a topic is not hard but a good topic will create a successful conversation. While choosing a relative topic the teacher should follow the needs of learners. Moreover, their age, proficiency level influence selecting an appropriate topic. For example, I am teaching third grade learners, my topic is social media or nuclear energy. They are not able to comprehend such serious topics, it is not interesting for them as well. Thus, I prefer choosing topics like my day, animals, fruits and vegetable in order to have an effective speaking class. Relevant topics make learners more confident, feel free and these are the main points for creating a good learning atmosphere in the classroom.

Next factor suggested by Keith S. Folse in her *The art of teaching speaking* is the two "languages" IN the task and FOR the task [3]. As it is mentioned, one language is the language in the actual task. If you want students to succeed in a speaking task, you must give very careful thought to the language in the task as well as the language needed for the task. Most teachers are very good at the former. In fact, they almost never give much thought to the language needed for the task. Because they lack the vocabulary for the task, students may either be every quiet or use their native language to accomplish the task. Personally, I have not known about it. After knowing about it I tried to use it during my lessons to teach grammar and some speaking expressions. It was helpful for my learners. For instance, I was teaching the topic *Hobbies* to young learners. In this case, if the teacher asks what are your hobbies? They may simply respond: play the guitar, make models, do gymnastics, play volleyball. This is language in the task. When I wrote on the board: *I am keen on _____, I am interested in _____, I am involved in _____, I agree with your answer, Could you repeat, please. Wait a minute please. Does he play other sports? Do you play soccer on Saturdays?* Learners tried to use them while having conversation with their group mates. This contributed to lessen the use of L1. Moreover, learner's speech was much more meaningful and fluent.

Results and discussion. Besides that, everyone know that teaching young learners is not an easy task. They are noisy, too kinesthetic and energetic. When we had the topics *Toys, School objects* I used some expressions *I can see....., I can see 3,4,5.....,My favourite toy is.....* In every class we drilled in chorus with the whole group, individually. Learners easily made dialogues: *What can you see? I can see 3 teddy bears, I can see 10 tables.* After the first term, I could see some progress in their speech. My young learners adore Line up, Hi-five games. In Hi-five game colourful flawcards are sticked on the board, pupils come up to the board and watch them attentively. Then they stand in a line and by one they come up to the teacher, the teacher reads definition, learner should guess what is it. If one can find, he/she gives five to the teacher and sits, if he/she cannot guess the right answer he/she goes to the line again. As they are primary school learners, they like visuals, in addition their fine motor skills are used. By the way, their listening skills are improved, pupils learn how to behave in the classroom, respect each other.

The last factor is the activity or the task that serves vehicle for conversation [4]. As stated above, the teacher chose a good topic appropriate for his/her learner's age, level, learners identified their goal for learning a language. Next step is designing the right kind of task as the author Keith S. Folse stated. If the teacher wants to involve all learners to speak or to be active during the conversation teachers must think in terms of activities. Cognitively-engaging, collaborative tasks involving problem-solving, decision-making and/or the creation of a piece of work, in which every student contributes to the final result, can improve learner engagement and confidence. In a language learning context, speaking activities with these traits can relieve some of the anxiety around speaking practice because producing the language is not an end in itself but, rather, the 'tool' used to achieve the collaborative goal.

Besides, nowadays we cannot imagine our classes without modern technologies. This factor also contributes for teaching effectively and helps learners to stay interested in the subject. Digital literacy – speaking development apps: being able to use Flipgrid, Vocaroo, VOICE(Vienna-Oxford International Corpus of English), designing your tasks in google applications, wordwall.net programmes in different templates with some visual colourful aids, using Plickers for checking students' comprehension, padlet, nearpod - is one of the demands of 21st century. Teachers need to know how to use various activities in the classroom, also teachers should know how to find out new ways of delivering information. A variety of factors can create a desire to learn. One of the teacher's main aims should be to assist students to sustain their motivation. It means if the teacher wants to engage all learners to the activity the teacher should provoke their participation.

Conclusion. Speaking is the productive skill in the oral mode. It, like the other skills, is more complicated than it seems at first and involves more than just pronouncing words. This paper reviewed the factors that affect students' English speaking performance. The mentioned factors in this paper have an important role in developing learners' speaking skill. Thus, at present, teaching foreign languages, in particular speaking, is considered as teaching communicative activity, the ability to communicate. In this regard, there should be a search for innovative forms and methods of teaching for development of professionally oriented education students, improving the quality of foreign language classes, increasing their effectiveness. As we are living in modern, communicative and technological era, the teachers should possess a knowledge of twenty first century skills as critical thinking, social intelligence, creativity, information literacy and digital literacy that effects organizing meaningful, interactive speaking classes.

REFERENCES:

1. Jeremy Harmer *How to teach English* Pearson Education Limited 2007 p:30;37;
2. Keith S. Folse *The art of teaching speaking* by the University of Michigan 2006 p:10;26
3. Nunan, D. (1989). *Designing tasks for the communicative classroom*. Cambridge
4. Scott Thornbury *How to teach speaking* Pearson Education Limited 2005
5. www.longman.com

UDC 378: 811.112.2

THE SIGNIFICANCE OF COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING STUDENTS OF DIFFERENT AGES

M.U.Saidova, PhD, Bukhara State University, Bukhara

Z.Boboeva, Master's Student, Bukhara State University, Bukhara

Annotatsiya. Ushbu maqola har xil yoshdagi talabalarga ingliz tilini o`rgatishda kommunikativ yondashuvning ahamiyatini ochib berishga qaratilgan. Uning nazariy qismida talabalar va o`qituvchining dars davomida ushbu yondashuvdan qanday foydalanishi mumkinligi haqida muhim ma'lumotlar mavjud. Maqolada o`quvchilarning nutqiy ko`nikmalarini rivojlantirishdada jarayonida qo`llanilishi mumkin bo`lgan usullar haqida ham ma'lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari, o`quvchilarning tanqidiy fikrlash ko`nikmalarini oshirish, o`z fikrini mustaqil bayon etishda kommunikativ yondashuvning o`rni beqiyosdir. Tadqiqotimizning asosiy maqsadi ham kommunikativ yondashuv orqali talabaning nutq qobiliyatini rivojlantirishdan iboratdir. Maqola analitik metod asosida tuzilgan bo`lib, dastlab o`quvchilarning yoshga bog`liq qobiliyatlari o`rganilib, keyin yechimi berilgan. Tadqiqot davomida turli yoshdagi o`quvchilar tanlab olinib, ularning imkoniyatlariga ko`ra kommunikativ yondashuvga asoslangan o`yinlar orqali til o`rgatish yo`lga qo`yilgan. Tadqiqot natijalari metodologiyada samarali o`qitish uchun katta asos bo`lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: metodologiya, kommunikativ yondashuv, texnikalar, muloqotga yo'naltirilgan o`qitish, tarbiyaviy o`yinlar, nutq shakllari, yosh guruhlari, tanqidiy fikrlash.

Аннотация. Данная статья посвящена освещению важности обучения английскому языку учащихся разного возраста с использованием коммуникативного подхода. Ее теоретическая часть содержит значительные данные об использовании этого подхода учениками и учителем во время урока. В статье также представлена информация о методах,

которые могут быть использованы в процессе обучения для улучшения навыков говорения учащихся. Кроме того, раскрывается важность коммуникативного подхода для улучшения навыков критического мышления и самостоятельного выражения своего мнения. Основной целью нашего исследования является развитие у учащихся навыков говорения посредством коммуникативного подхода. В основу статьи положен аналитический метод, впервые изучены возрастные способности учащихся и дано решение. В ходе исследования были отобраны учащиеся разного возраста и обучение языку проводилось на основе коммуникативно-ориентированных игр в соответствии с их способностями. Результаты исследования станут отличным фундаментом для эффективного обучения методике.

Ключевые слова: методология, коммуникативный подход, методики, коммуникативно-ориентированное обучение, обучающие игры, формы речи, возрастные группы, критическое мышление.

Abstract. This article is devoted to highlight the importance of teaching English to students of different ages using a communicative approach. Its theoretical part contains important information on the use of this approach by students and the teacher during the lesson. The article also provides information about the methods that can be used in the teaching process to improve students' speaking skills. In addition, the importance of communicative approach in improving students' critical thinking skills and expressing their opinion independently is revealed. The main goal of our research is to develop the student's speaking skills through a communicative approach. The article is based on the analytical method, and the students' age-related abilities have been first studied and a solution have been given. During the research, students of different ages have been selected and language has been taught on the basis of communicative-based games according to their abilities. The results of the research will be a great foundation for effective teaching in the methodology.

Keywords: methodology, communicative approach, techniques, communication-oriented teaching, educating games, forms of speech, age groups, critical thinking.

Introduction. The communicative approach means that teaching and learning language effectively comes through communicating. When learners are required to make real communication, their natural tactics for language acquirement will be used, and this will make them acquire to use the language. The main aims of this approach are to understand speech in a real situation and teach how to express one's opinion correctly. Therefore, for each topic, a separate situation is given, and in this situation, it is required to solve the problem by using communication skills.

Speaking skills are can be formed in a practical way within certain speech topics. Lessons based on the communicative approach are not limited. Both oral and written forms of the language are used during the lessons. According to the existing tradition, in the process of teaching mother tongue, written texts take the main place, and special attention is not paid to oral speech. However, a person's primary language skill is oral speech. The development of oral speech serves as a basis for the development of other forms of language. A lot of work with written speech does not lead to the development of oral speech by itself, because although written speech and oral speech are united at one point in terms of content, the process of their realization is supported by the operation of different mechanisms in human mind. . Therefore, it is necessary to pay special attention to each of them. In order to develop oral communication skills various forms of speech are should be used and put into a practice during the lesson. They can be monologue, dialogue, conversation, debate and role-plays.

Materials and methods. New tactical principles contributed to the growth of communicative language education. Situational language education, which was far more clinical in character and depended less on direct contact, was the main approach used prior to the development of this method of teaching. Because of Chomsky's theories about the nature of language, proficient linguists in Britain expressed their dissatisfaction with the quality of situational language training. Chomsky could not describe the variability that may be found in actual communication while presenting the organizing principles of language. Additionally, linguists like Henry Widdowson and Christopher Candlin saw that the traditional model of language learning was ineffective during the teaching process.

The term "communicative competence," developed in 1966 by the linguist and anthropologist Dell Hymes, redefined what it meant to "know" a language. In addition to having a clear understanding of language's structural components, speakers also need to be able to use those components correctly across a variety of speech domains. Hymes remarked "There are rules of use without which the rules of grammar would be useless. [1]"

Chomsky's vision of the ideal native speaker's linguistic proficiency served as the inspiration for the concept of communicative competence. Hymes failed to give the communicative method a proper framework, but other writers, like Michael Canale, have linked the idea to teaching languages. Three components—grammatical, sociolinguistic, and strategic competence—were used by Canale and Swain to define communicative competence. The approach now incorporates discourse competence, which also includes coherence and coherence.

In the mid-1990s, language teaching was influenced by the Dogme 95 manifesto through the Dogme language teaching movement. It was stated that published materials may not be useful for using communicative approach. As such, the aim of the Dogme approach for language teaching is to pay attention on real conversations about practical subjects in which communication is on the top of learning. The main idea behind the Dogme approach is that communicating can direct us to explanation that leads to continue further learning. That approach is the opposition of situational language teaching, which emphasizes learning by texts and consolidates grammar during the communication.

Scientific research has been carried out in the field of methodology, and the main positive aspects of the communicative approach have been revealed. Information related to this field has been studied and it clearly states that the factor that develops this approach is communication.

Methodologists strongly claim that in order to improve speaking skills of students of different ages, it is necessary to divide them into separate groups and use appropriate activities according to the level of speakers. For example, for young students, it is necessary to show a collection of different pictures and memorize the words related to it and use them as much as possible.

In addition, exercises such as collecting various new information from students about their partners also serve to increase the conversation between them. During the conversation, both parties try to give their answers and contribute to making the conversation meaningful.

Results and discussion. In the process of language teaching, a teacher has to teach students of different ages. In such cases, plans or methods designed for grown-up people may be difficult for younger people or vice versa, the techniques used for younger students can be easier for adults. In order to prevent such situations, a teacher should sort communication-related activities according to the levels of students and use them in the process of language learning.

One of the main tasks facing language educators is to ensure that their prepared lesson plans and language teaching activities are suitable for students' abilities and age. There are clear differences in teaching an additional language to young children as compared to teenagers and adults. Obviously, young children are always full of energy and have short attention spans, so lessons need to be fast-paced and consist of interesting games and activities. Teaching adults seems as no less complicated but requires detailed knowledge base and it often takes longer for students to comprehend key concepts. In the following paragraph we divide learner into 4 subgroups according to their age. Now we focus on four main groups of learners:

- Preschool learners (from 3 - 5 years of age);
- Elementary / Primary School learners (6 - 12 years);
- High School Learners (13 - 17 years);
- Adult Learners (18+ years).

Preschool language learners. Teaching young students requires a lot of energy and activeness from the teacher. Because children of this age are more interested in playing and watching TV than in studying. That's why the collected materials should attract the attention of students and can be explained to them in simple words. In some cases, the teacher can use their physical activeness and teach them to speak with different movements. In order to make the process more exciting, they can

organize competitions on how many words they can memorize or say. However, in the end, evaluating the student, and especially giving higher marks, increases children's interest in the language.

Elementary / Primary school learners. Schoolchildren partially vary from kindergarten children. But the difference is that school-aged children participate in the lesson processes by following a certain routine. A more effective method is to organize role-playing with them based on the communication approach. Because they see themselves in different situations and improve their communication skills by playing new kinds of roles. Most learners of this age feel comfortable in the front of their pairs rather than in front of the audience.

As language learners acquire a language, they begin to speak freely on their own and develop the ability to express their thoughts directly. In such cases, the usage of retelling exercises is a great way for them to develop their skills and improve public speaking. Some teachers make language learners work with a group in order to ensure cooperative language learning. Since the main goal of teaching is developing communication, as students learn the language, they do not pay attention to small grammatical or structural errors.

High School learners. Teaching older children is a much more difficult task and working with them requires a lot of responsibility. Many of them have already realized that a second language is necessary for their future and they have to start language learning more seriously. For students of this age simple exercises should not be chosen in order to spark their interests. Educators now have to teach a language not with strict rules, but through communication-related sources. For instance, movies, music, comic shorts or documentary films can be perfect materials for students. If the lesson is structured around a topic, the materials also should be related to that topic so that you can more easily keep them engaged.

Adult learners. To teach communication to adult students, the purpose of language learning is taken into account. Because some adult learners acquire the language for travelling job prospects. In such situations, a language and communication in their professional life become their foremost goals. Depending on the occupations of adult learners, the teacher can use communication related materials according to their professions and teach through terms, situations, rules or videos related to this field. Due to their work, they can experience several situations in the classroom and have a conversation. The teacher serves as the director of such situations. He writes a scenario and makes such meetings and situations for the student. For those who often go on a business trip, they can create business meetings, presentations or situations at the airport and teach their students how to behave in this position.

Conclusion. In this article, we have analyzed ways of teaching language to students of different ages through communicative approach. The following conclusions have been reached during the research:

- for young children teachers should often use interesting and colorful exercises that attract them. They are often considered to be visual learners, performing body movements and speaking skills at the same time can be perfect ways to facilitate language learning;
- elementary level students should be taught with the help of slightly structured rules. Role-playing can be a big experience for them to test different situations and develop speaking skills;
- The process will be easier if senior students are taught communicative skills through various mass media materials such as movies, music and fun videos;
- for adult learners, they can easily acquire to communicate by creating situations that are mainly related to their professions.

REFERENCES:

1. Canale, M.; Swain, M. "Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing" (PDF). *Applied Linguistics* (1): 1–47. doi:10.1093/applin/I.1.1. Archived from the original (PDF) on October 2, 2013. Retrieved September 29, 2013.
2. Hymes, D.H. On communicative competence, London: Penguin, In J.B. Pride & J. Holmes (Eds.), (1980) *Sociolinguistics* (pp. 269–293).;
3. Widdowson, Henry G. "Communication and Community. The Pragmatics of ESP", 1998, *English for Specific Purposes* 17/1 3-14;
4. Canale, M.; Swain, M. "Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing", 1980. *Applied Linguistics*. I (1): 1–47. doi:10.1093/applin/i.1.1. ISSN 0142-6001;

5. Swan, Michael. "A critical look at the Communicative Approach ". ELT Journal. 39, 1985 (1): 2–12. doi:10.1093/elt/39.1.2. ISSN 0951-0893.

6. Swan, Michael "A Critical look at the Communicative Approach (2)". ELT Journal. 39, 1985 (2): 76–87. doi:10.1093/elt/39.2.76. ISSN 0951-0893.

UO'K 378.1:811

TIL TIZIMLARINI O'QITISHDA KOMMUNIKATIV YONDASHUV

M.U. Saidova, dots., PhD, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

D.E. Saidkulova, magistratura talabasi, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqola tilning o'ziga xos jihatlarini o'rgatish, ma'noni tushuntirish, til qurilishini tushuntirish, amaliyot va nazorat qilinadigan amaliyot, til tizimlarini o'rgatish misollariga bag'ishlanadi. Deduktiv va induktiv yondashuvlar o'rtasidagi farqni, ma'noni tushuntirishning turli usullarini, o'rganilayotgan tilning turli xil amaliyotlarda foydalanilishini, yangi so'zlarni ilk marotaba talabalar e'tiboriga havola etish usullari va yod olish texnikasini tushuntirishga harakat qildik. Bunda Biz asosan Harmerning kitobaridan foydalandik va o'z nuqtai nazarimiz bilan bo'lishdik.

Kalit so'zlar: ingliz tilini o'qitish, til tizimini o'qitish, deduktiv yondashuv, induktiv yondashuv, ma'noni tushuntirish, til qurilishi, grammatika, lug'atni o'rgatish, talaffuzni tushuntirish.

Аннотация. Данная статья посвящена примерам обучения конкретным аспектам языка, объяснению значения, объяснению построения языка, практике и контролируемой практике, а также обучению языковым системам. Мы старались объяснить разницу между дедуктивным и индуктивным подходами, разные способы использования изучаемого языка в разных практиках, способы объяснения смысл новых слов учащимся, приемы запоминания. В основном мы пользовались книгой Хармера и делились своей точкой зрения.

Ключевые слова: обучение английскому языку, обучение языковой системе, дедуктивный подход, индуктивный подход, объяснение смысла, объяснение построения языка, объяснение грамматики, обучение словарному запасу, объяснение произношения.

Abstract. This article focuses on examples of teaching specific aspects of language, explaining meaning, explaining language construction, practice and supervised practice, and teaching language systems. We tried to explain the difference between deductive and inductive approaches, different ways of using the target language in different practices, ways of explaining the meaning of new words to students, memorization techniques. We mainly used Harmer's book and shared our point of view.

Key words: teaching English language, teaching language systems, deductive approach, inductive approach, meaning, language construction, grammar, vocabulary, pronunciation.

Kirish. Ingliz tilini o'qitishda tadqiqot va amaliyot to'rtta alohida bo'lgan ko'nikmalarni aniqladi, ular: tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish. Oxirgi paytlarda, ko'nikmalarni integratsiyalash urf bo'lmoqda, bunda ko'nikma, masalan, o'qish ko'nikmasi, ikki yoki undan ortiq o'zaro bog'liq mahorat sifatida ko'rib chiqiladi [1]. O'qituvchi boshqa ko'nikmalarni qo'llamasdan, biror ko'nikmani o'rgata olmaydi. Biroq, ko'nikma borasida malakali bo'lish uchun, o'quvchi til qoidalarini hisobga olmasdan turib bu ko'nikmalarni osonlikcha o'zlashtira olmaydi. O'quvchi buning uchun birinchi navbatda til shakllarini o'zlashtirishi kerak va bu shakllar fonologik, grammatik va leksik shakllarni o'z ichiga oladi.

Ba'zi yondashuvlardan qat'iy nazar (direkt metod va tabiiy yondashuv) qaysilar til shakllariga ochiqdan-ochiq etiborni qaratishni taqiqlaydi, hali ham til shakllari yoki tizimlarini o'qitish tilni muvaffaqiyatli o'rganishda muhim bo'lib qolmoqda.

Til inson tomonidan muloqot qilish uchun ishlatiladigan tovushlar, so'zlar, til shakllari tizimi bo'lgani uchun inson tomonidan fikrlar va his-tuyg'ularini ifodalashida ishlatiladi [2], o'qituvchi sifatida tizim nima va qanday ishlashini o'rgatishimiz kerak. Yo'qsa, talabalarining birinchi tili va Ingliz tili tizimlari o'rtasida farqlar mavjud ekan talabalar muvaffaqiyatli muloqot qila olmaydi.

Bundan tashqari, til tizimlari o'quvchilarni azobga qo'ymasligi uchun biz tizimlarni nima va qanday qilib o'rgatish kerakligini bilishimiz kerak. Biz tizimni o'rgatishdan avval ma'lum bir

talabalarning yoshi, bilim va malaka darajasi, ruhiy holati, ijtimoiy va iqtisodiy holatlarini inobatga olgan holda, til tizimlarini o'qitishning mosligi haqida o'ylashimiz kerak. Jonson besh talabaga besh xil metod kerakligini ta'kidlaydi. Bu taxminan biz ma'lum bir talabalarni o'qitishda, ularga mos uslub va texnikani tanlashimiz kerakligini ko'rsatadi. Biz ma'lum bir material yoki metod barcha talabalarga mos keladi deb ayto olmaymiz. Biz ma'lum bir materialni o'qitish uchun aynan mos bo'lgan uslubni o'zimizga aniqlab olishimiz kerak.

Quyida biz til tizimlari (lug'at, talaffuz va grammatika)ni amaliyotda qo'llashda shuningdek talabalarning xatolarini anglashida va uni samarali usullar bilan tuzatish uchun kerak bo'ladigan ba'zi bir texnika va tartiblarni muhokama qilamiz.

Birinchi navbatda til tizimini o'rgatishni ko'rib chiqsak, tilning o'ziga xos jihatlarini o'rgatish uchun biz odatda darsning borish jarayonidagi nazorat qilinadigan amaliyot bosqichi sifatida tilning ma'nosini o'quvchimizdan takrorlash sifatida so'rashdan oldin shaklni tushuntirishning ba'zi usullarini tanlaymiz.

Talabalarni tilning o'ziga xos jihatlarini bilan tanishtirishning ikkita yondashuvi mavjud, ular deduktiv va induktivdir.

Deduktiv yondashuvda, masalan, talabalarga grammatik qoidalar beriladi yoki tushuntiriladi, va keyin bu qoidalarni tushuntirish asosida; ular yangi qoidalar asosida ushbu tilda ibora va gaplar tuzadilar [3]. Masalan, "hozirgi davomiy zamon"ni o'rgatish uchun o'qituvchi ma'lum harakatlar qilayotgan odamlarning rasmini ko'rsatishdan boshlaydi. Keyin u o'quvchilar e'tiborini hozirgi davom zamonining bir qator grammatik qurilmalariga qaratishdan oldin ushbu rasmlarning biriga misol tariqasida gap tuzadi (*masalan, U uyni ranglayapti.*). O'qituvchi takrorlash, imo-ishoralar (masalan, barmoqlar yoki qo'llar birlashishi)ni "he" va "is" doim birga ishlatilishi kerakligini tushuntirishda qo'llashi mumkin. Shundan so'ng o'quvchilar keyingi rasmga o'tishdan oldin gapni takrorlaydilar va bu yerda o'qituvchi yana bir bor gapni o'zi tuzadi.

Ko'rinib turibdiki, ushbu tushuntirish va amaliyotda qo'llash usuli til tizimini o'qitishning jihatlarini uchun juda to'g'ridan-to'g'ri tartibda bo'lib, elementlar ketma-ketligi "jalb etish-o'rganish-faollashtirish" sifatida namoyon bo'ladi. Bu ba'zi talabalar va tilning ba'zi elementlariga juda mos keladi. Agar talabalar bundan oldin ba'zi qoidalarni o'zlashtirgan bo'lsa, bu ular ega bo'lgan ma'lum bir malaka darajasiga to'g'ri kelmaydi.

Induktiv yondashuvda, o'quvchilar qoidalardan misollarga o'tish o'rniga, ular ushbu tilda misollar ko'rishadi va o'zlari ushbu misollardan kelib chiqqan holda qoidalarni ishlab chiqishga harakat qilishadi. Masalan, talabalar matnni o'qigandan so'ng, biz ulardan turli xil o'tgan zamonga mos keladigan misollarni topishni so'rashimiz kerak va ular qanday qilib va nima uchun ishlatilishini aytib o'tishimiz kerak. Bu bumerang-tipdagi dars, dars ketma-ketligi "jalb etish-faollashtirish-o'rgatish" sifatida paydo bo'ladi. Tilni o'rganishning bunday usuli matnlarni o'qish va tinglab tushunish bo'yicha ko'nikmalari ustida ishlash jarayonida o'rinni bo'ladi. Tushuntirish va mashq qilish ketma-ketligida, agar o'qituvchi talabalar ba'zi so'zlar qanday joylashishini tushunishini xoxlasa, u ularga so'zlar va so'z birikmalari haqida aytib berishi mumkin.

Ba'zi kontekstlarda induktiv yondashuv ko'proq mos keladi, chunki u tilni tabiiy o'zlashtirishga ko'proq mos keladi, u tillararo rivojlanish tushunchasiga osongina mos keladi, bu talabalarga grammatik tushuntirishlar bilan to'ldirilib tashlanishidan oldin kommunikativ "tuyg'ularni" olish imkonini beradi va qoidalar berilishidan ko'ra ularni kashf qilish orqali ko'proq ichki motivatsiyani yaratadi.

Yangi so'zning ma'nosini tushuntirish. Biror narsaning ma'nosini tushuntirishning eng aniq usullaridan biri uni ko'rsatishdir. Biz biror narsaning nomini aytayotganda uni ushlab turamiz va unga ishora qilamiz. Yoki harakatlar uchun "mimika" dan foydalanishimiz mumkin. "Yugurish" so'zini o'rgatganimizda yugurayotgan kimgadir taqlid qilishimiz mumkin. Sifatning qiyosiy darajasini tushuntirishda masalan katta – kattaroq va hokazo kabi sifatlarni ko'rsatish uchun biz qo'llarimiz va kaftlarimiz yordamida ishora qilishimiz mumkin. Yoki qayg'uli, baxtli va shu kabi so'zlarning ma'nosini tushuntirish uchun yuz ifodamizdan foydalanishimiz mumkin.

Bundan tashqari, biz vaziyat va tushunchalarni tushuntirish uchun rasmlardan foydalanamiz. Biz, ho'l sochlari bilan basseyndan endigina chiqib kelayotgan odamning rasmini "u shu vaqtgacha suzayotganligini" ko'rsatish uchun ishlatamiz.

Ma'noni mutlaqo aniq qilishning yana bir usuli, albatta, so'zlarni yoki iboralarni tarjima qilishdir. Ba'zan bu oson, lekin ba'zida qiyin. Aksariyat tillarda so'z ekvivalent mavjud, lekin ba'zi iboralar yoki idiomalarni esa tarjima qilish qiyin (masalan, inglizcha idiomalar; devil may-care attitude, to pull the wool over someone eyes'). Ma'noni samarali tushuntirishning bir hiylasi – tushuntirilishi kerak bo'lgan ma'noga mos keladigan eng yaxshi metodni tanlashdir.

Til qurilishini tushuntirish. Yuqoridagi usullardan tashqari, biz qo'llarimiz bilan vaqtni urish orqali jumla urg'usini ham ko'rsatishimiz mumkin. Ohangni havoda chizish orqali biz intonatsiyani ko'rsatishimiz mumkin. Ba'zi talabalar grafik imo-ishoralarni yetarli deb bilishadi, boshqalari esa doska va proyektorlarda yozma tushuntirish yoki diagrammalarni ko'rishni yaxshi ko'radilar.

Agar biz uchinchi tipdagi shart ergash gaplarni o'rgatayotgan bo'lsak, doskaga quyidagilarni yozishimiz mumkin:

If + has + past participle → would have + past participle

Proyektor yordamida o'qituvchi biz o'rgatayotgan konstruksiyani, masalan, grammatik qurilishga e'tiborni qaratish uchun, yoki bo'lmasam, sarlavhalarning yozilish usulini va ko'rsatish yoki ishora qilish uchun ishlatiladigan olmoshlarni tekst ichidan ko'rsatishda o'qituvchi kerakli joylarga e'tibor qaratilishi maqsadida ularni aylanaga olishi mumkin. Xuddi shu narsani interfaol doska kabi texnologik qurilmada ham qilish mumkin.

Eng so'nggisi, ko'pincha eng oson tilni tushuntirish kerak. Misol uchun, agar biz o'quvchilar 'Present simple' da uchinchi shaxs birligi haqidagi qoidani talabalar tushunishlarini istasak, quyidagilarni aytishimiz mumkin:

Biz *I play, you play, we play, they play*, deymiz lekin he, she va it olmoshlaridan keyin "–s" qo'shamiz.

Qarang: *I play ..., you play ... he plays ..., we play, it plays...'*

Amaliyot va nazorat qilinadigan amaliyot. Talabalardan o'rganayotgan tilni sinab ko'rishlari va aytish yoki yozishga odatlanishlari uchun mashq qilishni so'raymiz va bunda agar o'quvchilar xatolikka yo'l qo'ysalar, ularni tuzatishimiz mumkin.

Bu amaliyot ularga ichki ongni egallashga yordam beradi, Til qanday tuzilganligi ularning qisqa muddatli xotirasidan uzoq muddatli xotirasiga o'tadi. Qisqa muddatli xotira - bu narsalarni ishlatgunga qadar saqlanadi, uzoq muddatli xotirada esa biz saqlamoqchi bo'lgan narsalar qancha kerak bo'lsa shuncha saqlanadi.

Agar biz o'quvchilarning uzoq muddatli xotirasiga ma'lum bir til elementlarini kiritmoqchi bo'lsak, bir martalik mashg'ulot yetarli bo'lmaydi. Biz talabalarning yangi so'zlarni, iboralarni va grammatikani qayta-qayta ko'rishlarini ta'minlashimiz kerak.

Grammatikani o'rgatish usullaridan biri tushuntirish va amaliyot jarayonlaridan foydalanishdir. Agar biz Hozirgi Oddiy Zamonda odatiy harakatlarni o'rgatmoqchi bo'lsak, o'quvchilarga qiziqarli mashg'ulotga ega bo'lgan odamning rasmlarini ko'rsatishimiz mumkin. Biz rasmni va misol gapni ko'rsatamiz, tekshirish savollaridan foydalanamiz va 3-shaxs fe'lni (-s bilan) ajratamiz, so'ngra gapni yana bir marotaba tuzib o'quvchilarni jo'r bo'lgan holda va yakka tartibda takrorlashni so'raymiz. Keyingi qadam, boshqa rasmni ko'rsatamiz va endi o'quvchilardan jummalarni mustaqil o'zlari tuzishlarini so'raymiz. Fe'lni (3-shaxs fe'lni -s bilan) ajratib olamizda va jo'r bo'lib va yakka tartibda takrorlashlarini so'raymiz, undan keyin esa tezkor savol-javob mashqlarini boshlaymiz. Nihoyat, talabalar sinfga o'zlarining shaxsiy yoki oilaviy odatiy harakatlari haqida aytib berishadi.

Agar biz kashfiyot usulidan foydalansak, masalan, "If ergash gapli shart gap"ni o'rgatish uchun, biz o'quvchilardan juftlik yoki guruhlarda bobo va buvilari haqida o'ylashni so'rashdan boshlashimiz mumkin. Ulardan daftarlariga sifatlarini muhokama qilishni va yozishni so'raymiz. Keyin, bolalar kitobidan parcha o'qishlarini so'raymiz. Ularning vazifasi sifatlar hikoyaga mos keladimi yoki yo'qligini ko'rishdir. Shundan so'ng, "If-gapli jummalarni" topishni va ularni tahlil qilishni so'raymiz. Keyingi qadam, ularga jummlar haqida savollar berish va muhokama qilish bo'ladi. Davom etish

uchun ulardan hozirgina o'rganilagan grammatik qoidalardan foydalanib, o'z jumllarini tuzishni so'rashimiz va yana bir nechta gaplarni ko'rsatish mumkin. Keyin, ulardan if-gaplarini o'z ichiga olgan suhbat yozishlarini so'rash mumkin. Nihoyat, ular rolli o'yin o'ynashlari mumkin. Bu yerda talabalar tilga qarashadi va o'zlariga tegishli xulosaga kelishadi.

Talaffuzni o'rgatishda masalan, o'smirlar yoki kattaroq talabalar uchun bir ayol bir erkakdan biror narsa qilishni so'ragani haqidagi suhbatni tinglashlarini so'rashimiz mumkin. Talabalardan intonatsiya va ovoz balandligidan kelib chiqqan holda, u erkak ayolga yordam beradimi yoki yo'qligini aniqlashlarini so'rahimiz mumkin. Erkak "albatta yo'q", "bo'lishi mumkin", "yaxshi", "men o'ylaymanki" deyishini muhokama qiling. Keyin talabalardan biror narsa qilishni so'rashlarini so'rang va biz ma'noni ko'rsatish uchun turli intonatsiya naqshlarida javob beramiz. Nihoyat, ulardan iborani juft yoki guruhlarda ishlatishni so'raymiz, bunda javob beruvchi o'quvchilar (intonatsiya yordamida) ma'noni ko'rsatishlari kerak.

Biz intonatsiyani boshqa yo'llar bilan o'rgatishimiz ham mumkin, tinish belgilaridan foydalanish va jumlaning turli vaziyatlarda ishlatish orqali. Birinchisida, o'rta sinf o'quvchilari uchun tinish belgilarisiz iboralar yoki jummalarni ko'rsatamiz, so'ngra talabalar audioni eshitadilar (magnitafon orqali yoki o'qituvchi tomonidan o'qiladi). Keyin talabalar iboralar/jummalarning qayerida nuqta, savol belgisi, undov belgisini qo'yish yoki qo'yish kerak emasligini hal qilishlari kerak bo'ladi. Nihoyat, ular iboralarni uch xil usulda aytishni mashq qiladilar (darak, so'roq va undov). Ikkinchisida, talabalarni turli vaziyatlarda bir xil jumlaning qanday aytishlari haqida o'ylashlarini so'raymiz. Misol uchun, biz "xayrli tong, janob Jon" deb aytamiz, go'yo (a) ular ilgari hech qachon uchrashmagan, (b) u ulardan qarzdor, (c) ular uni juda yaxshi ko'rishadi, lekin bu juda yaqqol bilinishini xoxlamaydilar. Braun talaffuzni o'rgatish texnikasini taqdim etadi, bunda, savol va javoblarning qisqa nutqlarini o'z ichiga olgan qisqa dialoglardan foydalanishni taklif etadi. Talabalar dialogni tinglashadi, so'ngra skriptda intonatsiyani (ko'tarilish yoki tushish) belgilaydilar. Oxirida esa ovoz balandligining ma'noga ta'sirini muhokama qilish va dialogni mashq qilish mumkin.

Qo'shiqlar va Ashulalar: bolalarga qo'shiqlar va ashulalar ritm uchun yaxshi, ayniqsa ular urg'uni oson va murakkablashtirmasdan tushunib olishadi va buni hattoki tushuntirish shart bo'lmay qoladi. Ba'zi o'qituvchilar ritm uchun jazz qo'shiqlaridan foydalanadilar. So'zlar qarsak chalish va oyoq bilan yerni urish jo'rligida ritmik tarzda aytiladi. Ovozni o'rgatganimizda, biz o'quvchilarning nafaqat to'g'ri gapirishlarini, balki tovush va imlo yozishmalarini ham bilishlarini xohlaymiz. Biz ular o'xshash tovush fonemalarini farqlay olishlarini ham xohlaymiz. Misol uchun, biz so'zlarni faqat bitta tovush o'zgarishi boshqa tovush o'zgarmaydigan so'zlar bilan talaffuz qilish yoki farqlash uchun minimal juftlik mashqlarini bajarishimiz mumkin ("sheep-qo'y" va "ship-kema", "hat-shlyapa" va "hut-kulba"). Talabalar jumlaning eshitadilar va ular har bir holatda eshitgan so'zni aylana olishlari kerak. Biz so'zlarni modellashtirishimiz mumkin. Unli tovushlar bo'lsa, biz o'quvchilar labga e'tibor berishlariga ishonch hosil qilishimiz kerak "ship-kema" (bo'sh yoyilgan) va "sheep-qo'y" (cho'zilgan) lab pozitsiyasini yozib oishlari kerak. Bu kabi minimal juftlik so'zlar, jumlar va iboralar ishlatilishiga qarab har qanday yoshdagi har qanday darajadagi talabalar bilan ishlatilishi mumkin. Shunga qaramay, chizmalar va kartalar yosh bolalarga yordam beradi, shunchaki ularni kartalardagi so'zlardagi tovushga qarab turli guruhlarda turishlari kerak bo'ladi xolosi. Bu mashq kinestetik o'rganuvchilarga yordam berishi mumkin.

Ovoz va imlo: Ingliz tilini o'rganayotgan ba'zi talabalar uchun qiyinchiliklarning asosiy sababi tovush va imlo o'rtasidagi o'xshashlikning kamligi. Quyida biz imlo va tovushni farqlash uchun bajarilishi mumkin bo'lgan ba'zi bir tartiblarni havola etmoqchimiz. Birinchidan, biz talabalarga ma'lum bir imloga ega bo'lgan so'zlar ro'yxatini beramiz (masalan, "ou" harflari birikmasi uchraydigan so'zlar "Rough-qo'pol", "tough-qattiq", "ought-kerak", "bought-sotib olingan", "thought-o'ylangan" va hokazolar). Ular so'zlarni "ou"ning turli talaffuz usullariga ko'ra guruhlashlari kerak.

Ovoz va imloni o'rgatish uchun Brown mazmunli minimal juftlik mashqlarini taklif qiladi (masalan: pen - pin). U, shuningdek, kichik kontekstualashtirishdagi mazmunli minimal juftlikning ro'yxatini tuzadi masalan, *O'qituvchi: This pen leak. Talabalar: Then don't write with it. O'qituvchi: This pan leaks. Talabalar: Then don't cook with it.*

Tezaytishlar: biz ma'lum bir tovush yoki tovushlardan foydalanadigan qofiyalar va tezaytishlarni shakllantirishimiz mumkin va talabalar ularni takrorlashlari mumkin, masalan. "D" tovushi uchun "George judges jewels jealously".

Nunan ravonlik va ritmni o'rnatishga qiziqishni saqlab qolish uchun ko'plab usullarni: butun sinf va guruhlar bilan takrorlash, o'quvchilarni sobit tartibda chaqirish yoki tasodifiy holda chaqirish, talabalar kitobi yopiq yoki o'quvchilar kitobi ochiq holatda bo'lishi, har bir talaba yoki guruh ikki yoki uch marta takrorlashi yoxud boshqa o'quvchi yoki guruhga navbatni berishdan oldin faqatgina bir martalik takrorlash, sekin tempda yoki tez tempda, ovoz ohangi; neytral, yoki sirliligi; g'olibona yoki ifodaliligi, baland ovozda yoki past, zo'rg'a eshitaladigan ohangdaligi oratorikdan farq qiluvchi usullarni taklif qiladi.

Talaffuzni o'rgatishda eng kerak bo'lgan muhim narsa shundaki, talabalar ingliz tilini og'zaki tinglash uchun imkon qadar ko'proq imkoniyatga ega bo'lishlari kerak. Doskaga yangi so'zni yozish kerak bo'lganda yozishimiz va yuqorida muhokama qilingan usullardan birini qo'llagan holda so'z yoki iboraning qayerida urg'u berilganligini ko'rsatishimiz kerak bo'ladi.

So'z boyligini o'rgatish. Ikkinchi tilde yangi so'zni o'rganish o'qitishning eng oson jihati edi va u sinfda rasmiy e'tiborni talab qilmas edi. Shunga asoslanib, biz lug'atni o'rgatishga juda katta e'tibor berishimiz kerak, chunki u muloqotda muhim ahamiyatga ega.

Boshlang'ich darajada o'qituvchi tez-tez tushuntirish va amaliyot tartib-qoidalaridan foydalanadi. Misol uchun, bizda charchagan, qayg'uli, xursand bo'lgan va hokazolarni ko'rsatadigan flesh-kartalarning individual rasmlari bo'lishi mumkin. Keyin biz rasmni ko'tarib, uni ko'rsatamiz va imo-ishora orqali esnash holatini ko'rsatgan holda so'zni nima ekanligini bildiramiz (masalan, "tired ... she is tired"). Keyin biz so'zni ko'rsatamiz va o'quvchilarni takrorlashini iltimos qilamiz. Keyin biz keyingi rasmni ushlab turamiz (yoki ishora qilamiz) va so'zni aytamiz. Talabalar ko'proq so'zlarni o'rganganlarida, biz o'quvchilar to'g'ri so'zni aytishlari uchun turli xil kartalarni ushlab turamiz va bunda talabalar javob mashqini bajaradi, ya'ni taaba suratda berilgan rasm qanday so'z ekanligini to'g'ri topishi kerak bo'ladi. Keyin talabalar so'zlarni o'z jumllarida ishlatishlari mumkin.

Deyarli boshlang'ich darajani bitirgan sinflar uchun biz turli talabalar turli xil leksik elementlarni bilishadi deb taxmin qilishimiz mumkin. Uni ishlatishning bir usuli bu sinfni o'z lug'at daraxtini yaratishini so'rashdir. Biz biror "mavzu" so'zini yozamiz, talabalardan diagrammani (daraxtni) iloji boricha kengroq qilishlarini so'raymiz. Ehtimol, biz ularni shu mavzuning yana bir bo'lakiga ko'ra kichik guruhlariga ajratishimiz mumkin. Yoki, talabalar doskaga chiqib, bo'r yoki marker yordamida sxemaga birma-bir so'z qo'shib qo'yishadi. Buni bajarayotganda (yoki diagramma bajarilgandan so'ng) biz imlo va talaffuzda yordam bera olamiz yoki biz daraxtni to'ldirishda yetishmayotgan deb hisoblagan muhim deb bilgan so'zlarimizni qo'shishimiz mumkin.

Yuqori sinflarda biz o'quvchilardan so'zlarning qanday ishlatilishi haqida qaror qabul qilishda ko'proq mas'uliyatni o'z zimmalariga olishlarini so'rashimiz mumkin. Birinchidan, biz ulardan mavzu so'zini (masalan, sevimli ob-havo) aytishni so'raymiz, so'ngra ular so'zlar bilan bog'liq jadvalni to'ldirish orqali til tadqiqotini o'tkazadilar (qaysi so'zlar eng og'ir yoki eng og'ir bo'lmagan ob-havoga tegishliligiga qarab). Ular lug'atlar yoki CD xonasiga murojaat qilishlari yoki bir-birlari bilan muloqotlashishlari mumkin. Ular vazifalarini tugatgach, biz boshqa so'zlarni jadvalga qo'yamiz. Ular so'zlarni yana bir bor tadqiq qiladilar va agar ular qiynalib qolsa, biz ularga yordam beramiz. Keyin talabalar bir-birlariga mavzu bo'yicha o'zlarining tajribalarini aytib berishlari so'raladi (masalan, eng yomon ob-havo). Nihoyat, o'quvchilarga turli xil ob-havo metaforalari uchraydigan matnni o'qish so'raladi. Ular o'zlarining ixtiro qiladigan hikoyalarida lug'atlardan foydalanishni so'rashdan oldin, ular tekstdan ob-havo metaforasini topishni so'raymiz.

Bundan tashqari, Nattinger so'z boyligini rivojlantirishning ba'zi usullarini ifodalaydi [4]. U ularni ikki guruhga ajratadi. Birinchisi, kontekstga oid maslahatlar, so'z morfologiyasi, mnemonik qurilmalar, joylashuvlar, juftlashgan assotsiatsiyalar, kalit so'z, umumiy jismoniy javob, kognitiv chuqurlik, rasmiy guruhlash, so'z turkumlari, tarixiy, orfografik o'xshashliklar va birikmalarni o'z ichiga olgan tushunish uchundir. Ikkinchisi ishlab chiqarish uchun; pidginizatsiya, vaziyat to'plamlari, semantik to'plamlar va birikmalar.

Biroq, lug'at haqidagi bilim o'quvchilarning savodxonligini rivojlantirishda muhim rol o'ynasada, ko'p o'qituvchilar dars vaqtlarining kam qismini lug'at o'rgatishga bag'ishlaydilar [5]. Makkarten so'z boyligining chastotasi haqida yana besh narsani ta'kidlaydi; so'zlashuv va yozishdagi turli lug'at, qo'llanish konteksti, birikma (qaysi so'zlar ko'pincha birga qo'llaniladi) grammatik naqshlar va lug'atning strategik ishlatilishi.

Xulosa. Ushbu maqolada biz asosan Harmer til tizimlarini o'qitish bo'yicha takliflarini muhokama qildik [6]. U bizga takrorlash va nazorat qilinadigan amaliyot har qanday o'rganish ketma-ketligining bir qismi ekanligini aytadi. Keyin u deduktiv yondashuvlar (tushuntirish va amaliyot) va induktiv yondashuvlar (kashfiyot faoliyati) o'rtasidagi farqni aniqlaydi, bu yerda talabalar o'zlari uchun qoidalarni o'zlari kashf etadilar va topadilar. Keyingi qismda, Harmer, shuningdek Biz ham ma'noni tushuntirishning turli usullarini batafsil muhokama qildik, shu jumladan mimika, imo-ishoralar, ro'yxat tuzish, tarjima qilish, rasmlardan foydalanish va hokazolar kabi. Shuningdek, biz nazorat ostidagi amaliyotni tashkil qilishning turli usullarini, jumladan, tezkor savol-javob qilish mashqlari, xor va individual tarzda takrorlash mashqlarini ko'rib chiqdik. Keyingi qismlarda biz talabalar o'rganayotgan tilidan ko'proq ijodkorlik bilan foydalanishiga zamin yaratadigan erkinroq amaliyotni muhokama qildik. Keyin, Harmer grammatika, talaffuz, lug'at va funksiyani o'rgatish uchun batafsil dars ketma-ketligini muhokama qilgan. Har bir holatda biz "tushuntirish va mashq qilish" ketma-ketligini, shuningdek, ko'proq kashfiyotga qaratilgan misollarni ko'rdik.

Harmer o'z kitobida nimani tushuntirgan bo'lmasa, ularning barchasini o'qituvchi amaliyotida qo'llay olishi mumkin. Shunga qaramay, o'quvchi sifatida biz hali ham til tizimlarini o'rgatishning to'g'ri yo'lini aytib beradigan boshqa manbalarni o'qishimiz kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Brown, H.Douglas. 2001. *Teaching by Principles, An Interactive Approach to Language Pedagogy*. New York : Addison Wesley Longman
2. Harmer, Jeremy. 2007. *How to Teach English*. Essex – England: Pearson Education Limited
3. Jhonson, Keith. 2001. *An Introduction to Language Learning and Teaching*. Harlow Essex England: Pearson Education Limited
4. McCarten, Jean. 2007. *Teaching vocabulary, Learning from Corpus, Learning for Classrooms*. New York; Cambridge University Press
5. Nattinger, J. (1988). "Some Current Trends in Vocabulary Teaching" in Carter, R. and McCarthy, M. *Vocabulary and Language Teaching*, London: Longman
6. Nunan, David. 1991. *Language Teaching Methodology; a textbook for teachers*. Norwich: Prentice Hall International.
7. Oxford Advanced Learner's Dictionary, 1989

UO'K 37.016:81

CHET TILI O'QITISH METODIKASIDA LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKKA OID TIL BIRLIKLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH *R.U.Sindorov, tayanch doktorant, SamDChTI, Samarqand*

Annotatsiya. Ushbu maqolada globallashtirilgan jamiyatda madaniyatlararo munosabatlar izchilligini talab qilish, shaxsni milliy va umuminsoniy madaniyat dunyosida munosib o'rin egallashi, xorijiy tillarga oid kommunikativ kompetensiyalarni egallashda mahalliy til, tili o'rganilayotgan mamlakat va jahon madaniyati borasidagi bilimlar, ijtimoiy munosabatlar va an'analardan samarali foydalanish bugungi kun davr talabi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Globallashtirilgan jamiyat, madaniyatlararo munosabatlar, ijtimoiy munosabatlar, an'analardan samarali foydalanish, lingvomadaniy birliklar, nutqiy etiketlar, frazeologik va paremiologik birliklar.

Аннотация. В данной статье рассматривается требование системности межкультурных отношений в глобализованном обществе, достойного места личности в мире национальной и общечеловеческой культуры, эффективного использования знаний, социальных отношений и традиций местного языка, страны, где язык изучается, а мировая культура в приобретении коммуникативных компетенций, связанных с иностранными языками, сегодня является велением времени.

Ключевые слова: глобализованное общество, межкультурные отношения, социальные отношения, эффективное использование традиций, лингвокультурные единицы, речевые этикетки, фразеологические и паремнологические единицы.

Abstract. In this article, the demand for the consistency of intercultural relations in the globalized society, the individual's rightful place in the world of national and universal culture, the effective use of knowledge, social relations and traditions of the local language, the country where the language is being studied, and world culture in the acquisition of communicative competences related to foreign languages today is the demand of the times.

Key words: Globalized society, intercultural relations, social relations, effective use of traditions, linguistic and cultural units, speech etiquettes, phraseological and paremiological units.

Ma'lumki, 20-asrning ikkinchi yarmiga kelib, chet tillarni o'qitishda inson omili (antroposentristik paradigma) alohida urg'u qaratilib, til o'qitishning madaniyat, turli xil etnoguruhlar va milliy mentalitet bilan uzviy bog'liqligiga bo'lgan e'tibor yanada kuchaydi. Natijada ma'lum bir tilni o'rgatish jarayonida sotsiolingvistika, lingvomamlakatshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, psixolingvistika kabi fan tarmoqlarining unsurlaridan amalda samarali foydalanish ehtiyoji yuzaga keldi.

Globallashgan jamiyat madaniyatlararo munosabatlar izchilligini talab qilishi bilan bir qatorda, madaniyatlar orasidagi bir-birini tushunmaslik natijasida madaniy ixtiloflarni ham yuzaga keltirmoqda. Shu boisdan zamonaviy ta'lim tizimida shaxsni milliy va umuminsoniy madaniyat dunyosida munosib o'rin egallashi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar negizida tarbiyalanishi masalasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa xorijiy tillarga oid kommunikativ kompetensiyalarni egallashda mahalliy til, tili o'rganilayotgan mamlakat va jahon madaniyati borasidagi bilimlar, ijtimoiy munosabatlar va an'analardan samarali foydalanish bugungi kun davr talabi hisoblanadi, zero chet tillarni bilish insonning umumiy madaniyati va ma'lumotlilik darajasini ko'rsatuvchi belgilardan biridir.

Lingvomadaniyatshunoslikka oid til unsurlarining chet tili o'qitish metodikasida tutgan o'rni haqida fikr bildirar ekanmiz, ularning turli lingvomadaniy birliklar atamalari ostida namoyon bo'lishiga diqqatimizni qaratishimiz lozim. Xususan ular tarkibidan ramz, asotir, metafora, paremiologik va frazeologik birliklar, lakunalar, stereotiplar, nutqiy etiketlar keng o'rin tutadi. Bizning fikrimizcha, olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy konseptlari majmui bo'lgan konseptosferani, lisoniy ongni tavsiflash hamda til egalarining milliy-madaniy mentalitetini aks ettiruvchi bunday lisoniy birliklari orasida frazeologik va paremiologik birliklar munosib o'rin egallaydi. Xorijiy tillarni o'qitishni madaniyat bilan o'zviy aloqada bo'lgan va ilmiy jihatdan asoslangan nazariy bazaga ega bo'lgan holda tashkil etilishigina bugungi kun jamiyat talablariga javob bera oladi.

Zero, chet tili o'qitish tizimimizdagi mavjud normativ-huquqiy hujjatlarda (maktab, kollej va litsey, oliy o'quv yurtida chet tili o'qitish bo'yicha davlat ta'lim standartlarida, nofilologik fakultetlar uchun tuzilgan chet tili dasturlarida) ko'p yillar mobaynida milliy va umuminsoniy madaniyatga yetarlicha e'tibor qaratilmaganligi o'z isbotini topdi. Natijada 2013-yil 8-may kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan chiqarilgan "Uzluksiz ta'lim tizimining chet tillar bo'yicha davlat ta'lim standartini tasdiqlash to'g'risida"gi 124-sonli qarori yosh avlodga xorijiy tillarni o'rgatishda ko'p madaniyatlilikka tayangan holda til bilish kompetensiyalarini o'zlashtirish talabiga javob bera olmay qolgani bois, bu qaror 2021-yil 13-avgustda o'z kuchini yo'qotdi. Jumladan, mazkur qarorda talabalarda sotsiolingvistik kompetensiyani takomillashtirish haqida shunday deyilgan edi: "Sotsiolingvistik kompetensiya so'zlovchining biror bir nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va xohish-istagidan kelib chiqqan holda kerakli lingvistik shakl, ifoda usulini tanlash imkonini yaratadi. Sotsiolingvistik kompetensiya ijtimoiy-madaniy kompetensiyani o'z ichiga olib, autentik nutqning milliy xususiyatlarini: o'zi yashayotgan mamlakatning urf-odatlarini, qadriyatlarini, marosimlarini va boshqa milliy-madaniy xususiyatlarni bilish hamda tili o'rganilayotgan mamlakat bilan taqqoslangan holda taqdim eta olish qobiliyatini ko'zda tutadi".

Shu nuqtai nazardan, endilikda til va madaniyat birligining yaqqol namunasi bo'lgan bunday frazeologik va paremiologik birliklardan chet tili o'qitishda unumli foydalanish yo'llarini ishlab chiqish, xorijiy tillarni o'zlashtirish jarayonida turli tillardagi frazeologik birliklarga qiyosiy metodologik jihatdan yondashish masalasi til chet tili o'qitish metodikasi fanining asosiy vazifalaridan biriga aylanadi deb hisoblaymiz. Chunki, ma'lum bir tilning frazeologik va paremiologik tarkibi o'sha tilda gaplashuvchi xalqning o'zligi, tarixiy va ma'naviy tajribasini aks ettiruvchi dunyoqarashning o'ziga xos xususiyatlari borasida mushohada yuritish imkonini beruvchi obrazlilik bilan murakkab konsept hisoblanadi.

Jumladan, rus olimi Teliyaning ta'kidlashicha, frazeologik birliklarning inson ongiga ta'siri kuchli bo'lib, ular orqali milliy-madaniy o'ziga xoslik obrazdagi madaniy realiyalardan tarkib topgan obrazli asoslash yordamida ongimizga singdiriladi, bu o'ziga xoslikning ko'rsatkichi vazifasini esa frazeologizmlar qamrovidagi madaniy konnotasiya yoki lingvomadaniya o'taydi. (Teliya V.N., 215-bet)

Tadqiqotlar natijasida shunga guvoh bo'ldikki, talabalar ongida fransuz tilida madaniy tushunchalarni shakllantirish uchun, eng avvalo fransuz madaniyatining o'ziga xos belgilarini bilishimiz va tarkibida shunday til belgilari mavjud paremiologik va frazeologik birliklardan dars jarayonida samarali foydalanish kerak bo'ladi. Masalan, Fransiya xududining katta qismi suv bilan o'ralgani, ya'ni mamlakat chegarasi g'arbda Atlantik okeani, janubda O'rta yer dengizi, shimolda La Mansh bug'ozi bilan o'rab olingani fakti asosida fransuzlarning o'zaro muloqotga kirishishida, shuningdek ularning kiyinish, ovqatlanish madaniyatida, ijtimoiy faoliyatlarida suv va suv havzalari, dengiz hayvonlari yetakchi o'rinda turishi talabalarga tushuntirilishi lozim. Demak, fransuzlar uchun okean, dengiz, daryo, sohil, qirg'oq hamda dengiz hayvonlari tushunchalari madaniyat belgisi sifatida tan olingani bois, bu tilni chet tili sifatida o'qitishda tayanch so'zlari aynan suv va suv hayvonlari bilan bog'liq ibora va maqollardan foydalanish shart deb hisoblaymiz.

Masalan, o'zbek talabalariga Fransiya mamlakatining geografik o'rni haqida ma'lumot berish jarayonida quyidagi jadval bo'yicha talabalardan fransuz tilidagi frazeologik birliklarni tarkibidagi tayanch leksemalarni topish va ularning leksik ma'nolarini fransuz va o'zbek milliy madaniyati asosida tushuntirib berish vazifasini berish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

Fransuz tilidagi frazeologik birlik (FB)	FBning so'zma-so'z tarjimasini	FB ning o'zbek tilidagi muqobili	FB dagi tayanch so'zni ko'rsating
il y a de lku à boire	ichsa bo'ladi	yashab ketsa bo'ladi	Masalan: boire -ichmoq
les eaux sont basses	suvi past	cho'ntagi quruq, cho'ntagida ximiri yo'q	eaux –suv
Ne dis pas à la fontaine: je ne boirai jamais de ton eau	Favvoraga “Men hech qachon suvingni ichmayman” – deb aytma	suvini ichadigan quduqqa tupurma	
jorter de lku à la rivière	daryoga suv qo'ymoq	o'z ulushini qo'shmoq	
se ressembler comme deux gouttes dku	ikki tomchi suvdek o'xshamoq	bir-biriga qo'yib qo'ygandek o'xshamoq	
énorme commeune baleine	kitdek o'lkan	juda kata hajmda	
souffler comme une baleine	kitdek ovoz chiqarmoq	og'ir nafas olmoq	
voyager en lapin	dengiz sayohatchisi quyon	transportda chiptasiz ketmoq	
cat un mariage de la carpe et du lapin	karp balig'i va quyoning birga yashashidek	it-mushukdek yashamoq	
indifférent comme une carpe	karpdek sovuqqon	juda sovuq, o'ta sovuqqon	
muet comme une carpe	karpdek go'ng	og'zidan gap chiqmaydi, mum tishlagan	

Yoki “Kiyim-kechak” mavzusida o'zbek tilidagi ibora yoki maqollarda tayanch madaniy birlik sifatida to'n, chopon, do'ppi, qalpoq, salla, kovush, belbog', paytava kabi asosan o'zbek erkaklarining milliy liboslari qo'llanilishi borasida talabalarga ma'lumot bergan holda, quyidagi kiyim-boshga oid fransuz iboralardagi tayanch so'zlarni topish va bu frazeologiyalarni o'zbek

tilidagi muqobillariga solishtirish topshirig'i ham fransuz tilini xorijiy til sifatida o'rganayotgan talabada katta qiziqish uyg'otadi.

jeter son **bonnet** par-dessus les moulines (so'zma-so'zi: shlyapani shamol tegirmoni ustiga tashlamoq) ;

mettre son **bonnet** de travers (so'zma-so'zi: shlyapani qiyshaytirib kiymoq) ;

avalier [manger] son **chapeau** (so'zma-so'zi: shlyapasini yutib yubormoq);

je mangerais mon **chapeau** si... (so'zma-so'zi: agar shunday bo'lsa, shlyapamni yeyman) ;

tirer son **chapeau** (so'zma-so'zi: shlyapasini yechmoq)

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda til o'qitish metodikasida chet tilidagi har bir frazeologik va paremiologik birliklardan moddiy madaniyatni o'zida aks ettiruvchi ma'naviy qadriyatlar sifatida foydalanish masalasiga jiddiy e'tibor qaratish talab etiladi.

Shu o'rinda, tilga ixtisoslashmagan oliy o'quv yurtlarida chet tili o'qitish metodikasida quyidagilarga alohida e'tibor qaratish zarur deb hisoblaymiz:

1) ixtisosligi chet tili bo'lmagan oliy o'quv yurtlarida chet tili o'qitishni tili o'rganilayotgan mamlakat madaniyatini tarannum etuvchi matnlar asosida tashkil etish zarur;

2) xorijiy tilni yaxshi o'zlashtirish maqsadida o'qituvchi va talabalardan milliy va tili o'rganilayotgan mamlakat madaniyatlarini yaxshi bilishlari talab etiladi;

3) o'rganilayotgan chet tili va ona tili o'rtasidagi til birliklarini qiyoslab o'rganish xorijiy tilni o'zlashtirishni osonlashtiradi;

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nazarov P.J. O'zbek milliy kiyim-kechaklari asosida hosil qilingan paremiya va frazemalar tavsifi borasida // "Замонавий лингвистик тадқиқотлар: хорижий тажрибалар, истиқболли изланишлар ва тилларни ўқитишнинг инновацион усуллари" мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. –Самарқанд, 2022 йил 20-21 май. 175-176-бетлар.

2. Фурманов В.П. Межкультурная коммуникация и лингвокультуроведение в теории и практики обучения иностранным языкам. –Саранск, 1993. -124 с.

3. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантические, прагматические, лингвокультурологические аспекты. –М.: Школа „Языки русской культуры“, 1996. . – 288 с.

UO'K 372.881.111.1

TALABALARNING KASBIY AUDITIV LAYOQATINI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA XORIJ TAJRIBALARI

G.R.Sobirova, PhD, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Toshkent

Аннотасија. *Jahondagi rivojlangan davlatlarning tajribasi ilg'or pedagogik texnologiyalarga asoslangan holda talabalarining bilim olishga bo'lgan qiziqish va ehtiyojlarini qondiribgina qolmasdan, yuqori malakali mutaxassislar yetishtirib berish vazifalarini ham hal qilmoqda. Ushbu maqolada, talabalarining kasbiy auditiv layoqatini rivojlantirish bo'yicha xorij tajribalarini o'rgandik.*

Калит со'злар: *Kasbiy auditiv layoqat, talabalar, xorijiy tajribalar, shaxsiy rivojlanish, elektron qo'llanmalar.*

Аннотация. *Опыт развитых стран мира, основанный на передовых педагогических технологиях, не только удовлетворяет интерес и потребности студентов в обучении, но и решает задачи подготовки высококвалифицированных специалистов. В данной статье мы изучили зарубежный опыт по развитию профессиональных слуховых навыков у студентов.*

Ключевые слова: *Профессиональная слухоспособность, студенты, зарубежный опыт, личностное развитие, электронные пособия.*

Abstract. *The experience of the world's developed nations, based on cutting-edge pedagogical technology, not only satisfies the interest and demands of students in learning, but also addresses the challenges of producing highly competent professionals. In this research, we looked at how students' exposure to different cultures affected their ability to develop professional aural skills.*

Keywords: *Professional auditory ability, students, foreign experiences, personal development, electronic manuals.*

Ma'lumki, elektron ta'limiy resurslar mavjudligiga qaramasdan, o'zbekistonlik talabalar uchun milliy mentalitet xususiyatidan kelib chiqib hamda til o'zlashtirish bo'yicha malaka talablarini amalga oshirish uchun muayyan ishlab chiqilgan axborot-kommunikasion ta'limiy resurslariga ehtiyoj mavjud. Garchi, bugungi kunda respublikamiz OTMLarida ingliz tilini o'qitishda ko'plab xorijiy mamlakatlar tajribasiga tayanish holatlari mavjud bo'lsada, ushbu muammo o'z yechimini kutayotgan masalalardan biriga aylangan.

Biz tadqiqot doirasida xorij tajribalarini o'rganar ekanmiz quyidagi metodlarni o'qitish jarayonida qo'llash borasidagi tajribalarni ham tahlil qildik.

"Silent way" (jimlik metodi) XX asrning 60-yillarida vujudga kelgan. Bu metod ingliz tilini o'rganishda tabiiy omillardan foydalanishni ko'zlaydi Har bir insonda til o'rganish qobiliyati tabiiy mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra, talaba ingliz tilini mukammal o'rganmoqchi bo'lsa, unga barcha pedagogik shart-sharoitlarni yaratib berish zarur bo'ladi. Shu bois, mazkur metod tarafdorlari fikri bo'yicha ingliz tili o'qituvchisi talabaning imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga shart-sharoit yaratishi zarur. O'qituvchi so'zlarning turli simvollarini ko'rsatish, o'qish va eshittirish orqali talabaning til boyligini ko'paytiradi. Simvollar keyinchalik so'zlar bilan uzviy bog'liqlikda xotirada saqlanib qoladi.

"Total-physical response" (jismoniy jihatdan axborotga nisbatan ta'sirni ko'rsatish metodi). Mazkur metodning talabiga binoan o'zidan o'tkazilmagan har qanday axborot xotirada saqlanib qolmaydi. Shu bois ham xorijiy tilni o'rganish uchun til axborotini inson o'zidan o'tkazishi lozim. Shunga ko'ra, avval talaba yetarli hajmdagi xorijiy til bo'yicha axborotlar bilan qurollantiriladi. Keyin esa qariyb yigirma soat talaba faqat berilgan axborotlar majmuasidan iborat xorijiy til materialini muntazam eshitib boradi. Keyin esa talabadan olingan axborotlarga nisbatan jismoniy javob berish talab etiladi. Javob berish tana harakatlari orqali kechadi. Masalan, "Stand up!" deyilganda talabalar turadi, "Sit down!" deyilganda talabalar o'tiradi. Binobarin, uzoq vaqt talaba avval eshitib, keyin o'z harakatlari orqali axborotni o'zlashtirib olganidan so'nggina mana shu axborot bilan faol munosabatlar o'rnatiladi. Mazkur metodda talabalar keyinchalik na faqat o'qituvchi bilan, balki faol tarzida o'zaro ham keng muloqotga kirishadilar.

"Suggestopedia" – talabalarning kasbiy auditiv layoqatini rivojlantirishda (colloquial speech) va yozma («reading») nutqning til materialiga chuqur kirib borish metodi. Mazkur metod o'tgan asrning 70-yillaridan keng tarqala boshladi. Mazkur metod tarafdorlarining fikriga ko'ra, inson har qanday boshqa xorijiy tilni o'rganishi mumkin. Shu bois, guruhdagi barcha talabalar o'zlariga yangi, xorijiy til mamlakatiga doir ismlarni qabul qiladilar, o'zlari uchun yangi biografialarni o'ylab chiqaradilar. Yangi til mamlakatida yashashni fantaziya qila boshlaydilar. Shu bois, talabalarda illyuziya, ya'ni yangi mamlakatda yashayotgan yangi inson qiyofasi vujudga keltiriladi. Talabalarning kasbiy auditiv layoqatini rivojlantirishda (colloquial speech) va yozma ("writing") til o'rganish imkoniyatlari juda kengayadi, ular erkin muloqotga kirishganidan so'ng esa, ularda o'z kuchlariga ishonch bir necha barobar ortadi.

Shunday qilib, talabalarning kasbiy auditiv layoqatini rivojlantirish bo'yicha xorij tajribalarini tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Bugungi kunda barcha pedagoglar innovasion pedagogik faoliyatni pedagogik amaliyotga tatbiq eta olishlari shart. Ayniqsa, oliy ta'lim tizimida, xususan ingliz tili bo'yicha faoliyat olib borayotgan pedagog kadrlarning innovasion faoliyatlariga bo'lgan talab juda kuchli ekanligi ayon. Shunga ko'ra, zamonaviy o'qituvchi pedagogik ilmiy-tadqiqot ishlarini kengaytirishi, ta'lim jarayonida intellektual mulkni asrashi va yanada rivojlantirishi, yangi va ilg'or pedagogik ishlanmalarni amaliyotga joriy qilishi, innovasion loyihalar ko'lamini kengaytirishi talab etiladi. Bunda oliy ta'lim tizimida ingliz tilidagi o'quv materialini innovasion shakl, vosita va usullarni joriy etish orqali o'zlashtirish, buning uchun maxsus tayyorgarligi mavjud bo'lgan pedagogik kadrlarni yetishtirish muhim hisoblanadi.

2. Ko'rgazmali qurollardan effektiv foydalanish – qo'yilgan pedagogik maqsad va tadqiqot mavzusi doirasida juda keng ravishda qo'rgazmali qurollardan foydalanish mumkin. Ko'rgazmali qurol sifatida filmlar, vaziyatlar, hodisalar, ijtimoiy holat va xalqaro vaziyat, konflikt holatlari ishlatish mumkin.

3. Maqsadli tadbirlar o'tkazish - yetakchilikni namoyon qilishga bag'ishlangan maxsus tanlov, ko'rgazmalar, intervyular, konferensiya, anjumanlar, davra suhbatlarini tashkil qilishdan iborat bo'ladi. OTM da talabalarda bilan turli ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni chet tilida o'tkazish juda katta samara beradi. Agar mazkur jarayonda OTM rahbariyati ham xorijiy til malakalarini namoyon qila olsa, nur ustiga nur bo'ladi. Ya'ni talabada taqlid qilish uchun yorqin namuna shakllantirilgan bo'ladi.

4. Tadqiqot doirasida ingliz tilini o'qitishda quyidagi pedagogik vositalar samaralidir:

- ta'lim jarayonining texnik qurilmalari (video, magnitofon, audio, kreroks, tablolar, flep-chatlar, multi-media vositalari) va IT texnologiyalari bilan ta'minlanganligi;
- mavzuga oid maxsus ommabop va ilmiy manbalarning mavjudligi va ulardan foydalanishning hammabop ekanligi;
- milliy qadriyatlar va milliy madaniyat omillardan unumli foydalanish imkoniyatining mavjudligi (suhbatlar, uchrashuvlar, muzey, kino, teatrga borish);
- tadbirlarni tashkil qilish va o'tkazishda turli xorijiy mehmonlar, xususan xorijiydavlatlar elchilari, ularning namoyondalri bilan uchrashuvlar o'tkazish imkoniyatining mavjudligi;
- chet tillarni o'qitishda amaliy tajribalarni shakllantirish uchun "tilni o'z ona tili deb bilgan" o'qituvchilar sonining mavjudligi va ularning ta'lim jarayoniga tortilganligi";
- hayotiy voqealarni shuhrat qozongan insonlar bilan bo'lgan muloqotlar orqali muhokama qilish imkoniyatining yaratilishi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilini o'qitishda uzviylik va uzluksizlik tamoyilini joriy etadigan eng birinchi shaxs bu o'qituvchidir. Binobarin, pedagogik faoliyat nufuzini oshirish, uning samaradorligini ta'minlashning muhim omillaridan biri bu ta'lim jarayonida o'qituvchining pedagogik innovasion faoliyatini tashkil etishdir. Zamonaviy pedagogik innovasiyalarsiz pedagogik jarayon samaradorligi oqsaydi. Innovasion pedagog faoliyat ta'lim tizimidagi amalga oshirilishi zarur bo'lgan "portlash" effektini ta'minlab beruvchi bosh omillardan biridir.

REFERENCES:

1. Sobirova G.R. Development of auditory speech in students. Scientific practical research in Uzbekistan. Tashkent 2020
2. Tolipov O'Q., Usmonboeva M.H. Practical foundations of pedagogical technologies / Study manual. - T.: Science, 2006. - 264 p.
3. Tokulov Kha.A., Muqimov M.O. Informatization of the preparation of future junior specialists for professional activity / Study guide. - T.: "Science and technologies", 2014. - 176 p.
4. Kuronov M. Organization of spiritual and educational work in institutions of higher education.-T. 2011. - 88 p.
5. Kuronov M. Organization of spiritual and educational work in institutions of higher education.-T. 2011. - 88 p.

UO'K 371

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ASOSIY MIQDORLARNI O'RGATISHDA KO'RGAZMALILIKNING AHAMIYATI

B.Sultanov, f.-m.f.n., Xorazm viloyati Pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi, Urganch

D.Rustamova, magistrant, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. *Boshlang'ich sinf matematika darslarida uzunlik, vaqt, hajm(suyuqlik), yuza, massa o'lchov birliklarini o'rgatishda ko'rgazmalilikning ahamiyati va ularni bolalarga o'rgatish metodlari.*

Kalit so'zlar: *asosiy o'lcham birliklari, massa, uzunlik, vaqt, hajm, ko'rgazmali qurol, ko'rgazmalilik.*

Аннотация. *Значение наглядности в обучении единицам измерения длины, времени, объема (жидкости), поверхности, массы на уроках математики в начальной школе и методика обучения им детей.*

Ключевые слова: *основные единицы измерения, масса, длина, время, объем, зрительный прибор, наглядность.*

Abstract. *The importance of visualization in teaching the units of measurement of length, time, volume (liquid), surface, mass in elementary school mathematics lessons and methods of teaching them to children.*

Key words: *basic measurement units, mass, length, time, volume, visual instrument, visuality.*

Boshlang'ich ta'lim maktabgacha ta'limning uzviy davomi sifatida keyingi ta'limlarning asosi va poydevoridir. Shuning uchun ham boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi o'quvchilarga bilim tamal toshlarini shunday qo'yishi kerakki, o'quvchi boshlang'ich sinfdagi bilimlariga asoslanib, yuqori sinfdagi bilimlarni chuqur egallashda qiynchiliklarga duch kelmasliklari kerak. Har bir berilayotgan bilim puxta bo'lishida, o'quvchilarning fazoviy va miqdoriy tasavvurlarini shakllantirishda va dunyoqarashlarini kengaytirishda ko'rgazmalilikning ahamiyati kattadir. Bunda boshlang'ich sinf o'qituvchisiga darslik, metodik tavsiyanomalar va matematikaning barcha o'qitish vositalari xuddi suv va havodek zarur.

Eslatib o'tish mumkinki, ko'rgazmalilik deganda asosida predmetli yoki real modellar yotuvchi o'qitish vositalari tushuniladi[1]. Ko'rgazmali qurollarning boshlang'ich ta'limdagi o'rni o'quvchilarning abstrakt va konkret tasavvurlarini rivojlantirishdan va o'stirishdan iborat. Ko'rgazmali qurollardan foydalanish orqali o'qituvchi o'quvchilarning e'tiborini va diqqatini kuzatadi, shuningdek, o'rganayotgan materiallarni puxtaroq o'zlashtirish imkonini beradi. Masalan: o'qituvchi vaqt mavzusini o'rgatayotganda soatlarning turli modellaridan ko'rgazma sifatida foydalanadi.

Ko'rgazmali qurollar bolalarni mustaqil ishlash malakasini tarbiyalashdagi ahamiyati beqiyosdir, chunki hozirda ishlab chiqarilayotgan zamonaviy darsliklar mustaqil ishlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Matematika o'qitishning turli bosqichlarida turli mavzularni o'rgatishda ko'rgazmalilikni tashkil qilish turlari ko'p. Masalan: elektron shakldagi ko'rgazmalar, qog'ozdan, kartondan yasalgan ko'rgazmalar, tayyor modellar (soat, tarozi, chizg'ich)larni aytishimiz mumkin. Ko'rgazmalarining turlarini bilish o'qituvchiga ularni to'g'ri tanlash va o'qitishda ulardan samarali foydalanishga imkon beradi. Ko'rgazmali qurollarning asosan 2 turi mavjud: tabiiy ko'rgazmalar va tasviriy ko'rgazmalar. Tabiiy ko'rgazmalarga atrof muxitdagi narsalar: daftarlar, qalamlar, cho'plar kubiklar va xakozolarni misol qilishimiz mumkin. Tasviriy ko'rgazmalarining quyidagi shakllari mavjud: predmetli rasmlar, predmet yoki figuralarning qog'oz va kartondan yasalgan tasvirlari, predmetlar yoki figuralar tasvirlangan jadvallar. Ushbu turga hozirgi kunda ko'p ishlatilayotgan elektron shakldagi ko'rgazmalarni ham kiritish mumkin. Ular foydalanish nuqtai nazaridan umumiy sinf foydalanishi mumkin bo'lgan va individual qo'llanmalarga bo'linadi. Umumiy qo'llanmadan birdaniga butun sinf(guruh) foydalanadi (ularni ba'zan namoyishli ko'rgazma qo'llanmalar deb ham ataladi). Individual qo'llanmalar- mavzusi bo'yicha bir xil bo'lib, faqat o'lchamlari bilan farq qiladigan qo'llanmalardir. Ularga misol sifatida geometrik figuralarning modellari, kesma, raqamlar, chizmachilik asboblari va boshqalarni misol qilishimiz mumkin. Umumiy va individual ko'rgazmalardan to'g'ri foydalanish muhimdir. Tayyorlash nuqtai nazaridan ko'rgazmalar: bosmoxona usuli yoki fabrikada tayyorlangan; o'qituvchi yoki bolalar tomonidan qo'lda yasalgan kabi turlarga bo'linadi. Qo'lda yasalgan ko'rgazmalar tayyor ko'rgazmalarni to'ldiradi. Ular masalalar tuzish uchun rasmlar va chizmalar, yig'ma geometrik figuralar, raqamlarini yoki ayrim

so'zlarini almashtirish mumkin bo'lgan jadvallar, elektronlashtirilgan ko'paytirish va qo'shish jadvallari va hakozolardir. Ko'rgazmalarni tayyorlashda ko'proq bolalarni jalb qilish yaxshi samara beradi. Bu katta ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega, o'quvchilar bilimlarni ongli, puxta egallashiga yordam beradi. O'z qo'llari bilan yasagan ko'rgazmalar bilan ishlashda bola mehnatga hurmat bilan qaraydigan bo'ladi. Qo'lda yasalgan ko'rgazmalarni tayyorlash uncha murakkab bo'lishi kerak emas, estetika talablariga va maktab gigiyenasi normalariga javob berishi lozim.

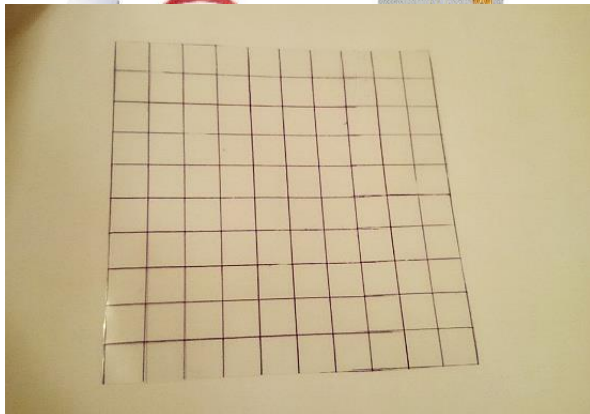

Miqdorlar boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan asosiy tushunchalardan biri bo'lib, bolalarda bu haqida tasavvurlar predmetlar va ularning o'lchovi orasidagi bog'liqlikni anglash uchun shakllantiriladi. 1–2-sinflarda o'quvchilar uzunlik, massa, (og'irlik) hajm, vaqt haqida va ularning o'lchov birliklari haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Misollarni yechish jarayonida ular baho, qiymat, miqdor, narx, tezlik, masofa, unumdorlik tushunchalari bilan tanishadilar[2]. Turli miqdorlarni bolalarga o'rgatishda har xil amaliy mashq turlaridan foydalaniladi. Masalan, bolalar guruh shaklida, yakka tartibda yoki barcha o'quvchilar ishtirokida o'rganish ishlarini amalga oshirishlari mumkin. O'quvchilar "miqdor" tushunchasining asosiy belgilarini turli muammoli vaziyatlarda va amaliy mashg'ulotlar mobaynida o'rganib, bilib boradilar. Miqdorlarni o'rgatish nafaqat amaliy ahamiyatga balki bu orqali bolalar hayotiy muammolarni ko'ra olish layoqatlarini shakllantirishlari mumkin.

Uzunlikni o'rgatishda o'qituvchi bolalarda mavjud bilimlar bilan tanishib oladi. Keyin ularga bir xil rangli ammo turli uzunlikdagi tasmalarni ko'rsatadi va farqli jihatlarini birin-ketin savollar berish orqali so'raydi. O'quvchilar bu tasmalarning farqli jihati ularning uzunligida ekanligini aytadilar. Bunday mashq turlarini boshqa obyektlar ustida ham o'tkazish mumkin, faqat foydalanilayotgan obyektlar bolalarga notanish bo'lmasligiga e'tibor qaratmoq kerak. Aks holda bolalar chalg'ishlari, diqqatlari boshqa yoqqa qaratilishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi ko'rgazma tayyorlayotganda har qanday jihatni hisobga olishi talab qilinadi.

Massani o'qitishda asosiy ko'rgazma bu pallali, elektron va hokoza ko'rinishidagi tarozilar hisoblanadi. Tarozilar bilan ish olib bormasdan oldin,

o'qituvchi massa tushunchasini bolalarga o'rgatish uchun ikkita qutidan foydalanishi mumkin. Lekin bu qutilarning rangi, shakli xullas, massasidan tashqari barcha jihatlarini bir xil bo'ladi. Bolalarga qutilarning bir-biridan farqli jihatini aniqlash topshiriladi. Shunda ular bu farqli jihati ularning massasida ekanligini anglaydilar. Oddiy ko'rgazma orqali bolalarga hamma narsani ham ko'rinishiga qarab og'ir yoki yengil ekanligi to'g'risida fikr bildirib bo'lmasligi tushuntiriladi. Tarozilar esa jismlarning massasini aniq aytib berish uchun juda yaxshi vosita ekanligini va ular ham turlicha bo'lishi namunalar

orqali bolalarga ko'rsatib o'tilishi mumkin. Masalan, pallali tarozida o'lchash uchun tarozining bir pallasiga jism qo'yilsa, boshqasiga shu jism og'irligiga teng toshlarni qo'yish talab qilinadi. Ammo, zamonaviy tarozi bo'lgan elektron tarozilar esa ortiqcha urinishlarsiz o'lchash imkonini berishini ham ko'rgazmalar orqali yoki tarozini o'zini olib kelib ko'rsatish mumkin. Shunday bo'lsa ham bolalarga dars davomida o'rganishlari uchun pallali tarozi qo'l keladi. Chunki o'quvchilar hozirda o'rganish jarayonida bo'lib, pallali tarozining pallalarining tengligiga erishish uchun bir xil og'irlikdagi jismlardan foydalanishlari kerak bo'ladi. Bunday amaliy mashg'ulot turi esa teng massali jismlarni tanlash uchun matematik hisob- kitobga zamin yaratib beradi. Bu esa ayni muddaodir.

Hajm(suyuqlik) tushunchasi litr (litr (fransuzcha litr, lotincha litra – sig'im o'lchovi; belgilanishi – l; xalqaro – L yoki l) – 1 kub detsimetrga(dm^3) teng hajm va quvvatni o'lchash uchun tizimdan tashqari metric birlik [3]) so'zi bilan bog'liq bo'lganligi uchun bolalarga uni o'rgatishda turli idishlardan foydalanish mumkin. Ya'ni idishlar hajm jihatdan bir xil ammo, ko'rinishlari har xil bo'lishi sodda modellar orqali ko'rsatib beriladi. O'qituvchi tomonidan bu har xil ko'rinishdagi idishlarga suv solib bolalarga ko'rsatiladi. Bolalardan qaysi idishdagi suvning hajmi ko'p ekanligi so'raladi. Bolalarning ko'pchiligi tabiiyki suv sathi baland bo'lgan idishda suv ko'p deb javob berishlari mumkin. Keyin o'qituvchi tomonidan ikkala idishdagi suvning ham tengligini isbotlash uchun suv hajmini o'lchovchi maxsus idishga ikki idishdagi suvlar ham solib ko'rsatiladi. Bolalar

ikkita, ko'rinishlari har xil bo'lgan idishlardagi suv hajmi bir xil bo'lishi mumkinligini isbotini ko'radilar. Demak, bu tajribadan shuni xulosa qilish mumkinki, idishlarning ko'rinishlari ularning hajmini belgilamas ekan.

Yuza o'lchov birliklari mavzusining o'rgatilishi boshqa o'lchov birliklariga nisbatan biroz murakkabroq tuyulishi mumkin. Chunki yuza o'lchov birligi hosilaviy o'lchov birlik bo'lib, bolalarga uni hosil bo'lishi uchun ikkita uzunlik o'lchov birliklarini ko'paytirish (cm^2 , m^2 , dm^2) kerak bo'lishini amaliy ishlar yordamida tushuntiriladi. Lekin dastlabki tushuntirish ishlari yuza haqida tasavvurlarni shakllantirishdan iborat. Buning uchun ko'rgazmali qurol sifatida paletkalar yordamga keladi. Bunday turdagi vositalar har bir bolaning o'zida bo'lgani ma'qul. Paletkani yasash ishlarini texnologiya darslarida amalga oshirish mumkin.

Bolalarga bu ko'rgazmali quoldan foydalanishni o'rgatish uchun avvalo soddaroq bo'lgan, tanish geometrik figuralar: kvadrat, to'g'ri to'rtburchaklarning yuzalarini topish o'rgatiladi, keyin esa bir muncha murakkabroq bo'lgan yuzaga ega geometrik figuralar yuzalarini taqriban hisoblash o'rgatiladi. Buning uchun murakkabroq burchak yoki tomonga ega bo'lmagan geometrik shakl olinib, ustiga paletka qo'yiladi, avval butun kvadratlar, keyin esa to'liqmas kvadratlar soni sanaladi. To'liq kvadratlar soniga to'liqmas kvadratlar sonining yarmi qo'shiladi va shaklning taqriban yuzasi hisoblanadi.

O'quvchilarga miqdorlarni o'rgatishda ko'rgazmali qurollarning turlari ko'p va xilma-xil ekanligi, ularni keragini zarur joyda ishlatishga o'rgatish o'qituvchining mahoratiga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://foydali-fayllar.uz/wp-content/uploads/2021/02/1-sinfda-korgazmali-qurollardan-foydalanish.pdf>
2. Matematika o'qitish metodikasidan praktikum. M. E. Jumayev
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

UO'K 159.9

O`SMIRLARDA STRESSGA BARQARORLIKNI TA`MINLASHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

M.Yu.Tosheva, doktorant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o`smirlarda kuzatiladigan stressga barqarorlikni rivojlantirish masalalari ko`rib chiqiladi. Ushbu holarda amalga oshirish lozim bo`lgan psixologik amaliyotlar, metodlar muhokama etiladi. Sohaga oid ilmiy qarashlar tahlil etiladi va xulosalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: stress, o`smirlik, psixologiya, metod, barqarorlik, natija, texnologiya.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития стрессоустойчивости, наблюдаемые у подростков. Обсуждаются психологические практики и методы, которые следует применять в этих случаях. Анализируются научные взгляды на данную область и делаются выводы.

Ключевые слова: стресс, подростковый возраст, психология, метод, устойчивость, результат, технология.

Abstract. In this article, the issues of developing resilience to stress observed in adolescents are considered. Psychological practices and methods that should be implemented in these cases are discussed. Scientific views on the field are analyzed and conclusions are drawn.

Keywords: stress, adolescence, psychology, method, stability, result, technology.

Kirish. Stress holatlari o`smirlikda uchrab turadigan holatlardan biri hisoblanadi. Ushbu holatda xotijramlikni saqlash, barqarorlikni boshqara olish ko`nikmalari yetakchi o`ringa chiqadi. Bu davr taxminan bolalarning 5-8 sinflarida o`qish paytlariga to'g'ri keladi va 11-12 yoshdan 14-15 yoshgacha bo'lgan davr oralig'ida kechadi. Ayrim bolalarda bu davr 1-2 yil ertaroq yoki kechroq kuzatilishi mumkin. O`smirlik davri "o'tish davri", "og'ir davr", "inqiroz davri" kabi nomlar bilan ham ataladi. O`smirlik davri psixologik xususiyatlarning alohida namoyon bo'lishi sharoiti bo'lib, unda favquloddagi ta'sirlar natijasida ayrim o'zgarishlar yuz beradi. Ayniqsa o`smir xulq atvorining reaksiyalari muhit va yaqinlarning o'zaro tasirida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar sharhi. V.Karimovning o'smirlar xulqini o'rganish jarayonida olib borgan tadqiqotlarida namoyon bo'lishicha o'smirlar xulqi va unga undovchi ichki motivlarga ko'ra ham o'smirni turlarga ajratish mumkin [4]:

➤ ichki tuyg'ular, motivlar, istaklar bilan tashki xatti-harakatda ziddiyatga bormaydigan, dilidagi bilan tilidagi mos, aytganini qiladigan, lavzli, vijdonli, imon-e'tikodli inson. Butun aqliy salohiyati va vijdoni bilan o'zgalarning manfaatini o'ylaydigan va shu bilan birgalikda hamisha o'z ustida ishlaydigan inson barkamollik yo'lida buladi.

➤ hamisha hissiyotlarga beriluvchan, o'ylamay gapirish, birovlarining dilini og'ritib qo'yish, keyin afsuslanish unga xosdir. Ko'pchilik orasida ularni fikridan ko'ra o'zini ma'qullatishni istaydi, lekin hamisha ham o'z hukmini o'tkazolmay, odamlardan xafa bo'lib yuradi. Bu kabi shaxslar oramizda ko'p, lekin har bir shaxsning kimligi, qanday inson ekanligi albatta vaziyatga, tarbiyalangan, ijtimoiy muhitiga, bajarayotgan amallarining, xizmat burchlarining qanday vijdonan ado etilayotganligiga bog'liq. Muhimi - xar bir shaxs jamiyatda o'zining munosib o'rnini topish, o'zgalar manfaatini o'z manfaatlari doirasida tasavvur eta olishi kerak.

E.M.Muxtorovning o'smirlik davri uchun xarakterli bo'lgan o'z-o'zini psixologik muhofaza qilish haqidagi tasavvurlar ko'lamini maxsus metodlar orqali yemperik tahlil qilishga bag'ishlangan tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy psixologik nuqtai nazardan xar kanday shaxs ayniqsa o'smirlik davrida uning ijtimoiy taraqqiyotiga salbiy ta'sir etishi mumkin bo'lgan turli xil muvaffaqiyatsizliklardan ichki ziddiyatlardan yuqori darajadagi stress holatlariga tushishdan o'z vaqtidayoq o'z-o'zini psixologik muhofaza qila olishga tayyor bo'lsagina u yetarli darajada faoliyat va faollik ko'rsata oladi [3]. Bunday faoliyat va faollikning ta'minlanishi esa bugungi kunda har bir o'smirda shakllanayotgan o'z-o'zini psixologik muhofaza qilish haqidagi tasavvurlar ko'lamini alohida tadqiqot predmeti sifatida o'rganishni tadqiq qilishni va tegishli ilmiy amaliy xulosalar chiqarishni taqozo etadi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Emansipatsiya reaksiyasi - bu kattalarning qaramog'idan nazoratidan va homiyligidan ozod bo'lishiga intilishda ko'rinadi. Reaksiya kattalar tomonidan belgilangan tartib, qoidaga yo'naltirilgan. Ozod bo'lish ehtiyoji mustaqil xayotgaintilish bilan bog'liq bo'lib, bu reaksiya o'g'il bolalarda ko'proq namoyon bo'ladi.

Tengqurlari bilan guruhlashgan reaksiyasining 2 turi mavjud:

-birinchisi bir jinsga asoslanib, unda doim lider va guruh a'zolarining guruhdagi o'rinlari belgilangan. Bu guruhda liderning adpyutanti unda intellektual qobilyat bo'lsada, lekin jismoniy kuchli bo'ladi, antilider liderning o'rnini egallashga harakat qiladigan "ikkiyuzlamachi"-u tomonga ham, bu tomonga ham o'tib yuradigano'smirlar bo'ladi. Bunday guruhning o'z lideri bo'lib, o'z hududi bo'ladi. Ungabegonalarni yaqinlashtirmaydi. Guruhning tarkibi barqaror bo'ladi va yangi az'olarnifaqat sinovlar asosida qabul qilishadi. O'smirlik davrida o'smirlar kattalar singari bir maromda rivojlanmaydi. Shuningdek, ularning hayotida ham tanglik nisbatan barqaror va tinch osoyishta kechadigan davrlari mavjud. "**Tanglik**" yani "**stress**" davri davomida o'smir butunlay o'zgaradi, bunday tanglik davrida o'jar bo'lib qoladi. Hech kimni eshitmaydi, hamma ishni o'zi bilganicha qilishni xohlaydi. Buning oqibatida ular bilan atrofdagilar o'rtasida nizolarning soni ortib boradi.

O'smirlar psixikasining yosh davrlarida o'ziga xos xususiyati mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat [1]:

- emotsional yetuk emasligi;
- kattalar avtoritetiga bo'ysunishi;
- ishonuvchanlik;
- jinsga oid munosabatlar xaqida xabardorligi va xayotiy tajribasining yetarli darajada emasligi.

O'smirning tanglik vaziyatdagi bu xususiyatlari uning tasirlanishida o'zigaxoslikni belgilaydi. Modomiki bolaning bu vaziyatdan chiqishida o'zi uchun muhim bo'lgan maqsadga erishishga yordam beradigan qobilyat yoki malakaga ega bo'lmas ekan u holda o'zini himoyasizdek his etib ruhiy osoyishtaligini yo'qotadi.

Natijalar. Barchamizga ayon bo'lishi kerakki, qayerdagi beparvolik va loqaydlik hukm sursa, eng dolzarb masalalar o'zi bo'larchilikka tashlab qo'yilsa, o'sha yerda ma'naviyat eng ojiz va zaif nuqtaga aylanadi. Va aksincha - qayerda hushyorlik va jonkuyarlik, yuksak aql-idrok va tafakkur hukmron bo'lsa, o'sha yerda ma'naviyat qudratli kuchga aylanadi Inson ma'naviy olamining yuksalishi bilan bog'liq turli holatlar haqida ko'p gapirish mumkin. O'ylaymanki, bunday xulosani insoniyat o'z ongli hayoti davomida doimo orzu qilib, intilib kelgan yuksak ma'naviy idealning falsafiy ifodasi, mantiqiy natijasi sifatida qabul qilish o'rinlidir.

Xulosa va munozara. O'smirlardagi axloqiy normalarning psixologik xususiyatini tadqiq qilish bilan bog'liq nazariy-ilmiy manbalarning o'rganilishi o'smirlar axloqi haqida batafsilroq mushohadalar yuritish imkonini beradi. o'smirlardagi axloqiy normalarning psixologik xususiyati shakllariga nisbatan tarixda va bugungi kunda turli xil munozarali fikrlar mavjud bo'lib, bu qarashlar turli manbalarda, sharq va g'arb mutafakkirlari ijodida, ilg'or psixologiya vakillarining ilmiy asarlarida asrlar davomida ilmiy sayqal topib kelgan. Ayni paytda, o'smirlar manaviyati o'zligini anglashning, o'zini o'zirivojlantirishning va o'z imkoniyatlariga adekvat baho berishning muhim omili sifatida olimlar e'tiborini tortgan doimiy tadqiqotlar obyekti hamda sub'ektiga aylantirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Petrovskiy.A.V-“Umumiy psixologiya”-Toshkent -2012-yil
2. Akramova.G.S.- “Yosh psixologiyasi” – 2015 y.
3. Muxtorov E.M.-“Oila psixologiyasi”-Toshkent 2010-yil
4. Karimova .V.-“Oila psixologiyasi”-Toshkent 2017-yil
5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. Universitet va pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2014.– 98 b.
6. Qodirova A.T. O'smirlarda oilaviy nizolar to'g'risida ijtimoiy tasavvurlarining shakllanishi.-Psixologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgandissertatsiya. – T.: 2017. –143 b.
7. Ochilova N.R. How to influence your attitude towards a person. Academy.Scientific methodical magazine. № 11 (50), 2019 18-21 Russian impact factor: 0.19 ISSN 2412-8236 (Print) ISSN 2542-0755 (Online)
8. Ochilova N. R. The main features of western europe medieval, modern philosophy and philosophical views in the 9th-12th centuries in central asia. Journal of Critical Reviews . ISSN-2394-5125. Vol 7, Issue 14, 2020. 193-199. DOI:<http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.14.34>
9. Ochilova N. R.. East And West: Integration And Cooperation In The Process Of Globalization. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2020.2(11),543-546.

UDC 372.881.111.1

THE ROLE OF USING AUTHENTIC MATERIALS IN EFL TEACHING AND LEARNING

M.T.Turgunova, teacher, Uzbek state world languages university, Tashkent

Annotatsiya. Hozirgi avlod o'quvchilari har qanday mavzuni o'rganish uchun ko'plab manbalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lganligi sababli, autentik materiallardan foydalanish ularning o'rganish ko'nikmalarini oshirishga katta yordam beradi. Ushbu maqolada chet tili o'qituvchilari o'quvchilarning umumiy bilim ko'nikmalarini rivojlantirish uchun autentik materialdan qo'shimcha material sifatida foydalanishlari mumkinligi haqida so'z boradi. Autentik materiallar yordamida o'qituvchilar til ko'nikmalarini mustahkamlashlari va o'quvchilarga qo'shimcha topshiriqlar berishlari mumkin.

Kalit so'zlar: autentik materiallar, CLT, haqiqiy hayot tarzi, manba, metod.

Аннотация. Поскольку студенты сегодняшнего поколения имеют доступ ко многим источникам для изучения любого предмета, использование аутентичных материалов значительно поможет им улучшить свои учебные навыки. В этой статье обсуждается, как преподаватели иностранных языков могут использовать аутентичный материал в качестве дополнительного материала для развития общих знаний учащихся. С помощью этих материалов преподаватели могут укреплять языковые навыки и давать студентам дополнительные задания.

Ключевые слова: аутентичные материалы, CLT, реальный образ жизни, источник, метод.

Abstract. *As the present generation of learners gets the opportunity of using numerous sources to learn any subject, the use of authentic materials seems to be a great help for them to improve their learning skills. This article defines that teachers can use the authentic material as additional material to develop the overall skills of the learners' learning. With the help of the authentic material, the teachers can reinforce the learning items and can give additional tasks to learners.*

Key words: *authentic materials, CLT, real life, source, method.*

The need for and usefulness of authentic materials have been increasingly acknowledged in recent years. Most language teachers recognize the value of using authentic materials for teaching and learning purposes. It is believed that authentic materials are a rich source for planning and conducting teaching and learning activities. Authentic materials can help us to achieve the aims of enriching students experience in the learning and use of English, sensitizing them to the use of English in the real world, and helping them to generate a learning strategy for learning not only English but also other subjects. This means that to help students learn the language in the real life situation and give them the opportunity to practice using the language the way in which the target language speakers use it, authentic materials play a significant role to expose to real language use in foreign language teaching learning processes. In other words, authentic materials are one of the most important and essential tools in foreign language teaching and learning to enable learners to transfer what they learn in the classroom to the outside world. However, the use of authentic materials in the classroom has become a common practice during the last 20 years, the issue of authenticity in FL teaching is still a debatable issue. Using authentic materials in the classroom can be motivating for the students, as it adds a real-life element to the student's learning experience. Authentic materials are significant, since they increase students' motivation for learning, makes the learner be exposed to the "real" language. Surely, we should bear in mind the task, not the material. This means that, for example, instead of asking a beginner student to read a full-page article that is over their heads, we should ask them to read the headline and predict what the article will be about.

There are three main categories of authentic materials—**visual, printed and auditory**.

❖ ESL students often use **authentic auditory materials**, although ABE and ASE students also may find them useful. **Audio materials** involve those that learners can listen to. These can be grouped into three.

- First is television programming including commercials, quiz shows, interactive talk shows, cartoons, news, and weather forecast reports. The second group is radio programming including interviews, interactive talk shows, and radio advertisements.

- The third group involves taped conversations, including one-sided telephone conversations, meetings, short stories, poems and novels. Functional writing texts that may benefit from these authentic materials include advertisements, dialogues, news articles, weather forecast reports, interview schedules, agenda for meetings, minutes, short stories, plays, poems, and novels.

❖ **Visual materials** on the other hand are those the learners can see. This includes photographs, paintings and drawings, children's artwork, wordless road signs, pictures from magazines, and wordless picture books. Functional texts that can be illustrated by these materials include road signs, notices, directions, instructions, warnings, descriptions, texts, time tables, and X-ray reports.

❖ The third type of authentic materials comprises the **printed materials**.

English as a second language (ESL), adult secondary education (ASE), and adult basic education (ABE) students all can benefit from using authentic print materials.

These include newspapers (articles, movie reviews, advertisements, astrology columns, sports reports, obituary columns, TV guides, recipes, directions, notices etc.), restaurant menus, directories, minutes of a meeting, memoranda, diaries, tourist information brochures and travel guides, greeting cards, letters, billboards, posters, bus schedules, and forms (medical history forms, application forms, tax forms, etc.). Production of such functional texts as newspaper articles, menus, directories, obituaries, bus schedules, and travel guides can be facilitated by the printed materials listed here. The concept of authenticity is central to CLT, with the learner being exposed to the same language as a

native speaker. The following four types of authenticity within the classroom have been identified and in particular to the use of authentic texts:

1. Authenticity of the texts which we may use as input data for our students in teaching reading;
2. Authenticity of the learners' own interpretations of such texts;
3. Authenticity of tasks conducive to language learning;
4. Authenticity of the actual social situation of the classroom language.

The sources of authentic materials that can be used in the classroom are endless, but the most common are newspapers, magazines, journals, TV programs, movies, songs and literature. One of the most useful is the Internet. Whereas newspapers and any other printed material date very quickly, the Internet is continuously updated, more visually stimulating as well as being interactive, therefore promoting a more active approach to reading rather than a passive one. Authentic materials should be the kind of material that students will need and want to be able to read when travelling, studying abroad, or using the language in other contexts outside the classroom. Authentic materials enable learners to interact with the real language and content rather than the form. Learners feel that they are learning a target language as it issued outside the classroom. When choosing materials from the various sources, it is therefore worth taking into consideration that the aim should be to understand meaning and not form, especially when using literary texts with the emphasis being on what is being said and not necessarily on the literary form or stylistics. The sources of authentic materials that can be used in the classroom are infinite, but the most common are newspapers, magazines, TV programs, movies, songs and literature. One of the most useful is the Internet. Whereas newspapers and any other printed material date very quickly, the Internet is continuously updated, more visually stimulating as well as being interactive, therefore promoting a more active approach to reading rather than a passive one. From a more practical point of view, the Internet is a modern day reality, most students use it and for teachers, there is easier access to endless amounts of many different types of material.

Authentic materials should be the kind of material that students will need and want to be able to read when travelling, studying abroad, or using the language in other contexts outside the classroom. Authentic materials enable learners to interact with the real language and content rather than the form. Learners feel that they are learning a target language as it is used outside the classroom. When choosing materials from the various sources, it is therefore worth taking into consideration that the aim should be to understand meaning and not form, especially when using literary texts with the emphasis being on what is being said and not necessarily on the literary form or stylistics.

REFERENCES:

1. Baird K., & Redmond M. "The use of authentic materials in the K-12 French program"-Winston-Salem, NC: Wake Forest University, Department of Education. 2014.-p.123
2. Breen M. "Authenticity in the language classroom"-Applied Linguistics 6.2012.-p.154
3. Kilickaya F. "Authentic materials and cultural content in EFL classrooms"-The Internet TESL Journal, 10 (7). Retrieved November 1, 2016.-p.155
4. Lee W. "Authenticity revisited text authenticity and learner authenticity"-ELT Journal, 49 (4).2015.-p.23
5. Ur P. "Teaching listening comprehension through authenticity"-New York: Cambridge University Press. 2015.-p.233

UO'K 378.046.4:37.013.83

UZLUKSIZ KASBIY TA'LIM JARAYONIDA O'QITUVCHI INNOVATSION SALOHIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK AHAMIYATI D.M.Xakimova, PhD, Toshkent shahar pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada uzluksiz kasbiy ta'limda o'qituvchi innovatsion salohiyatini rivojlantirish jarayonining mazmun va mohiyati, zamonaviy ta'lim paradigmasi, innovatsion sub'ektning asosiy xususiyatlari, o'qituvchi uchun innovatsion faoliyatga o'tish shaxsiy va kasbiy qadriyatlarining o'zgarishi bilan bog'liqligi masalalari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: uzluksiz kasbiy ta'lim, innovatsion salohiyat, innovatsion faoliyat, ta'limning innovatsion komponenti, pedagogik ong, o'zini o'zi tashkil etish, ijodkorlik, refleksivlik.

Аннотация. В статье научно обоснованы содержание и сущность процесса развития инновационного потенциала педагога в непрерывном профессиональном образовании, современная образовательная парадигма, основные характеристики инновационного субъекта, переход педагога к инновационной деятельности связан с изменением вопросы личных и профессиональных ценностей.

Ключевые слова: непрерывное профессиональное образование, инновационный потенциал, инновационная деятельность, инновационный компонент образования, педагогическое сознание, самоорганизация, творчество, рефлексивность.

Abstract. scientifically substantiates the content and essence of the process of developing the innovative potential of a teacher in continuing professional education, the modern educational paradigm, the main characteristics of an innovative subject, the transition of a teacher to innovative activity is associated with a change in personal and professional values.

Key words: continuous professional education, innovative potential, innovative activity, innovative component of education, pedagogical consciousness, self-organization, creativity, reflexivity.

Kirish. Uzluksiz kasbiy ta'lim jarayonida o'qituvchi innovatsion salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik shart-sharoitlarni yaratish asoslarini izlab, o'rganilayotgan muammoni nazariy asoslashga murojaat qilish zarur.

Jamiyatni isloh qilish boshqa ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, madaniyatning yangi shakllanishlari, yangi qadriyat yo'nalishlarining shakllanishiga olib keladi. Innovatsion jarayonlarning o'sib borayotgan dinamikasi kasbiy ta'lim mazmunida o'z aksini topishi kerak, bu esa uni o'zgartirishni talab qiladi. Uni modernizatsiya qilish sur'ati ijtimoiy o'zgarishlar tezligiga mos kelishi kerak va eng muhimi, o'qituvchiga nafaqat tez o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish imkoniyatini taqdim etishi, balki "barchani noaniqlik holatlarini yengib o'tish qobiliyati bilan qurollantirish zarur.

Zamonaviy ta'lim paradigmasi har bir mutaxassis oldiga ta'limning uzluksizligini ta'minlash masalalarini qo'yadi. Ta'limning innovatsion komponentining kuchayishi sababli o'qituvchining innovatsion makonda o'z faoliyati samaradorligini, innovatsion salohiyatini izchil rivojlantirishni ta'minlashga qodir bo'lgan uzluksiz kasbiy ta'lim tizimiga kiritish zarur. O'rganilgan muammolardan kelib chiqib, o'qituvchi innovatsion salohiyatini rivojlantirishning pedagogik mexanizmini takomillashtirish masalasi dolzarb bo'lib, ta'limning uzluksizligi g'oyasini o'z ichiga oladi.

Uzluksiz kasbiy ta'limda o'qituvchi innovatsion salohiyatini rivojlantirish jarayonining mazmun va mohiyatini aniqlash uchun biz o'qituvchi haqidagi tor fan mutaxassisi sifatida emas, balki professional sifatida, uning ma'naviy va axloqiy qadriyatlarining xilma-xilligi bilan ma'naviy boy shaxs sifatida mavjud g'oyalarga murojaat qilamiz.

Uzluksiz kasbiy ta'limni nafaqat yangi bilimlarni, maqsadlarni, qadriyatlarni, shaxsiy ma'nolarni ishlab chiqarish va o'zlashtirish, balki "shaxsning muhim kuchlarini, faoliyat qobiliyatlarini, uning kasbiy va ijtimoiy rollarni malakali va mas'uliyatli bajarish qobiliyatini ochib berish", "yangi g'oyalar, yechimlar ishlab chiqarish, innovatsion faoliyat bo'yicha mutaxassis shaxsining o'zini o'zi rivojlantirish uchun real shart-sharoitlarni yaratish", o'qituvchilarning malakasini oshirishning ustuvor yo'nalishlari tizimida bir qator olimlar o'qituvchining shaxsiy salohiyatini, uning innovatsion faoliyat sub'ekti bo'lish qobiliyati sifatida ham hisobga olish zarurligini ta'kidlab o'tishadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqot natijalarini tahlil qilish zamonaviy ta'lim jarayonida o'qituvchini faqat me'yoriy kasbiy-pedagogik faoliyatning ijrochisi sifatida talqin qilish kerak emas, degan xulosaga kelishga imkon beradi. O'qituvchi kasbiy faoliyatda o'z hayot yo'lini ro'yobga chiqarib, pedagogik ongning tashuvchisi va faol sub'ekt sifatida harakat qiladi.

O'z-o'zini boshqarish, o'zini o'zi tashkil etish insonga o'zining umumiy mohiyatini ijodiy, umumbashariy moslashtirishga va bundan tashqari, ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishga katta hissa qo'shishga imkon beradigan atributiv xususiyatlarga aylanadi.

Kasbiy rivojlanish shaxsiy rivojlanishdan ajralmasdir, chunki ikkalasi ham o'z-o'zini rivojlantirish tamoyiliga asoslanadi, bu esa insonning o'z hayotiy faoliyatini amaliy o'zgartirish ob'ektiga aylantirish qobiliyatini belgilaydi degan g'oyani ilgari suradi.

O'qituvchi innovatsion salohiyatini rivojlantirish - bu uning, birinchi navbatda, o'z faoliyatini rivojlantirish, uning yordamida atrofdagi voqelikni va o'zini anglaydi, madaniyat olamiga kiradi, uni o'zgartiradi. S.L.Rubinshteyn shaxsni "...bir-biriga bog'langan, barcha tashqi ta'sirlar singdirilgan ichki imkoniyatlar majmui" deb ta'riflagan. Aynan shu ichki imkoniyatlar individuallikning asosini tashkil qiladi. Individuallik bu – inson o'z hayotining to'liq sub'ekti va muallifi sifatida namoyon bo'ladi. Ijodkorlik, "odamlar munosabatlari va tafakkuridagi stereotiplarni buzishga tayyorlik va qobiliyat, faoliyat standartlarini ishlab chiqarish qobiliyati" shaxs uchun zarurdir. "Ijodkorlik" atamasi shaxsning yangi narsalarni yaratish qobiliyatini bildirish uchun kiritilgan. Refleksivlik shaxsning o'zini o'zi bilishini, o'zini o'zi rivojlantirishini va o'zini o'zi boshqarishini ta'minlaydi. Innovatsion faoliyatda refleksiv pozitsiyani faollashtirish o'qituvchi shaxsi, uning o'zini o'zi rivojlantirishga yo'naltirilganligi bilan bog'liq. Mas'uliyat - bu yetuk shaxsga xos bo'lgan o'zini o'zi boshqarish va o'zini o'zi belgilash shakli bo'lib, u o'zini xatti-harakatlarining sababi va oqibatlari sifatida anglashda, shuningdek, dunyodagi atrofida va o'z hayotidagi o'zgarishlarning sababi sifatida harakat qilish qobiliyatini anglash va nazorat qilishda ifodalanadi. O'qituvchi innovatsion faoliyat bilan shug'ullanib, maktabning innovatsion makonida kasbiy faoliyat natijalari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. O'qituvchining ijodiy yo'nalishi, faoliyatining mahsuldorligi mustaqillikka asoslangan bo'lib, u o'z intellektual va ma'naviy kuchlariga tayangan holda, boshqa bironing taklifiga, hokimiyatga murojaat qilmasdan harakat qilishni o'z ichiga oladi. Mustaqillik insonning o'z oldiga maqsad qo'ya olishi, hamda o'z vazifalarini belgilab olishida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, biz faollik, individuallik, ijodkorlik, refleksivlik, mas'uliyat va mustaqillikni shaxsning eng muhim xususiyatlari deb ataymiz.

Inson faoliyati deganda: 1) atrofdagi olamni, shu jumladan o'zini va yashash sharoitlarini bilish va ijodiy o'zgartirishga qaratilgan inson faoliyatining o'ziga xos turi; 2) "sub'ektning dunyo bilan o'zaro ta'sirining dinamik tizimi", "shaxsni o'rganishda tushuntirish printsiplari, ... guruh ichidagi jarayonlar"; 3) tuzilishga, o'ziga xos ichki o'tish va o'zgarishlarga, o'z taraqqiyotiga ega bo'lgan tizim" deb qaraladi. A.N.Leontyevning faoliyatning psixologik nazariyasiga ko'ra, tashqi va ichki faoliyat bir xil tuzilishga ega [1], shu sababli ham insonning ontologik rivojlanishi jarayonida bu faoliyat turlari bir-biriga o'tadi. Ish kontekstida tadqiqotchining xulosasi, shuningdek, insonning qanchalik muvaffaqiyatli ekanligi va interiorizatsiya (tashqaridan ichkariga o'tish) jarayoni qanday ketayotgani, tashqi sabablarga ko'ra kasbiy va shaxsiy o'sish (shu jumladan o'qituvchining innovatsion salohiyatini rivojlantirish) ham xuddi shunday samarali va mazmunli amalga oshirilishi muhimdir.

Natijalar. Ijtimoiy psixologiya pedagogik voqelikka sezilarli ta'sir ko'rsatgan va bizning ishimizda alohida o'rin egallagan fundamental qoidalarni ishlab chiqadi. Inson o'z hayotining faol yaratuvchisi bo'lib, turmush tarzini tanlash va rivojlantirish erkinligiga ega. A.Maslou tomonidan ichki salohiyatni ro'yobga chiqarish tendentsiyasi, "salohiyat imkoniyatlarini, qobiliyat va iste'dodlarni doimiy ravishda ro'yobga chiqarish", "individual, integratsiya yoki ichki sinergiyaga tinimsiz intilish" sifatida kiritilgan "o'z-o'zini amalga oshirish" tushunchasi tadqiqot uchun muhim ahamiyatga ega. Atrof-muhit bilan muvozanat, moslashish, ildiz otish istagi rivojlanish, shaxsiy o'sish istagini kamaytiradi yoki butunlay yo'q qiladi.

Psixolog olim K.Rodjers "...individda o'z hayotini o'zgartirish uchun keng ichki imkoniyatlar mavjud va bu imkoniyatlarni tegishli sharoitlarda safarbar qilish mumkin", deb e'tirof etadi [5]. Binobarin, "insonga o'zining tug'ma imkoniyatlarini ochib berish sharoiti yaratilsa, u optimal va samarali rivojlanadi". Odamlarning tabiiy rivojlanishi tug'ma imkoniyatlarning "konstruktiv amalga oshirilishi"da namoyon bo'ladi. Insonning barcha xulq-atvori ularning malakasi, o'ziga xosligi, kasbiy mahoratini oshirishga qaratilgan bo'lib, butun insoniyat mustaqillik, kamolot, ijtimoiy mas'uliyat va ijodiy intilish sari harakatning tabiiy tendentsiyasiga ega. Shaxsiy o'sish va takomillashtirishga intilish ma'lum birlashtiruvchi motiv bilan bog'liq bo'lib, uni K.Rojers "o'zini o'zi anglash tendentsiyasi", "inson organizmidagi markaziy energiya manbai" deb atagan [6].

Zamonaviy psixolog S.L.Bratchenko ushbu g'oyani rivojlantirar ekan, agar inson erkin bo'lsa va o'zini tinglash va o'zida sodir bo'layotgan voqealarni to'g'ri va to'liq aks ettiradigan yaxlit tabiiy mavjudot sifatida o'ziga tayanish imkoniyatiga ega bo'lsa, u holda dolzarb salohiyat egasi katta yetuklikka, yanada to'liq hayotga harakatini ta'minlaydi deya ta'kidlaydi. Bu tendentsiya ma'lum sharoitlarda amalga oshirilgan, lekin shakllanmagan va tashqi kuchlar tomonidan boshqarilmaydigan salohiyat sifatida tavsiflanadi.

“Sub’ektivlik”, “o’qituvchi innovatsion faoliyat sub’ekti” tushunchalariga falsafiy va psixologik-pedagogik yondashuvlarni o’rganish, faoliyat turini, boshqa sub’ektlar orasida o’zi uchun o’ziga xos rolni tanlashga, o’z maqsadlari va ularga erishish vositalarini ishlab chiqishga qodir shaxs sifatida ko’rib chiqish imkonini berdi.

Innovatsion sub’ektning asosiy xususiyatlari uning faol ongi, ya’ni, shaxsning shaxsiy tashabbusini o’z mavjudligining sub’ektiv ravishda mumkin bo’lgan va ijtimoiy qabul qilingan asosi sifatida tushunish, sub’ektivlik bu yerda bir shaxsda maqsad qo’yish va amalga oshirishning birligi sifatida harakat qiladi.

Sub’ekt o’zining individual xususiyatlarini (imkoniyatlari va kamchiliklarini) hisobga olgan holda, o’zining shaxsiy fazilatlarini (hissiyotlari, motivatsiyasi, irodasi) tizimini hal qilinayotgan vazifaning ob’ektiv shartlari va talablari tizimi bilan muvofiqlashtiradi. Shuningdek, sub’ektning pozitsiyasini uning qobiliyatlari, holatlari, vazifaga munosabatiga muvofiq psixologik faoliyat usullarining kompleks tavsiflari sifatida ko’rib chiqish mumkin.

Muhokama. Shu nuqtai nazardan, innovatsion salohiyatni rivojlantirish sub’ekti - bu faoliyat turini, boshqa sub’ektlar orasida o’ziga xos rolni tanlashga, o’z maqsadlari va ularga erishish vositalarini ishlab chiqishga qodir bo’lgan sub’ektidir. U ishonch bilan ajralib turadi, ya’ni, o’z taqdirini, turmush tarzini belgilash qobiliyati va haqiqiy mustaqillik va malaka chegaralarini bosib o’tish istagi hisoblanadi. Innovatsion salohiyatni rivojlantirish sub’ektning xususiyatlari uning innovatsion xulq-atvori bilan chambarchas bog’liq bo’lib, u sub’ektning doimiy o’zgarishlarga shaxsiy munosabati namoyon bo’ladigan harakatdir.

Ushbu xulosalardan kelib chiqib, o’rganilayotgan jarayonning andragogik jihatlarini hisobga olgan holda, o’qituvchi malaka oshirish jarayonida faqat pedagogik rahbarlik haqida so’z yuritish kerak, deb hisoblaymiz. Tadqiqot kuzatuviga to’rtta funktsiyaning birligiga asoslangan kompleks usul sifatida qaraladi: 1) paydo bo’lgan muammoning mohiyatini diagnostika qilish; 2) muammoning mohiyati va uni hal qilish yo’llari haqidagi ma’lumotlar; 3) qaror qabul qilish bosqichida maslahatlashuvlar va muammoni hal qilish rejasini ishlab chiqish; 4) qaror rejasini amalga oshirish bosqichida birlamchi yordam ko’rsatish. Pedagogik yordamning psixologik asosi, A.G.Asmolovning fikriga ko’ra, faol o’zaro bog’liq jarayonlar – “o’zini boshqa narsalarda davom ettirish”, “shaxs xususiyatlarini boshqa muhim narsa sifatida rivojlantirish” va o’z-o’zini rivojlantirish uchun ichki sharoitlarni yaratishdir. Demak, o’qituvchi innovatsion salohiyatini rivojlantirish jarayonini ilmiy-metodik ta’minlashning asosiy tezisi - tanlashni o’rganish, o’qituvchi shaxsining ichki yaxlitligini mustahkamlash, maktabning innovatsion jarayonida rezonansli axborot makonini yaratishdan iboratdir. Rezonansli axborot maydoni deganda biz o’qituvchi uchun zarur bo’lgan, haqiqiy ma’no va mazmunlarni o’z ichiga olgan, ko’plab tinglovchilarning semantik sohasiga mos keladigan, olingan bilimlarning hissiy tajribasini keltirib chiqarishga qodir, o’qituvchining idrok etilgan ehtiyojlari bilan rezonanslashadigan ma’lumotlar oqimini tushunamiz.

O’qituvchi innovatsion faoliyatdagi subyektiv pozitsiyasi-bu o’qituvchining o’z innovatsion faoliyatiga qo’shilish holati, bunga shaxsning refleksiv qobiliyatlari tufayli erishiladi, bu o’qituvchining javobgarlikni, o’quv jarayoni ishtirokchilari uchun natijalar va oqibatlarini anglash bilan tavsiflanadi. “Innovatsion faoliyatga inklyuziya” tushunchasi o’qituvchining innovatsion ta’lim g’oyalari amalga oshirish darajasini tavsiflaydi. Faoliyatning psixologik nazariyasiga ko’ra, yangi harakat va faoliyatni o’zlashtirish - bu sub’ektni chinakam boyitish, nafaqat operativ-texnik va kognitiv qobiliyatlar, shuningdek, shaxs, uning muhim kuchlari, haqiqiy inson sifatida mavjudligidir.

Shaxs va faoliyatni o’zgartirish uchun salohiyat imkoniyatlar va zaxiralarni o’z ichiga olgan ijodiy faoliyat g’oyasi faoliyatni refleksiyali tizim sifatida tushunish bilan to’ldiriladi. Faoliyatni tahlil qilishda refleksiyani ikki turga ajratish mumkin: retrospektiv va istiqbolli. Retrospektiv refleksiya -

bu “faoliyat tarixini retrospektiv tiklash ko‘rinishidagi refleksiya” - hayotiy muhim ta’sirga olib keladigan sharoitlar tizimiga yo‘naltirilgan faoliyatga olib keladi va tegishli tasvirni yaratadi. Istiqbolli refleksiya omillari “faoliyatni amalga oshirish jarayonida ehtiyojni boshdan kechirish dinamikasi” va “ob’ektiv sharoitlar tizimidagi yangilik”.

Xulosa. O‘qituvchi uchun innovatsion faoliyatga o‘tish shaxsiy va kasbiy qadriyatlarning o‘zgarishi bilan bog‘liq. Pedagogik qadriyatlar - bu pedagogik faoliyatni tartibga soluvchi va ta’lim sohasidagi mavjud ijtimoiy dunyoqarash va o‘qituvchi faoliyati o‘rtasidagi bog‘liqlik vazifasini bajaradigan me’yorlar hisoblanadi. Pedagogik qadriyatlarni o‘zlashtirish pedagogik faoliyat jarayonida amalga oshiriladi, bunda ularni sub’ektivlashtiriladi. Bu pedagogik qadriyatlarning sub’ektivligi darajasi, o‘qituvchining o‘tmishdagi, hozirgi va kelajakdagi o‘z kasbiy faoliyatini qadrlashi uning innovatsion salohiyatini rivojlantirish ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qiladi. O‘qituvchi pedagogik hamjamiyatning qadriyatlarini qabul qilishi, qadriyat yo‘nalishlari to‘g‘risida qaror qabul qilishi va o‘z faoliyatida refleksiv va ijodiy pozitsiyaga intilishi uchun u innovatsion faoliyat, innovatsion salohiyatni rivojlantirish sub’ektiga aylanishi zarur.

Yuqoridagi fikrlardan shuni xulosa qilish mumkinki, o‘qituvchining kasbiy faoliyati tufayli yuzaga keladigan, rivojlanadigan va takomillashgan kasbiy ahamiyatga ega shaxsiy fazilatlarini innovatsion salohiyatni rivojlantirishning muvaffaqiyatli jarayoni natijasi deb hisoblash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Леонтьев А.Н. Деятелност. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1997. – 264 с.
2. Марков В.Н. Личностно-профессиональный потенциал управленца и его оценка - М.: Алба-ТП, 2002.
3. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты.- М., 1982.-439 С.
4. Романенко Н.М. Развитие рефлексивно-инновационного потенциала руководителей образовательных учреждений// Методист — 2004. — №4 — с. 94-97.
5. Rogers C.R. A way of being. - Boston: Houghton Mifflin Company, 1980.
6. Rogers C.R. My philosophy of interpersonal relationships and how it grew// Journal of Humanistic Psychology. - 1973/ -№13.- p. 3-10.
7. Hakimova D., Khalikova M. Competent possibilities of andragogy education in the aspect of lifelong learning paradigm. // International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE) DOI:10.9756/INTJECSE/V14I6.258 ISSN: 1308-5581 Vol 14, Issue 06 2022 2097.
8. Freire, P. (1998). Pedagogy of Freedom: Ethics, Democracy and Civic Courage. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers.
9. Zmeev S. I. Andragogy: fundamentals of the theory, history and technology of adult education. Moscow, 2007. - 272 p. (Змеёв С. И. Андрагогика: основы теории, истории и технологии обучения взрослых. М.: ПЕР СЭ, 2007. - 272 с.)
10. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности. - 1989. - №4.
11. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. — М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЕК»,1996.-768с.
12. Братченко С.Л. Верим ли мы в ребенка!? Личностный рост с позиции гуманистической психологии // Журнал практического психолога.-1998.- №1.-с. 19-30.
13. Бондаревская Е.В. Педагогическая культура как общественная и личная ценность / Педагогика.- 1999. — №3. — с.73-43.
14. Брушлинский А.В. Мышление и прогнозирование. — М., 1979.
15. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты.- М., 1982.-439С.

UDC 372.881.1

TEACHING LANGUAGE SKILLS THROUGH AUTHENTIC PICTURES IN ESP CLASSES (IN THE EXAMPLE OF ENGINEERING)

Kh.A.Zakirova, teacher, Tashkent University of Architecture and Civil Engineering, Tashkent

Аннотация. Ҳақиқий тасвирлар тилни ўқитиш ва ўрганиш соҳасига ижобий ҳисса қўшади. Тегшли танланган ҳақиқий материаллар талабаларнинг тил кўникмаларини ривожлантиради, шунингдек уларнинг эҳтиёжларини қондиради, коммуникатив компетенцияларини яхшилайди. Мақолада тасвирлардан фойдаланишнинг аҳамияти, расм маслаҳатлари техникаси ва нофилологик университетлар учун инглиз тилини ўқитишнинг самарали усуллари ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: ҳақиқийлик, долзарблик, коммуникатив компетенция, тушуниш, коммуникатив-интерактив тилларни ўқитиш, мутахассислик, намойиш қилиш, амалга ошириш.

Аннотация. Аутентичные изображения имеют положительный вклад в области преподавания и изучения языка. Соответствующие выбранные аутентичные материалы развивают языковые навыки учащихся, а также удовлетворяют их потребности, улучшая их коммуникативные компетенции. В статье представлена информация о важности использования изображений, приемов подсказок по картинкам и эффективных способов преподавания английского языка для неязыковых вузов.

Ключевые слова: аутентичность, актуальность, коммуникативные компетенции, понимание, коммуникативно-интерактивное обучение языку, специальность, демонстрация, реализация.

Abstract. Authentic pictures have a positive contribution in the field of language teaching and learning. Relevant chosen authentic materials develop learners' language skills, as well as meet their needs, improving their communicative competences. The article deals with information about the importance of using picturing, picture prompt techniques and effective ways of teaching English for non-linguistic universities.

Keywords: authenticity, relevant, communicative competences, comprehension, communicative and interactive language teaching, specialty, demonstrate, implementation.

Most people are visual by nature - they perceive visual information better. This can be used to learn English conversational phrases and improve your language skills. Moreover, such training will help to have fun and interesting time.

Bringing authentic materials such as authentic texts or pictures into classrooms is important because they provide exposure to real-world language use. However, authentic material which has been carelessly chosen can be extremely motivating for the students in teaching reading or increasing the students' motivation, the difficult texts can decrease the level of the students' confidence and lead to failure. When dealing with authentic text or picture, one should bear in mind is that it should be done with a purpose. It needs to have a clear pedagogic goal for what precisely the teacher wants the students to learn from the materials. The role of the teacher is needed to make the students confident when handling authentic materials in the process of teaching reading, writing, speaking and listening, further being able implement it in real life situations.

There are some advantages of using pictures as authentic materials in the classroom, they are: original, interesting, motivating and useful. The term original relates to authenticity. Authenticity means that nothing of the original text is changed and also that its presentation and layout are retained. Authentic materials are often regarded as more interesting than the textbook materials because they can be up to date and related to the everyday issues and activities, especially when they are analyzed using communicative competences. The use of authentic materials in the classroom can motivate the students because there are three layers of learning that are: language learning the structure and vocabulary, cultural insight, and practical application. Using authentic materials in developing speaking are useful because they help the students to break the gap between the language classroom and the real life situation. They introduce students to the culture that surrounds them and provide them the opportunities to see where different grammatical structures, types of social life and discourse are used to make the communication successful. Advantages of this technique are as follows:

- increases learning opportunities of special terminology;
- helps negotiated interaction;
- encourages learner autonomy;
- develops critical thinking;
- increases language awareness;
- activates self discovery;
- integrates language skills;
- raises cultural consciousness.

Along with the advantages, the uses of authentic materials especially pictures in teaching speaking also bring some disadvantages. The content of the selected authentic picture and vocabulary may be too difficult for foreign language learners because authentic photos or sequence pictures are used for communicating and informing in the society, thus vocabulary choice might bring difficulties. Besides, the content of the chosen picture sometimes is not appropriate for the students or the topic. In order to avoid the disadvantages, the teacher should be selective in choosing the materials before delivering them to the students. Teachers should consider the suitability of the picture especially when they are supposed to ESP classroom. Additionally, in teaching and learning process of speaking skill, the teacher guides the students in understanding the picture and also in describing difficult situations by eliciting appropriate questions. To help the students cope with the materials, the difficulties that the students come across in making the story were discussed together with the whole member of the class.

Disadvantages of picture prompt are as follows:

- at lower level, some students' faces go blank, when they are asked to fulfill the task (lack of vocabulary to describe the process)
- most of the time members of the group worry that they may have run out of words, because their partners will have already said everything about the picture they have been shown
- some students may still keep repetition.

The best way to make language teaching method effective is to select appropriate one. Students should be provided with productive, informative and satisfying information; they should be active in participation and discussions, where relevant chosen authentic pictures beat their best, while teaching English in real life situations, developing learners' communicative competences.

It is obvious from the previously mentioned arguments that authentic pictures have a positive contribution in the field of language teaching and learning, if they are chosen appropriate. Hence, it merits to be adopted by language teachers to enhance their learners' learning progress.

The use of activities with pictures in the form of games in foreign language lessons helps the teacher to better reveal the personal potential of each student, his positive personal qualities (hard work, activity, independence, initiative, ability to work in collaboration, etc.), maintain and strengthen learning motivation.

REFERENCE:

1. Abduraxmanovna, Z. K. (2022). Creating Effective Teaching and Learning Environment in Higher Education. *AMERICAN JOURNAL OF SCIENCE AND LEARNING FOR DEVELOPMENT*, 1(2), 188–192.
2. Harmer, J. (1998). *How to teach English: An introduction to the practice of English language teaching*. Harlow: Longman.
3. Richards, J. C. & Rodgers, T. S. (1986). *Approaches and methods in language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Utemuratova Zarukhan Ajimuratovna. (2023). Effective ways of teaching construction vocabulary in foreign language., *American Journal of Pedagogical and Educational Research*, 8, 136–138.
5. Urokovna S. Z. Teaching English as a second language (ESL) in a broad context and teaching students professional terminology in the course of English for specific purposes (ESP) //Наука и образование сегодня. – 2020. – №. 10 (57). – С. 45-46.
6. Shukhratovna S. N. Terminology in Linguistics: Approach, Analysis and Research //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 5. – С. 375-377.
7. Zakirova, H. "Modern pedagogical technologies in the teaching foreign language." Педагогика: проблемы, перспективы, инновации. 2020.
8. Zakirova, Khilola Abduraxmanovna. "Terminology as a research object of linguistics and specific features of construction terminology." *Theoretical & Applied Science* 4 (2020): 149-151.

**ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ
СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ**

*И.В.Алленова, старший преподаватель, Национальный исследовательский университет
«Ташкентский институт инженеров
ирригации и механизации сельского хозяйства», Ташкент*

Аннотация. Мақолада рус тилини ўқитиш самарадорлигини ошириш воситаларидан бири контекстида рақамли технологиялардан фойдаланиш муҳокама қилинади. Рус тилида масофавий ўқитиш жараёнида рақамли технологиялардан фойдаланишнинг мумкин бўлган стратегиялари тўғрисида хулосалар чиқарилади.

Калим сўзлар: университет, рус тили, рақамли технологиялар, электрон таълим ресурси, масофавий таълим, ахборот.

Аннотация. В статье рассматривается использование цифровых технологий в контексте одного из средств повышения эффективности преподавания русского языка. Делаются выводы о возможных стратегиях использования цифровых технологий в процессе дистанционного обучения русскому языку.

Ключевые слова: вуз, русский язык, цифровые технологии, электронный образовательный ресурс, дистанционное образование, информация.

Abstract. The article discusses the use of digital technologies in the context of one of the means of improving the effectiveness of teaching the Russian language. Conclusions are drawn about possible strategies for using digital technologies in the process of distance learning in the Russian language.

Keywords: university, Russian language, digital technologies, electronic educational resource, distance education, information.

Повсеместная цифровизация, как одно из основных современных направлений развития, несомненно, оказывает влияние на высшее образование, поскольку меняет требования, предъявляемые к профессиональной деятельности, т.е. меняет содержание образования. Для сохранения конкурентоспособности вузы должны строить стратегию своего развития с учетом действующих социально-культурных и технологических факторов, это значит – внедрять цифровые технологии в образовательную среду. Таким образом, под цифровизацией высшего образования мы понимаем «трансформацию учебно-образовательного и управленческого процесса, повседневных социальных практик в системе высшего образования, обусловленную внедрением технологий создания, обработки, обмена и передачи больших массивов информации на небумажных носителях».

Цифровые информационные технологии, которые, как правило, весьма успешно используются в сфере дистанционного образования, в последние десятилетия все активнее разрабатывались и внедрялись в системе образования. О перспективах и возможностях, которые открываются благодаря дистанционному обучению, об эффективности комбинирования традиционных и инновационных методов обучения, создающихся при помощи цифровых технологий, написано большое количество учебно-методических проектов, которые успешно разрабатывались и внедрялись в современную систему образования: аудио- и видео- изображения, презентации, мультимедийные проекты, электронные учебники, интернет-площадки. В системе образования стал подниматься вопрос о возможности модернизации при помощи информационных технологий, а соответственно, введения дистанционного обучения, которое расширяет возможности образовательного процесса. «Иерархическая модель классического образования, построенная на принципе жесткой иерархии „преподаватель — студент“ в условиях сетевого, информационного общества становится неэффективной. Преподаватель в информационной среде перестает быть единственным источником информации и, соответственно, носителем знания. В условиях информационного общества носителем знания становится не преподаватель, а студент как

ключевой компонент образовательной среды. Это обстоятельство заставляет по-новому взглянуть не только на процесс преподавания, но в первую очередь обратить внимание на изучение мировоззрения и потребностей современного молодого поколения».

Человечество не предполагало, что в мире сложится такая ситуация, что все образование вынуждено будет перейти на дистанционное обучение из-за распространения пандемии COOVID-19. Современное общество получило бесценный опыт в плане организации образовательного процесса во всех общеобразовательных учреждениях страны в режиме дистанционного обучения. Именно уникальные свойства цифровых технологий помогли не прервать и закончить процесс обучения на всех уровнях образовательной системы в условиях карантина. Именно такие свойства и достоинства дистанционного обучения, как гибкость (работа студентов в удаленном режиме в удобное время, отсутствие необходимости посещения занятий), специализированный контроль качества (форма контроля может быть представлена в виде дистанционно организованных текущих зачетов, собеседований, практических работ, курсовых и проектных работ, экзаменов), использование специализированных средств обучения (электронных учебников, видео и аудиоматериалов, интернет-площадок, скайп-технологий, разного вида платформ Moodle, LMS и др.), новая роль преподавателя (координирование познавательного процесса, корректирование преподаваемого курса, руководство учебными проектами). Таким образом, технология учебного процесса была организована совсем другим способом, что значительно повлияло на степень, глубину и объем усвоения предмета. Благодаря специальным компьютерным программам, приложениям, электронным учебникам стало возможно изучение русского языка удаленно, в живой, творческой, интересной и естественной формах и, самое главное, значительно повысило заинтересованность студентов. Использование в таких ресурсах интерактивного видео положительно влияет на эффективность формирования языковой компетенции. В последнее время роль учителя изменилась и в основном направлена на обеспечение направления и облегчение обучения, а не на роль всезнайки. Поскольку технологии стали более распространенными в образовательных учреждениях, пришло время подходить к преподаванию и обучению с технологической точки зрения. Это неизбежно предполагает использование мультимедийных средств, таких как анимация, слайд-шоу, объявления, ведение блогов и даже обмен мгновенными сообщениями, а также передачу конечного контента через Интернет. Интерактивное видео исследование дало очень положительные результаты относительно эффективности мультимедиа в обучении языку. При создании учебных материалов Интернет является чрезвычайно мощным союзником. Преподаватели могут получить доступ к ресурсам, учебным материалам и идеям в Интернете, а также поделиться своими знаниями с другими профессионалами. Интернет — отличный инструмент для учителей, позволяющий им создавать собственное интернет-пространство, например, веб-страницы электронных классов, блоги, обучающие онлайн-игры, чаты и т. д., или создавать форумы для своих студентов, чтобы обмениваться идеями, обсуждать любые проблемы и так далее. Кроме того, в ситуациях, когда невозможно собрать часть или весь класс физически, уроки также могут проводиться онлайн.

Интернет является динамичной средой, которая может предоставлять огромное количество информации в нескольких режимах. Преподавателей языков следует поощрять экспериментировать с Интернетом, чтобы они могли в полной мере использовать возможности для изучения языка с помощью этого ресурса, открывающего пути к аутентичным материалам и динамичному общению с носителями языка по всему миру. Он может снабдить учителей учебными инструментами, а также предоставить им немедленные ответы на вопросы или проблемы, с которыми они могут столкнуться во время обучения или подготовки своих учебных материалов. Студенты имеют доступ к информации и ресурсам, просто нажав кнопку мыши, при условии, что у них есть компьютер или даже смартфон с подключением к Интернету. В большинстве случаев информация представлена в значимых контекстах, которые могут быть изучены как широко, так и конкретно. Кроме того, его использование может носить интерактивный и совместный характер. Виртуальное

сообщество учащихся теперь может обмениваться знаниями, идеями и мнениями по электронной почте, платформам для конференций, чатам, блогам, влогам, группам новостей и т. д. Что касается развития конкретных языковых навыков, то до недавнего времени инструменты, доступные через Интернет, были сосредоточены на аудировании и говорении, но постепенно и все больше внимания уделялось чтению и письму. Устные занятия по улучшению коммуникативных навыков могут включать в себя моделирование, ролевые игры и онлайн-дискуссии, и это лишь некоторые из них. Компьютерные симуляции стимулируют развитие навыков, предлагая, как устную деятельность, так и различные сценарии для обсуждения студентами. Кроме того, поскольку грамматика и лексика должны преподаваться в осмысленных контекстах, Интернет предоставляет платформу с такой возможностью. Таким образом, цифровые технологии являются эффективным средством формирования языковой компетенции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Барани, Г. (2013). Влияние компьютерного обучения языку (CALL) на словарный запас студентов иранских университетов, изучающих английский язык. *Международный журнал фундаментальных наук и прикладных исследований*, 2, 531-537.
2. Вербицкий А. А. Контекстно-компетентный подход к модернизации образования // *Наука и профессиональное образование: Экон-информ*, 2013.
3. Кошмин Д. А. ИКТ-компетенция студентов педвузов как средство успешной социализации // *Альманах современной науки и образования*. 2016. № 6.
4. Литвинко Ф. М. Коммуникативная компетенция как методическое понятие. URL: <http://www.bsu.by/Cache/pdf/230533.pdf> (дата обращения 03.11.2016).

УЎК 37.02

БЎЛАЖАК ТЕХНОЛОГИЯ ФАНИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МИҚДОРИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ М.Х.Икрамова, PhD, Қўқон давлат педагогика институти, Қўқон

Аннотация. Ушбу мақолада бўлажак «Технология» фани ўқитувчиларини касбий компетенциясини ривожлантириши миқдорий характеристикасига оид илмий қарашлар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Технология, муаммо, компетенция, долзарб, ўқитувчи, тарбиялаш, қобилият, баҳолаш.

Аннотация. В данной статье представлены научные взгляды на профессиональную компетентность будущих преподавателей дисциплины «технология».

Ключевые слова: технология, проблема, компетентность, актуальность, учитель, подсказка, способность, оценка.

Abstract. This article presents scientific views on the quantitative characteristic of the development of professional competence of future teachers of the science of "technology".

Keywords: technology, problem, competence, relevance, teacher, upbringing, ability, assessment.

Талабаларнинг бўлажак технология фани ўқитувчиларини касбий компетенциясини ривожлантириш миқдорий характеристикаси куйидаги мезонлар билан ифодаланади: бўлажак технология ўқитувчиларнинг мақсадларни белгилаш, вазиятни таҳлил қилиш, фаолиятни режалаштириш қобилияти, ўз-ўзини назорат қилиш даражасини аниқлаш, уларнинг иродавий фазилатларини баҳолаш.

Бўлажак технология фани ўқитувчиларини касбий компетенциясини ривожлантириш даражасини аниқлаш мезонлари сифатида куйидаги мезонларни келтириб ўтамиз:

1. Объектив мезонлар - бўлажак «Технология» фани ўқитувчилари фаолиятидаги объектив мезонлар, уларнинг педагогик талабларни ҳал қилиш қобилияти.

2. Субъектив мезонлар - улар касбий-педагогик йўналиш, педагогик меҳнатнинг аҳамиятини англаш, унинг кадрят йўналиши ва шахснинг зарур касбий-психологик сифатлари бўлиши мумкин.

3. Сифатга эришиш мезонлар – бўлажак технология фани ўқитувчиларининг психик ривожланишидаги сифат ўзгаришлари.

4. Жараёнли мезон – бўлажак технология фани ўқитувчиси ишининг сифати; ўз касбий фаолиятида касбий билим, кўникма, техника, асбоб-ускуналар, технологиядан фойдаланиш.

5. Таълим жараёнларини тартибга солиш мезонлари. Рақамлаштирилган таълим ресурсларидан фойдаланиш орқали бўлажак технология фани ўқитувчиларининг касб-хунарни, фанда ишлаб чиқилган ва амалиётга татбиқ этилаётган услубий техникани, рақамли муҳитда ўқитиш воситаларини, шакллларини мукамал эгаллаши муҳим аҳамиятга эга.

6. Бўлажак технология фани ўқитувчиларининг индивидуал равишда ўзлаштиришида ўзгарувчан мезонлар. Бўлажак технология ўқитувчисининг ўзига хослик, индивидуаллик каби фазилатларни кадрлайди. Бўлажак технология ўқитувчисининг касбий компетенциялари ўз устида тизимли ишлаш натижасида шаклланади.

7. Бозор иқтисодиёти даврида рақобатбардош кадрларни етиштириш даражаси мезонлари. Бўлажак технология фани ўқитувчиси бошқа мутахассислар каби, профессионаллик даражасига эга ва бу асосан талабалар билан ишлашда, билим, кўникмалардан фойдаланишда эришадиган натижалардир.

8. Бўлажак технология фани ўқитувчисининг касбий таълим мезонлари. Ўқитувчи касбий таълимга очиқ бўлиши, ўқитувчилик касбида тўпланган барча янги нарсаларни ўзлаштириши керак.

9. Ижтимоий фаоллик ва рақобатбардошлик мезонлари - бу бўлажак технология ўқитувчисининг ўз меҳнатининг қадри ва аҳамиятига жамиятни ишонтириш қобилияти, таълим хизматлари бозорида ўзига хос бўлиш қобилиятидир.

10. Сифат ва миқдорий мезон. Бўлажак технология фани ўқитувчисини тайёрлаш учун унинг ишининг натижаларини ҳам сифат, ҳам миқдорий кўрсаткичлар бўйича баҳолаш муҳимдир.

Талабаларнинг касбий компетенциясини шакллантиришнинг услубий асослари қуйидагилардан иборат:

- назарий ва амалий машғулотлар жараёнида педагогик фаолият учун зарур бўлган назарий-услубий билим ва амалий кўникмаларни эгаллаш;

- ўқув фанлари бўйича ва амалий касбий тайёргарлик жараёнида, комплекс педагогик жараёнда касбий фаолиятнинг барча асосий шакллари, инновацион педагогик технологиялар бўйича ўқитиш мантиғига мувофиқ касбий тайёргарликнинг назарий, касбий компетенцияни шакллантириш жараёнида амалиёт, услубий ва амалий йўналишларидан максимал даражада фойдаланишни қўллаб-қувватлаш;

- талабаларнинг касбий компетенциясини шакллантириш жараёнида ўқитишнинг фаол инновацион технологияларини мазмунли боғлаш;

- келажак касбининг методикасини ўзлаштиришга аксиологик эътиборни шакллантириш.

Талабаларнинг касбий малакасининг мезонлари ва кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат:

-мотивацион-қадриятли мезон: Ахборот коммуникация-технологиялари соҳасида касбий фаолиятни муваффақиятли амалга ошириш учун мутахассислик фанларига бўлган қизиқиши, педагогик фаолият мотивлари, мавжуд билимларни узатишга йўналтирилганлик ҳамда замонавий АКТга тегишли билим ва кўникмаларни бойитишга интилиши орқали келажакда кўзланган мақсадларга эришишга бўлган ҳаракатлари асосида тавсифланади.

-когнитив мезон (билиш ва тушуниш): ахборот-коммуникатив компетентлик асосида ётувчи касбий ва махсус билимларни эгаллаганлик даражасини, унинг интеллектуал қизиқувчанлиги, янги билимларни эгаллаши учун очиқлигини ва бошқаларни акс эттиради.

-фаолиятли мезон (эгалланган билимларни аниқ вазиятларда қўллаш, касбий масалаларни ечиш тажрибаси бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларининг касбий фаолиятни олиб боришда ўқув, рефлексив, коммуникатив ва ихтисосликка оид билимлар,

кўникмалар, уларни мустақил, самарали қўллаш, касбий фаолиятда ўз-ўзини ривожланиш ва такомиллаштириш қобилияти ва бошқаларнинг ривожланганлиги;

-креатив мезон: Ахборот тизимларини ишлаб чиқиш ва маълумотлар базасини лойиҳалаш фаолиятини юқори даражада олиб бориши, педагогик дастурий маҳсулотлар ярата олиши, илмий тадқиқот ишларини олиб бора олиши, ўз фаолиятига ижодий ёндаша олиши, тил билиш компетенциясининг ривожланганлиги, фаол мулоқот қила олиш қобилияти асосида тавсифланади;

- амалий (касбий характердаги ҳаракатларни ўзлаштириш, ўз ишини самарали ташкил эта олиш, ностандарт вазиятларда билимлардан фойдаланиш, педагогик ишларни режалаштириш, ташкил этиш ва бажариш кўникмалари).

Талабаларнинг касбий компетенциялари куйидаги даражалардан иборат:

- Репродуктив (паст даража) – (педагогик фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари, педагогик вазифаларни ҳал қилиш усуллари ҳақида махсус назарий билимларнинг йўқлиги, ностандарт педагогик вазиятларда ҳаракат қила олмаслик, нақш бўйича фикрлаш, ролни тушунмаслик ўқитувчининг муваффақиятли фаолияти ва касбий ривожланишидаги касбий компетенцияси;

- Продуктив (ўрта даража) – педагогик фаолият йўналишини ҳаддан ташқари аниқлаб берадиган, турли педагогик вазиятларда ўз хулқ-атвор стратегиясига эга бўлиш, педагогик вазифаларни самарали ҳал этиш имконини берадиган билимларни кўрсатадиган стереотип ва такрор ишлаб чиқариш даражаси;

- Креатив (юқори даража) – кучли билимга эга бўлган изланиш ва ижодий даража, педагогик вазифаларни ҳал қилиш ва ўз-ўзидан пайдо бўладиган ёки таклиф қилинадиган педагогик вазиятларга кириш истаги, бўлажак технология ўқитувчисининг касбий компетенциясини шакллантириш жараёнига унинг касбий маҳоратининг мазмунли белгиси сифатида эътибор қаратиш.

Шундай қилиб, айтиш мумкин вақтда рақамлаштирилган таълим ресурслари муҳитида бўлажак ўқитувчиларни, яни рақобатбардош кадрларни етиштириш сифатида талабаларнинг касбий компетенциясини шакллантириш моделини лойиҳалашда биз куйидаги блокларни белгилашимиз керак:

1. Ташкилий-услугий блок: касбий компетенциялардан фойдаланишни талаб қиладиган касбий ҳаракатларни белгилашнинг мақсад ва йўллари йўллаш, вазифаларни қуриш, бажарилган вазифаларни баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш, ўқитиш воситаларини тайёрлаш, услубий фаолиятни ташкил этиш, талабалар гуруҳлари ва топшириқларни тақсимлаш.

2. Талабаларнинг касбий компетенциялари даражалари.

3. Динамик блок: белгиланган услубий асосларни амалга ошириш асосида талабанинг касбий компетенциясини шакллантириш динамикаси талаба касбий компетенциясининг интуитив, стереотип ва репродуктив даражалардан тадқиқотчилик ва ижодий даражаларга ўтишини акс эттиради. У белгиланган даражалар ва ишлаб чиқилган мезонларни ўз ичига олган тизимли мониторингни талаб қилади.

Бундан ташқари, шахс ташкилий фаолиятга ва ташкилотнинг эволюцияси ва ўзгаришларига таъсир қилувчи бир қатор ваколатларга эга. Фаолиятни амалга ошириш ва унинг самарадорлигини оптималлаштириш учун муайян ваколатлар керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Хонбобоев, Х. О., Икромова, М. Х., & Икромов, М. А. Х. (2016). Та'лимда ахборот технологияларни қўллашнинг озига хос хусусиятлари. Молодой ученый, (3-1), 21-22.
2. Mubinaxon, I., & Anashon, I. M. The Importance of Using the Ict to Increase the Efficiency of Education. JournalNX, 7(1), 106-108.
3. Ikramova, M. (2022). Specific characteristics of using modern educational technologies and methods in training future teachers of technology. *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning*, 3(9), 1-4.
4. Isaqova, Z., M. Ikramova, and M. Abdusamatova. "To educate students to be smart, polite, well-mannered, intelligent and physically healthy in the process of labor education." *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal* 9.12 (2021): 868-870.

5. Ikramova, M. Kh. "Use of digital educational resources in" technology" classes." Open Access Repository 8.11 (2022): 116-120.
6. Xonbabayeva Madinabonu. "The role of speech therapy in modern speech therapy." Scienceweb academic papers collection (2022).
7. Xonbabayeva Madinabonu. "Bo'lajak logopedlarni kompetentligini shakllantirishda logopedik ritmikaning ahamiyati." Scienceweb academic papers collection (2022).
8. Xonbabayeva Madinabonu. "Bo'lajak logopedlarni logopedik faoliyatini shakllantirishni integratsiyalashgan usuli." Scienceweb academic papers collection (2022).
9. Ikromov, Muhammadanaxon Hakimjon Ogli, and Zulhayoxon Muhtorjon Qizi. "Markaziy osiyoda grafikaning rivojlanishiga hissa qo'shgan buyuk olimlar." Central Asian Academic Journal of Scientific Research 2.5 (2022): 627-630.

УЎК: 37.022

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМДА ИНГЛИЗ ТИЛИ АМАЛИЙ ФОНЕТИКАСИНИ ЎРГАНИШДА НОСТАНДАРТ ТЕСТЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

*Э.У. Маруфов, ассистент-ўқитувчиси, Самарканд давлат чет тиллар институти,
Самарканд*

Аннотация. Ушбу мақолада талабаларнинг мустақил билим олишини йўлга қўйиши натижасида дарс жараёни самарадорлигини ошириши ва таълим сифатини кўтариши, мустақил таълимда инглиз тили амалий фонетикасини ўрганишда ностандарт тестлардан фойдаланиши, тил компетенциясининг фонетик компонентлари ҳақида маълумот берилди.

Калим сўзлар: фонетика, амалий, тест, мустақил, таълим, сифат, ностандарт, компетенция, транскрипция, компонент.

Аннотация. В данной статье представлена информация о повышении эффективности курсового процесса и повышении качества образования в результате налаживания самостоятельного обучения студентов, использования нестандартных тестов при изучении практической фонетики английского языка в самостоятельном обучении, фонетических составляющих языковой компетенции.

Ключевые слова: фонетика, практический, тест, независимый, образовательный, качественный, нестандартный, компетентность, транскрипция, компонент.

Abstract. this article provides information on improving the effectiveness of the course process and improving the quality of education as a result of establishing independent learning of students, the use of non-standard tests in the study of practical phonetics of the English language in independent education, phonetic components of language competence.

Keywords: phonetics, practical, test, independent, educational, quality, non-standard, competence, transcription, component.

Мустақил таълимда инглиз тили амалий фонетикасини ўрганишда ностандарт тестлардан фойдаланиш талабаларнинг Блум таксономияси бўйича амалий фонетикани билиш, тушуниш, амалиётга қўллаш, таҳлил қилиш, синтезлаш, баҳолаш оид ўқув мақсадига эришилганлик даражасини назорат қилиш ва баҳолашда фойдаланиладиган ностандарт тест топшириқларини ишлаб чиқишга имкон беради.

Тил компетенциясининг фонетик компоненти қуйидагича шакллантирилади:

чет тилидаги товушларни артикуляция қилишнинг ўзига хос хусусиятлари (унли ва ундошлар, товуш бирикмалари, дифтонглар, трифтонглар) ва умуман унинг фонетик тизими ҳақида билиш;

транскрипция ва транскрипцияни ўқиш кўникмаларини билиш;

нутқ оқимида товушларни талаффуз қилиш қоидаларини билиш (масалан, ассимиляция, товушларни талаффуз қилиш) ва интонация моделларидан фойдаланиш, ажратилган сўзда урғу қоидалари, ритмик гуруҳ, ибора, ибораларни синтагматик артикуляция қоидалари,

бўғинлаш қоидалари; фонетик кўникмалар [2].

Фонетек компетенцияни ташкил этишда суҳбатдошларнинг ўзаро муносабати ва уларнинг ўзаро тушунишлари, шунингдек, фонетик компетенция чет тили коммуникатив компетенциянинг барча таркибий қисмларига таъсир қилиши муҳим ҳисобланади [3].

Талабаларнинг мустақил билим олишини йўлга қўйиш натижасида дарс жараёни самарадорлигини ошириш ва таълим сифатини кўтариш ўқитувчининг асосий вазифларидан бири ҳисобланиб, унинг таълим бериш жараёнини тўғри ташкил эта олишига боғлиқдир. Агар талаба учун барча етарли шароитлар - ўқув материаллари, компьютер техникаси, автоматлаштирилган дастурлар кабилар бўлсаю, ундан фойдаланиш яхши йўлга қўйилмаган, ўқув жараёни тўғри ташкил этилмаган бўлса, юқори натижага эришиб бўлмайди. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ўқитувчи ва талабанинг ўзаро муносабатлари муҳим ўрин эгаллайди. Талабаларнинг фанлардан мустақил таълимини ташкил этиш ва уларнинг мустақил билим олишлари учун дастлаб, уларнинг педагогик-психологик хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Талабалар мустақил иш топшириқларини тайёрлашда, бажаришда қуйидагиларга амал қилишлари лозим:

маъруза машғулотида оид мустақил таълим топшириқларини танлашда уларнинг аудиторияда ўрганиладиган мавзулар билан узвийлигини таъминлаш;

уйда мустақил равишда ўрганиладиган мавзуларнинг ва ўрганилиши лозим бўлган асосий саволларнинг аниқ баён этилишига эришиш;

амалий машғулотлар топшириқларини ўрганилаётган назарий ўқув материаллари билан мутаносиб бўлишини ҳисобга олиш;

амалий ишларни, мустақил ишларни бажаришга оид мавжуд методик ишланмалар яратилганлигини ҳисобга олиш;

мустақил равишда ечилиши лозим бўлган мисол ва масалаларнинг аниқ рўйхатини тузиш;

мустақил иш топшириқларининг ахборот таъминоти, жумладан адабиётлар рўйхати, бетлари кўрсатилган ҳолда, электрон ўқув қўлланмалар ва Интернет манзили кўрсатилишига эришиш ва ҳ.к [1].

Стандарт тестлар мазмуни бўйича репродуктив ва продуктив даражада, таркиби жиҳатидан тест топшириғи саволи, тўғри ва нотўғри жавоблардан иборат бўлса, ностандарт тестлар ўзининг мазмуни, тузилиши ва қўлланиш мақсадига кўра муайян даражада фарқ қилади. Ностандарт тестлар мазмуни ва моҳиятига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

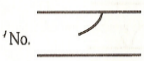
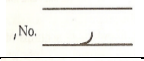
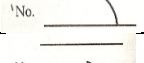
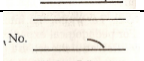
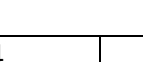
1. Интегратив тестлар;
2. Адаптив тестлар;
3. Мезонли-мўлжал олиш тестлари.

Ўқув мақсадлари таксономияси Бенжамин Блум томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, яъни билиш, тушуниш, амалиётга қўллаш, таҳлил қилиш, синтезлаш, баҳолаш кабиларни ўз ичига олади.

Талабаларнинг Блум таксономияси бўйича амалий фонетикани билишга оид ўқув мақсадига эришилганлик даражасини назорат қилиш ва баҳолашда фойдаланиладиган ностандарт тест топшириқлари. Бунинг учун талаба мавзу бўйича объектларни аниқлаши, уларга таъриф бериши, маълумотларни қайта ишлашлари, ўз фикрини баён этиши, муайян жараён, объект ёки воқеанинг моҳиятини тушунтириши, мазкур жараён, объект ёки воқеанинг ўзига хос хусусиятларини ажратиш кўрсатиши керак бўлади. Талабаларнинг Блум таксономияси бўйича билиш ўқув мақсадига эришганлигини назорат қилишда улар томонидан амалий фонетиканинг бирор мавзуси бўйича маълумот ва ахборотларни ўзлаштирганлик даражасини аниқлаш мақсадга мувофиқ. Бизнинг тадқиқотимизда амалий фонетикани билиш ўқув мақсадига эришилганлик даражасини аниқлашда расмли ва кўп жавобли ностандарт тестлардан фойдаланиш тавсия этилади.

Match tonetic symbols with the suitable signs:

№	Tonetic symbols	Answers	Signs
---	-----------------	---------	-------

1.	Low Fall	A	
2.	Medium Fall	B	
3.	High Fall	C	
4.	Low Rise	D	
5.	Medium Rise	E	

Question	1	2	3	4	5
Answer	E	D	C	B	A

Талабаларнинг Блум таксономияси бўйича билимларни амалда қўллаш ўқув мақсадига эришилганлик даражасини назорат қилиш ва баҳолашда фойдаланиладиган ностандарт тест топшириқлари. Таълим-тарбия жараёнида ўқув мақсадларидан талабаларнинг ўзлаштирган назарий билимларини амалиётга қўллаш имкониятини яратиш зарур. Бунинг учун ўқитувчи ўқув топшириқларини тузишда талабаларнинг ўзлаштирган назарий билимларини янги кутилмаган вазиятда қўллашини назарда тутиши лозим. Бу топшириқларни бажариш жараёнида талабалар фонетик ўқув материални қайта ишлаши, мослаштириши, лойиҳалаш, моделлаштириши, қайта айтиб бериши талаб этилади.

Divide the consonant letters into two categories (consonants expressing a single sound and consonants expressing several sounds) and write them down into the table:

- 1) B, D, F, M, N, V, W, Z;
- 2) C, S, G;
- 3) H, J, K, L;
- 4) A, O, U, I, Y, E;
- 5) P, Q, R, T.

Consonants	Answers
consonants denoting a single sound	1, 3, 5
consonants denoting several sounds	2

Талабаларнинг Блум таксономияси бўйича таҳлилга оид ўқув мақсадига эришилганлик даражасини назорат қилиш ва баҳолашда фойдаланиладиган ностандарт тест топшириқлари. Билимларни ўзлаштиришда таҳлил муҳим ўрин тутди, таҳлил ўқув мақсадига эришиш учун талабалар фонетик ахборотни ёки объектни қисмларга ажратиши, таққослаши, қисмларга ажратиши, фонетик ўзига хос хусусиятларини ажратиб кўрсатиши, қиёслаши зарур бўлади.

Match the following letters and letter combinations with the suitable sound:

- 1) A + r; A + th; A + ss, st; A + sk, sp; A + lf, lm; A + nt, nd;
- 2) O + r (e); A + ll, lk; Au (aw); Au (gh); Ough + t; Wa + r;
- 3) E; ee; ea; ie; ei;
- 4) i/y; igh; i + ld; i + nd; i + gn;
- 5) E + r; I + r; U + r; Ea + r; W + or.

[ei]	[ai]	[i:]	[ɔ:]	[a:]
5	4	3	2	1

Талабаларнинг Блум таксономияси бўйича билимларни синтезлаш ўқув мақсадига эришилганлик даражасини назорат қилиш ва баҳолашда фойдаланиладиган ностандарт тест топшириқлари. Ўқув мақсадлари ичида билимларни синтезлаш муҳим ўрин тутди. Синтезлаш ўқув мақсадининг асосий моҳияти талабалар томонидан курс ёки мавзу мазмунидаги асосий ғояларни мужассамлаштириш, фонетик жараён ва объектларнинг ўзига хос хусусиятларига кўра гуруҳларга ажратиш, ёки умумлаштириш, реконструкция қилиш саналади. Талабалар томонидан амалга оширилиши керак бўлган мазкур ақлий операцияларни

стандарт ўқув ва тест топшириқлари воситасида назорат қилиш ва баҳолаш имконияти мавжуд эмас.

Товушлар талаффузида иштирок этадиган нутқ органларининг кетма-кетлигини белгиланг:

1. Бурун бўшлиғи.
2. Оғиз бўшлиғи .
3. Ҳалқум.
4. Томоқ.

Жавоби: 2, 4, 3, 1.

Талабаларнинг хулоса ясашга оид ўқув мақсадига эришилганлик даражасини назорат қилиш ва баҳолашда фойдаланиладиган ностандарт тест топшириқлари. Ўқув мақсадлари ичида хулоса ясаш яқунловчи ва тизим ҳосил қилиш вазифасини бажаради. Хулоса ясаш ўқув мақсадининг асосий моҳияти талабалар томонидан ўрганилган курс ёки мавзу юзасидан хулоса ясаш саналади. Бу жараёнда талабалар томонидан таълим мазмунидаги маълумотларга баҳо бериши, танқидий фикр юритиш кўникмаларини қўллаб фикрга қарши фикр билдириши, қўллаб-қувватлаши ёки инкор этиши талаб этилади. Мазкур жараёнда ностандарт кўп жавобли тест топшириқларидан фойдаланиш юқори самара беради.

Жавоб:

А	В	С	Д	Е	Ғ
ҳа	йўқ	ҳа	йўқ	ҳа	йўқ

Хулоса қилиб айтганда таълим-тарбия жараёнида Блум таксономиясига биноан ўқув мақсадларининг аниқланиши, талабаларнинг ўқув мақсадларига эришиш даражасини назорат қилиш ва баҳолашда ностандарт тест топшириқларидан фойдаланиш, назоратнинг ҳаққонийлиги, кенг қамровлилигини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Никадамбаева Ҳ. Талабаларни мустақил таълимини ташкил этишда дастурий дидактик мажмуанинг ўрни ва аҳамияти. Электрон ресурс: Талабаларни мустақил таълимини ташкил этишда дастурий дидактик мажмуанинг ўрни ва аҳамияти (infourok.ru). Мурожаат санаси: 16.01.2021.
2. Фонетический компонент языковой компетенции. Электронный ресурс: Фонетический компонент языковой компетенции - Методика обучения иностранному языку (studme.org). Дата обращения: 15.07.2022.
3. Хомутова А.А. Фонетическая компетенция: структура, содержание // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. 2013. - № 2.

УДК 372.8

ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОРГАНИЗАЦИЮ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

У.Т.Ташева, старший преподаватель, Национальный исследовательский университет «Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства», Ташкент

Аннотация. Ушбу мақолада рус тилини ўқитишда талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этишда ахборот технологияларини жорий этиши хусусиятлари муҳокама қилинади. Ушбу мақолада рус тилини ўқитишнинг замонавий усуллари, мустақил таълим технологиялари ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: ахборот технологиялари, тақдимот, коммуникатив компетенция, усул, ижодкорлик.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности внедрения информационных технологий в организацию самостоятельной работы студентов при обучении русскому языку. В данной статье приводятся сведения о современных методиках обучения русскому языку, о самостоятельных образовательных технологиях.

Ключевые слова: Информационная технология, презентация, коммуникативная компетентность, метод, творческие способности.

Abstract. *This article discusses the features of the introduction of information technology in the organization of independent work of students in teaching the Russian language. This article provides information about modern methods of teaching the Russian language, about independent educational technologies.*

Key words: *Information technology, presentation, communicative competence, method, creativity.*

Язык является важнейшим средством общения, без которого невозможно существование и развитие человеческого общества. Сегодня изменения в социальных отношениях и средствах общения (использование новых информационных технологий) требуют повышения коммуникативной компетентности студентов, совершенствования их филологической подготовки, обмена мыслями в различных ситуациях при взаимодействии с ними других участников общения. При этом используются системы языковых и речевых норм, а также выбор коммуникативного поведения, адекватного реальной ситуации общения. Другими словами, основное назначение русского языка – это формирование коммуникативной компетенции, то есть умения осуществлять межличностное и межкультурное общение на русском языке. [1]

Воспитательный аспект является составной частью образовательного процесса, поэтому все образовательные технологии обеспечивают воспитание у студентов необходимых личностных качеств. В процессе обучения русскому языку необходимо создание наиболее эффективной учебной среды, обеспечивающей целенаправленное взаимодействие преподавателя со студентом. Понятно, что использование любой технологии обучения, сколь бы совершенной она ни была, не может создать максимально эффективных условий для раскрытия и развития способностей студентов. Использование новых информационных технологий позволяет выработать у студентов положительную мотивацию при изучении русского языка.

Информационные технологии развивают творческие способности, воображение и интерес студентов. Их творческий и интеллектуальный потенциал раскрывается при подготовке самостоятельных заданий. Метод проектов учит исследованиям, совместной работе, обсуждению и решению проблем. [2] Жизнь в современном обществе требует от студентов развития важных когнитивных навыков, таких как развитие собственных мыслей, понимание опыта, построение цепочки доказательств и четкое и убедительное выражение своих мыслей. Творческое мышление имеет индивидуальный самостоятельный характер, каждый творит свои идеи, формирует свои оценки и убеждения независимо от других, находит решение проблемы и подкрепляет его разумными, обоснованными и достоверными доказательствами. [3] Существуют различные формы самостоятельной работы, с использованием информационных технологий: презентация, творческий проект, видеоролик, видео урок и др. Такой подход возможен только при использовании реальных средств обучения.

В организации образовательного процесса все шире используются информационно-коммуникационные технологии, позволяющие эффективно учитывать все возможные аспекты обучения русскому языку. Их использование способствует совершенствованию языковых и межкультурных компетенций студентов, формированию культуры общения в электронной среде, повышению информационной культуры в целом, а также развитию компьютерных навыков: поиск, обработка, перевод, систематизация, представление студентами информации и результатов исследовательской деятельности. [4]

Основу интерактивных подходов составляют интерактивные упражнения и задания, выполняемые студентами. Основное отличие самостоятельных занятий от обычных упражнений в том, что они направлены не только на закрепление изученного материала, но и на усвоение нового. Творческое задание (особенно практическое и близкое к студенческой жизни) придает смысл обучению, а также мотивирует. Неопределенность ответа и умение найти собственное «правильное» решение, основанное на личном опыте и опыте коллеги,

друга, позволит создать базу для сотрудничества, совместного обучения, общения всех участников в группах имеет множество составных частей интерактивных методов, например, мозаики, дискуссии, публичные слушания, почти все виды подражания и т. д. [5]

Необходимо убедиться, что студенты обладают необходимыми знаниями и навыками для выполнения группового задания. Недостаток знаний вскоре даст о себе знать – они не будут пытаться выполнить задание. Вы должны попытаться сделать свои инструкции как можно более конкретными. Маловероятно, что группа сможет усвоить более одной или двух, даже очень конкретных инструкций за раз, поэтому инструкции должны быть записаны на доске или на карточках. Дайте группе достаточно времени для выполнения задания. Когда дело доходит до практического применения технологий, не обязательно использовать одну технологию.

Резюме:

При использовании современных образовательных информационных технологий в процессе обучения русскому языку для формирования самостоятельного образования студентов, необходимо изучить и внедрить новаторские идеи российских и зарубежных педагогов. Делается вывод о том, что информационные технологии способствуют формированию современных методов обучения русскому языку, развитию критического мышления, адекватной оценки и самоуправления.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. А.А. Бабаева, Русский язык и методика его преподавания Ташкент-2012[1]
2. www.ziynet.uz[2]
3. Баринаева Е. А., Боженкова Л. Ф., Лебедев В. И. Методология русского языка. — Москва, 1974. [3]
4. Бондаренко С. М. Методика обучения русскому языку в школе. — Москва, 1979. [4]
5. Власенков А. И. Развитие преподавания русского языка. — Москва, 1983.

УЎК 37.016+81"243

НОФИЛОЛОГИК ФАКУЛЬТЕТ ТАЛАБАЛАРИНИНГ ЧЕТ ТИЛДА КАСБИЙ КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ

М.А.Турсунбоева, ўқитувчи, Фаргона политехника институти, Фаргона

***Аннотация.** Ушбу мақола нофилологик факультет талабаларининг чет тилда касбий коммуникатив компетенциясини шакллантириши муаммоларига қаратилган. Унда ушбу масала юзасидан топилгани керак бўлган ечимлар, бир қатор таклифлар мисоллари билан келтириб ўтилган.*

***Калит сўзлар:** коммуникатив компетенция, касбий компетенция, лингводидактик масала, табиий фанлар, нофилологик йўналиши, минимум, умумтабий ахборот.*

***Аннотация.** Данная статья посвящена проблемам формирования профессиональной коммуникативной компетенции студентов нефилологического факультета на иностранном языке. В нем представлены решения, которые необходимо найти по этому вопросу, с примерами ряда предложений.*

***Ключевые слова:** коммуникативные компетенции, профессиональные компетенции, вопросы лингводидактики, естественные науки, нефилологическая направленность, минимум, информация о природе.*

***Abstract.** This article is devoted to the problems of formation of professional communicative competence of students of the non-philological faculty in a foreign language. It presents solutions that need to be found on this issue, with examples of a number of proposals.*

***Keywords:** communicative competence, professional competence, questions of linguodidactics, natural sciences, non-philological orientation, minimum, information about nature.*

Чет тил ўрганиш жараёнида бўлғуси бакалаврларнинг коммуникатив компетенциясининг шаклланиши шахсни комилликка интилишида катта роль ўйнайди ва қатор вазифаларни белгилаб беради. Асосий вазифаларни амалга оширишда талабанинг интеллектуал фаолияти - унинг фикрлаш, хотира, идрок ва иродаси каби хусусиятларини

ҳисобга олиш ва ташкил этиш талаб этилади. Шу билан бир қаторда, талабанинг коммуникатив ва когнитив эҳтиёжлари чет тилни ўқитиш мазмунида имкон қадар ўз аксини топиши зарур.

Бўлажак мутахассисларда чет тил соҳасида касбий коммуникатив компетенцияни шакллантириш лингводидактик масалалардан бири ҳисобланади. Ушбу масала шу кунга келиб баъзи нофилологик фанларда, шу қаторда табиёт фанларида ҳам етарлича ечим топмаганлиги олий таълим тизими соҳасида сезиларли муаммолардан биридир . [1]

Нофилологик факултет, шу жумладан табиий фанлар факултети талабасининг чет тилидаги касбий нутқ маданиятини шакллантириш усулларига келсак, бу савол методология фанида янгилик эмас. Сўнгги ўн йилликда табиий фанлар факултети талабаларнинг касбий коммуникатив компетенциясини шакллантиришнинг ёндашувлари, усуллари ва технологияларини ишлаб чиқиш бўйича бир қатор тадқиқотлар ўз аксини топди (Н.И. Алмазова, М.С. Багарядцева, Т.В. Белоглазова, А.А. Вербицкий, Н.В. Гагарина, О. Колмакова, Э.П. Комарова, Л.Ф. Крапивник, М.В. Куимова, Р.А. Латыпов, Л.В. Малетина, Г.А., И.О. Нецадим, Павловская, Т.А. Плещова, Н.Н. Романова, П.П. Сидоренко, Л.В. Ступникова, Е.Н. Сунцова, В.В. Тарасенко, М.К. Шлангман, Е.Н. Щавелева). Ушбу олимлар замонавий лингводидактика нуқтаи назаридан табиий фанлар соҳасида чет тили (инглиз тили)ни ўқитиш борасида ривожланган белгиларга эга бўлган кенг қамровли лингвистик таълим ёндашувлари, усуллари ва амалиётларини ўз изланишлари жараёнида тақдим этган ҳолда касбий коммуникатив компетенцияни қай аснода қўллаш олиш мумкинлигини исботлаб берганлар.

Ушбу мақолада бир қанча илмий изланишлардан келиб чиқиб, табиий фанлар факултети талабаларининг чет тилида касбий коммуникатив компетенцияларини шакллантириш давомида юзага келган муаммоларни қандай қилиб бартараф этилиши кераклиги ҳақида ёритиб берилган.

Табиий фанлар мутахассисининг фаолияти ва малакасига қўйиладиган талабларни аниқлаш кўп йиллар давомида тадқиқотчи олимларнинг диққат марказида бўлиб келмоқда. Замонавий таълим тизимининг асосий мақсади ҳам компетенцияни шакллантиришга қаратилган.

Чет тилини профессионал эгаллаш жараёнида касбий нутқ хулқ-атворининг билимлари, кўникмалари ва кўникмаларини ўзлаштириш, касбий мулоқотнинг турли вазиятларида меъёрларни ўзлаштириш, сунъий нутқдан табиийга босқичма-босқич ҳаракат қилиш ва чет тилининг ҳар хил турларида йўналтирилган нутқ фаолиятини шаклланишни белгилайди.

Компетенция – бу шахснинг турли вазиятларда, шу жумладан, янги шароитларда ҳаракат қила олишига ёрдам берадиган билимлар, кўникмалар ва малакалар ҳамда шахснинг ўзига хос фазилатлари йиғиндиси [2].

Касбий компетенцияни эса шахснинг касбий фаолият билан шуғулланишига ёрдам берадиган ҳамда турли ўзгарувчан шароитларда мустақил равишда ўз вазифасини амалга оширишга оид қарорларни қабул қилишига ёрдам берадиган шахсий фазилатлари ва касбий малакаларининг йиғиндиси деб ҳисобланади.

Р.Б.Рубин ва С.Савигнон ўз тадқиқотларида компетенцияни билим, тажриба, кадриятлар, интилишлар асосида таълим олиш жараёнида эришилган умумий лаёқат сифатида таърифлайди [3]. Нофилологик факултет талабасининг чет тилида коммуникатив компетенциясини шакллантириш унинг ўз она тилидаги турли хил коммуникатив фаолият турларида фаол иштироки билан ҳам амалга оширилади.

Узоқ йиллар бўлажак нофилологик соҳада, шу жумладан табиий фанлар йўналиши мутахассисларига инглиз тили машғулотларини олиб бориш жараёнида бир қатор илмий методик хулосага келинган. Инглиз тили методикасида инглиз тилини махсус таълимий мақсадларда ўрганишга оид машқлар, компьютер технологияларидан фойдаланишни талаб этади [4].

Инглиз тилидаги мулоқот учун танланган тематика уч йирик гуруҳдан – умумтабий ахборотни ўз ичига олган ўқиш учун матнлар, иккинчиси тор мутахассисликни акс эттирадиган график ва аудиоматнлар, ва учинчиси кундалик ҳаётий мавзуларда ва ўз

мутахассислиги доирасида мулоқот қилишга оид матнлардан иборат бўлиши мақсадга мувофиқ деб топилган.

Topics for Daily Routine

1. Nice to meet you
2. Work and family life
3. House and home
4. Leisure time
5. Student life. Universities. Dormitories. Holidays

Socio – cultural Sphere

1. Uzbekistan. My hometown.
2. The world map.
3. English speaking countries. Great Britain. The USA
4. English speaking countries culture
5. Speech etiquette: greeting, meeting, leave-taking, invitation, discussion (expressing opinion), causes (explaining condition), offer, intention, complaint, need and others

Professional Sphere: Chemistry

1. Conception of Chemistry
2. Role of laboratory in Chemistry
3. Classification of organic chemistry
4. Organic nomenclature
5. Atoms

Айни кунларла илмий муаммолар билан бир қаторда долзарб бўлиб келаётган мавзуларни танлаш, тилга оид минимумлар ташкиллаш ва коммуникатив компетенцияни шакллантиришга йўналган машқлар тўпламини ишлаб чиқиш ҳамда нутқий ишланмаларни тажриба синовдан ўтказиш кабиларни ҳам кўрсатиш мумкин.

Нофилологик факултет талабаларининг чет тилда касбий коммуникатив компетенциясини шакллантириш усуллари ишлаб чиқилар экан ўрганувчиларнинг мактабда эгаллаган коммуникатив малакалари даражаси олий ўқув юртида чет тил ўрганишни давом эттириш учун зарур даражага қай даражада тўғри келишини аниқлаш керак бўлади. Чет тилини ўқитишнинг замонавий тизимини ташкил этишда, ўқитиш воситаларини тизимининг ўрни нисбатан катта. Мутахассисликка оид фанларини ўрганиш жараёнида талабаларнинг чет тилда касбий коммуникатив компетенциясини шакллантиришга имкон берувчи методлар тизими ҳам бўлиши кераклиги кўп маротаба таъкидланиб келинади.

Назарий муаммолар ҳолатининг таҳлилидан келиб чиқилса, чет тил ўқитиш бугунги кундаги энг долзарб масалалардан бўлиб қолмоқда. Шуни назарда тутган ҳолда, тадқиқот давомида ишлаб чиқилган таълим усулининг ўзига хослиги шундаки, энг замонавий ўқитиш воситаларидан комплекс фойдаланиш, ўқитиш тизимида унинг таркибий-функционал хусусиятларига таъсир қилувчи зарур компонент сифатида алоҳида ўрганиб чиқилди [5].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ахмедова М.И. Медик талабаларнинг чет тилда касбий коммуникатив компетенциясини ахборот технологиялар ёрдамида шакллантириш. 29-30, 2020.
2. Горн А.М. К вопросу о профессиональной направленности в обучении иностранным языкам на специальном факультете / А.М. Горн // ИЯВШ, вып. 1.–М.: ВШ, 2002.–С. 105-111.
3. Rubin R.B. Assessing speaking and listening competence at the college level: The communication competency assessment instrument. *Communication Education*, 31, 9–18. 1982.
4. Jarvis H. Investigating the classroom applications of computers on EFL courses at Higher Education Institutions in UK. *Journal of English for Academic Purposes* 3/2: 2004. 111–137.
5. Ахмедова М.И. Медик талабаларнинг чет тилда касбий коммуникатив компетенциясини ахборот технологиялар ёрдамида шакллантириш. 41, 2020.

**МАСОФАДАН ЎҚИТИШ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ФАОЛИЯТ КЎРСАТУВЧИ
ЎҚИТУВЧИЛАР КАСБИЙ СИФАТЛАРИ**

*В.А.Хамдамова, катта ўқитувчи, Қўқон давлат педагогика институти, Қўқон,
Ўзбекистон*

С.Н.Башинова, доц., п.ф.н., Қозон федерал университети, Қозон, Россия

О.Кокорева, доц., п.ф.н., Тула давлат педагогика университети, Тула, Россия

Аннотация. Ушбу мақолада масофадан ўқитиш таълим тизимида фаолият кўрсатувчи ўқитувчилар касбий сифатлари баён этилган бўлиб, талабаларга масофадан билин беришга оид кўрсатмалар келтириб ўтилган.

Калим сўзлар: масофа, ўқитувчи, фаолият, ўқитиш, касбий, технология, мунозара.

Аннотация. В этой статье описываются профессиональные качества преподавателей, работающих в системе дистанционного обучения, и даются инструкции о том, как дать студентам дистанционное подсознание.

Ключевые слова: дистанция, учитель, деятельность, преподавание, профессионал, технология, дискуссия.

Abstract. This article describes the professional qualities of teachers operating in the distance learning education system, and provides instructions on how to give students a remote subconscious.

Key words: distance, teacher, activity, teaching, professional, technology, discussion.

Масофадан ўқитиш технологиясининг кенг қўлланилиши ва унинг ўқитувчи меҳнати мазмунига қандай таъсир этишининг ноаниқлиги ўқув аудиториясида технологиянинг ахамияти ва технологик ўзгаришлар муҳитида касб-хунар таълими муассасаларида таълим келажаги қандай бўлиши ҳақида турли мунозараларни вужудга келтиради. Бу мунозараларда иштирок этувчиларнинг баъзилари масофадан ўқитиш технологияси таъсирида таълим муассасалари ўз фаолияти самарадорлигини оширади ва бунинг натижасида ўқув жараёнида ўқитувчининг вазифаси кескин ўзгаради, деб ҳисоблайдилар.

Мунозарада иштирок этганларнинг бошқа гуруҳи бу далилларни янада ривожлантириб, ишлаб чиқариш (саноат)га оид билимлар туфайли ўқитувчиларнинг вазифаси «тўла ўзгаришини эътироф этадилар». Мунозарада иштирок этганларнинг қолганлари эса, мавжуд бўлган технологияларнинг ҳеч қайсиси ўқитувчилар вазифасини ўзгартира олмаслигига ишонадилар. Чунки масофадан ўқитиш таълим олувчиларга шунчаки ахборотни етказиб беришдангина иборат эмас, балки унинг вазифаси анча юқори бўлиши лозим. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, ўқитиш мураббийлик, ролларни моделлаштириш, ижтимоийлаштириш, индивидуал мулоқот ва гуруҳ фаоллиги ёрдамида таълимий тажрибани бир авлоддан бошқасига узатишдан иборатдир. Шунинг учун масофадан ўқитиш технологияси катта ахамиятга эга бўлса-да, лекин у таълим жараёнида ўқитувчининг вазифаси ёки ўрнини ўзгартира олмайди. Масалан, Д.Бойнд янги технологиялар таълим жараёнида катта ахамиятга эга бўлган янги ўқитиш усуллари (тажрибаси)ни таклиф этишини таъкидлайди. Аммо бу билан у ўқитувчи ва таълим олувчилар ўртасидаги инсоний мулоқот-муносабатларни инкор этмайди. Аксинча, Д.Бойднинг фикрича, таълим жараёнида инсоний муносабатлар муҳим ўрин эгаллайди ва янги медиаларни киритиш эса бундай ўзаро мулоқотни мазмунан янада тўлдиради. Зеро, у ўқитишнинг муқобил усули бўлиб, ўқитувчидан таълим олувчининг анча узоқдалиги эътиборга олинса, бошқа ҳеч қандай усулда мулоқот қилишнинг деярли имкони йўқ. Электрон тармоқлар, хусусан, Интернет педагогик мулоқот, тажриба ва билим алмашиш воситаси бўлиб хизмат қилади. У худудий динамизм ва мулоқот ўрнатиш учун семинар ва анжуманлар ўтказишга қараганда унчалик қиммат бўлмаган муқобил таълимни таклиф этади.

«Замонавий ўқитувчи ҳозирги замон дунёсида ва келажакда, яъни келгусида ўзи яшайдиган ва ишлайдиган дунёда ҳисоблаш техникасининг қанчалик ахамиятга эга бўлиши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши лозим. ЭХМлардан анъанавий равишда фойдаланиш ҳисоблаш ишлари билан узвий боғлиқдир. Таълимни ахборотлаштириш концепцияси

доирасида ЭХМдан фойдаланиш анча кенг маънода тушунилади». Бу сўзлар Ю.С.Брановскийга тегишли бўлиб, унинг эътироф этишича, «мамлакатни ахборотлаштиришнинг умумий стратегиясини шакллантириш тўпланган тажрибаларни қайта англашни, таълим соҳасида электрон-хисоблаш техникасидан фойдаланиш бўйича узок муддатга мўлжалланган дастур ишлаб чиқишни талаб этади».

Таълим олувчиларга ҳамма нарсани ўргатишнинг имкани йўқ. Шунинг учун бизнинг фикримизча, *масофадан ўқитиш жараёнида ўқитувчининг вазифаси – таълим олувчиларнинг ўрганилаётган фанга бўлган қизиқишини янада ошириш, уларда мустақил билим олиш малакасини шакллантириш ва ақлий салоҳияти ортишини таъминлаш, уларни ностандарт масалаларни хал этиш ва ноқулай вазиятлардан чиқиб кета олишига ўргатишидир*. Ўқитувчи таълим олувчининг билиш фаолиятини фаоллаштириши орқали таълим мақсадига эришиши мумкин. Билим бериш замонавий технологияларга мос келиши учун ўқитувчи таълим олувчилар эътиборини мустақил билим олишга жалб этиши зарур. Бу эса педагогик менежментнинг муҳим ресурси сифатида қаралади ва ўқитувчининг мақсад ва вазифаси ҳақида шаклланган стереотип қарашларни ўзгартиришга олиб келади.

Кейинги ўн йиликларда таълимни ташкил этиш жараёнида ўқитувчининг роли сезиларли даражада ўзгарди. М.Пойсон янги замон ўқитувчиси ҳақида сўз юритиб, унинг ахборотлар билан ишлашнинг янги усулларини эгаллаши ва янги ахборот технологияларидан фойдалана билиши, ўқитиш усулларини эркин танлай олиши, ўзига хос гид бўлишга интилиши ва буни виртуал мулоқот орқали амалга ошириш лозимлигини таъкидлайди. Виртуал мулоқот таълим олишнинг янги замонавий шакли хисобланади ва ўқитиш учун кўпгина ижобий аҳамиятга эга. Аммо шу билан биргаликда, бу соҳада ўқитувчи сифатида ишлаш кўплаб психологик стресслар ва қарама-қарши фикрлар манбаига айланади. Э.Лейрд фикрига, масофадан ўқитишда асосий инсоний касбий муаммо ёлғизлик хисси, ўзини кибернетик муҳитнинг асираси ёки тутқини сифатида хис этиш хисобланади. Анъанавий таълимдаги шаклдагига қараганда янада индивидуал мулоқот қилиш имконияти масофадан ўқитишнинг афзаллиги хисобланади, аммо электрон почта ёрдамидаги мулоқот таълим олувчи билан жонли мулоқот қилиш ўрнини боса олмайди. Муаллиф масофадан ўқитишнинг дастурий таъминоти, ўқув материаллари ва техника билан таъминланишидаги узлуксиз ўзгаришларга мослашиш қийинлиги ҳақида сўз юритади. Бу омиллар ҳам МЎ тизимида фаолият кўрсатувчи ўқитувчи ва ходимларда касбий стресслар келтириб чиқаришга сабаб бўлади. Ф.Олсен АҚШдаги 557 та давлат ва хусусий коллежлар ҳамда университетларнинг компьютер таъминоти хизмати раҳбарлари ўртасида ўтказилган сўровнома натижаларини келтириб ўтади. Уларнинг эътироф этишига қараганда, ана шу соҳа раҳбарлари учун энг қийин масала – бу таълим олувчиларни энг янги ахборот технологияларидан фойдаланишга мажбур этиш. Кўплаб коллеж ва университетларнинг ўқитувчилари уларда таълим олаётган, компьютерлар билан яхши таниш бўлган талабаларга қараганда анча нофаолдир, улар уни ўзлаштириш ва амалий фаолиятларида фойдаланишга унчалик қизиқишмайди. Олий ўқув юртларидаги ахборот технологиялари хизмати раҳбар ходимларининг деярли 90 фоизи ўз фаолиятида компьютер технологияларидан фойдаланишга «қаршилиқ қилган» ўқитувчиларга ёрдам кўрсатишнинг энг қийин иш эканини таъкидлайдилар. Д.Карневэлнинг эътироф этишича, ахборот технологияларидан самарали фойдаланишга қаршилиқ кўрсатишнинг асосий сабаби, кўплаб ўқитувчиларнинг уларни амалий фаолиятда қўллай олмаслигидир. Келажакда олий ўқув юртларида масофадан ўқитиш технологиясидан фойдаланиш оддий ишга айланиб қолади. Ўқитувчиларнинг улардан фойдаланишни инкор этиши эса, уларнинг касбий лаёқатсизлигидан далолат беради.

Бундай ҳолларда ўз фаолиятида шаклланган стереотиплардан воз кеча олмайдиган ёки хали замонавий ўқитиш усулларини эгаллай олмаган, фаол ўқитиш усуллари ва уларни амалда қўллаш борасида фақат умумий тасавурларга эга бўлган ўқитувчигина муаммоларга дуч келади. Назаримизда, таълим жараёнини қуйидагиларга таянган ҳолда ташкил этган ўқитувчилар охир-оқибатда мувафакциятларга эришади: *таълим олувчилар ривожланишига алоҳида эътибор қаратиш, таълимнинг дифференциялашган мазмуни ҳамда таълим*

олувчиларнинг билимларни шунчаки ўзлаштиришигагина эмас, балки уларни амалиёт (йўналтирилган фаолият)да қўллай билишига, фикрлашни ривожлантиришига имкон берувчи тегишли ўқитиш усуллари, воситалари ва шакллари тизимининг бирга ўқилиши. Ўқув жараёнининг боришида таълим оловчиларнинг нафақат билим ва малакасини, балки шу билан бирга касбий-этик йўналиши, ижодий мустақиллигини баҳолаш ҳам ўта муҳим ҳисобланади.

Бўлажак мутахассиснинг тарбиявий ишни ташкил этиш бўйича индивидуал ижодий ёндошувини шакллантиришга ўқитувчининг шахси ҳам таъсир кўрсатади. У ахлоқийлик даражасининг юксаклиги, психологик етуклиги, замонавийлиги, ишени ижодий ташкил этиши билан алоҳида ажралиб туриши керак. Ўқитувчининг педагогик фаолияти ундан доимий равишда умумий ва касбий дунёқарабини кенгайтиришни, маҳоратини ошириб боришни тақозо этади. Бироқ у нафақат ўқув режа ва дастурларни бажарувчи, балки ижтимоий маҳсулот-бўлажак мутахассиснинг ижодкори ва яратувчисидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Башинова, С.Н., Кокорева, О.И., Пешкова, Н.А., & Хамдамова, В.А. (2022). Детерминированность развития социально-бытового поведения дошкольников с расстройством аутистического спектра типом родительского отношения.
2. Хамдамова В.А.(2018). Таълимнинг узлуксизлиги ва муаммолар ечимига айрим ёндашувлар. Современное образование (Узбекистан), (1), 21-28.
3. Anvarovna, X. V. (2022). The use of interactive methods and advanced foreign experiences in teaching the science of product preparation technology. *Open Access Repository*, 9(11), 162-168.
4. Hamdamova, V. (2022). The role of historical information in teaching technology lessons. *Open Access Repository*, 9(11), 228-231.
5. Anvarovna, X. V. (2022). The use of general and special methods in conducting research of technological education.
6. Anvarovna, X. V. (2022). Providing information on the history of gaslama in technology lessons.
7. Prozorova, M. N., Zharkov, A. D., Zharkova, A. A., Khamdamova, V. A., Sattorova, S. O., & Losev, V. S. (2021). University graduate career potential in digital transformation period: Features and problems of formation. *Linguistics and Culture Review*, 5(S3), 1574-1585.
8. Venera, K., & Firdovuskhon, Y. (2021). Technology of Formation of Skills of Folk Crafts and Home Work at Technology Lessons. *JournalNX*, 7(03), 227-230.
9. Mubinakhon, I., & Anashxon, I. M. The Importance of Using the Ict to Increase the Efficiency of Education. *JournalNX*, 7(1), 106-108.
10. Ikramova, M. (2022). Specific characteristics of using modern educational technologies and methods in training future teachers of technology. *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning*, 3(9), 1-4.

УЎК: 378.016:81

ЛИНГВОДИДАКТИКАДА КОМПЕТЕНЦИЯ ВА КОМПЕТЕНТЛИК КАТЕГОРИЯЛАРИНИ ТАТБИҚ ЭТИЛИШИНING МАЗМУНИЙ ТАВСИФИ

Ф.Т.Чориева, катта ўқитувчи, Иқтисодиёт ва Педагогика Университети, Қарши
Давлат Университети, Қарши

Аннотация. Инсонни такрорланмас индивидуалликка эгаллиги, жамият ривожланишида ўзига масъулиятлиликни ола билиши асосида ўз-ўзини англаши алоҳида аҳамият касб этиб бормоқда. Бунда хорижий тиллардан бўлгуси ўқитувчиларни тайёрлаш қадриятли-мақсадли йўналишига эгадир. Тадқиқотимизда компетентли ёндашувни тадбиқ этилиши компетентлиликни таълимда исдалган натижани тасаввур эта олиш, унинг янги қирраларини кўра олиш имкониятини яратди.

Калит сўзлар: хорижий тил, олий таълим, компетенция, ёндашув, мазмун, метод, технология.

Аннотация. Особое значение имеет самореализация человека на основе обладания им неповторимой индивидуальностью, способностью брать на себя ответственность в развитии общества. В этом случае подготовка будущих учителей иностранных языков имеет ценное и целенаправленное направление. Внедрение компетентностного подхода в нашем исследовании дало возможность визуализировать результат, заложенный в образовании, увидеть его новые грани.

Ключевые слова: иностранный язык, высшее образование, компетентность, подход, содержание, метод, технология.

Abstract. Self-awareness on the basis of a person's unique individuality, ability to take responsibility for the development of society is gaining special importance. In this regard, the training of teachers of foreign languages has a valuable and purposeful orientation. The application of the competent approach in our research made it possible to imagine the result of competence in education, to see its new aspects.

Key words: foreign language, higher education, competence, approach, content, method, technology.

Кириш. Ҳозирги даврда хорижий тил бўйича олий таълимнинг мазмуний янгиланиши замирида компетентиявий ёндашув ётади. Мазкур ёндашув олий таълимдаги анъанавий когнитив йўналтирилганликларни бартараф этиш, таълим мазмун-мундарижасини ҳамда ўқитишнинг метод ва технологияларини тубдан янгилаш учун замин яратади. “Компетентлилик” ва “компетенция” тушунчалари бу ўринда янгиланишларнинг асосий мезони сифатида қаралади ва амалга оширилаётган модернизация жараёнларининг даражасини белгилайди. Демак, асосий масала мазкур тушунчаларнинг таърифи, хусусиятлари, кўринишлари ва тузилмавий таркибларига аниқлик киритиб олишдан иборат бўлиб қолмоқда. Шундагина “компетентлилик” ва “компетенция” тушунчаларининг олий таълим сифатини баҳолашдаги интегратив кўрсаткич бўла олиш имкониятларини аниқ тасаввур қилишимиз мумкин бўлади.

Умумий тарзда қараладиган бўлса, “компетентлилик” лотин тилидаги “compete” сўзидан олинган бўлиб, “тўғри келмоқ”, “мос тушмоқ” каби маъноларни билдиради ва шахснинг:

-тегишли фаолият соҳасида белгиланган мезонлар, қўйилган талаблар ва ўрнатилган стандартларга мувофиқлигини;

-маълум бир масалани ҳал этишда билим ва кўникмаларидан фаол ҳамда самарали фойдалана олишини;

-юзага келган вазиятда ташаббусни қўлга киритиб, ўз мақсадига ишонч билан эришиши каби қобилиятларга эга бўлишини англатади.

Компетенциявий ёндашувнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихига бағишланган адабиётларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, “компетенция, компетентлилик тушунчаларининг талқинлари сингари, ушбу тушунчаларга асосланган ёндашувлар негизида ташкил этиладиган таълим жараёнларининг натижалари борасидаги қарашлар мураккаб, кўпқиррали ва кўп маънолидир” [2: 7].

Мавзунинг долзарблиги ва ҳозирги ҳолати. “Компетенция” тушунчаси биринчи марта ўтган асрнинг олтинчи йилларида АҚШнинг фаолиятли таълим соҳасида истеъмолга киритилган бўлиб, меҳнат бозоридаги рақобатга бардош бера оладиган мутахассис-кадрларни тайёрлашда мезон бўлиб хизмат қилган. Даставвал, компетенцияга бихевиоризм психологияси анаъаналарида билимнинг автоматлаштирилиши натижасида шаклландиган ва оддий, осон амалий вазифаларни бажаришда зарур бўладиган кўникма сифатида қаралган. Бундай ёндашув ўз вақтида кескин танқидларга учради: негаки, амалий билимлар кўринишидаги компетенция ижодий фаолият ва индивидуал (мустақил) таълим учун камлик қиларди. Худди шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, “компетентлилик ва компетенция” тушунчаларини жорий этиш зарурати юзага келди. Компетенции кўпинча мутахассиснинг меҳнат бозорида ўз ўрнини топиши учун зарур бўладиган салоҳиятини тавсифлашда қўлланилади. Компетентлилик эса маълум даражада кенгроқ тушунча бўлиб, умумий тарзда компетенциялар мажмуаси, яъни маҳсулдор фаолиятда намоён бўлувчи хусусиятлар сифатида қаралади.

Хорижий мутахассисларнинг ишларида “компетентлилик” тушунчасига берилган таърифларда шахснинг мустақиллиги ва масъулиятлигига кўпроқ урғу берилади. Худди шу даврда трансформацион грамматика ва тил ўрганиш назарияси таъсири остида лисоний ва коммуникатив компетентлилик тушунчалари истеъмолга киритилди [7].

Тажриба қисми. 1971-1990 йилларда компетенция-компетенлилик категорияларининг она тилидан бошқа тилларни ўрганиш назарияси ва амалиётида қўлланилганлиги характерлидир. Шунингдек, бу босқичда компетенция-компетенлилик категориялари бошқарувдаги мукамаллик даражасини аниқлаш, раҳбарлик, муомала маданиятига ҳам жорий этилди. Коммуникатив компетенциянинг лингвистик, дискурсив, прагматик, стратегик ва ижтимоий-маданий деб номланган компонентлари кўрсатиб ўтилди [5; 6]. Инсонда коммуникатив компетенциянинг борлиги унда бошқа инсонлар билан “ҳаётнинг барча жабҳаларида” муносабатга киришиш имкониятларини кенгайтиради. Хорижий тилларни ўқитиш методикаси соҳасининг мутахассислари нафақат ўзга тилдаги коммуникатив компетенциянинг методик тавсифи ҳақида, балки чет тилини ўрганишнинг ҳар бир босқичида қўйиладиган талабларни муфассаллаштириш борасида ҳам амалий ҳаракатлар зарурлиги хусусида ўйланиб қолишди [4: 5].

Олинган натижалар таҳлили. Меҳнат психологияси, мотивация психологияси ва менежмент каби бир-бири билан чамбарчас боғлиқ соҳалар учун “компетенция” ва “компетенлилик” тушунчаларининг компонентлари ишлаб чиқилди. Ж. Равен таърифига кўра, компетенлилик – маълум бир предметли соҳада аниқ бир ҳаракатни амалга ошириш учун зарур бўладиган махсус қобилиятдир [3]. Унинг тадқиқотларида биринчи марта компетенлиликнинг психологик жиҳатларига, инсон такомилнинг турли даврларида компетенлилик шаклланиши боришига оид муаммоларга эътибор қаратилди ҳамда компетенлиликнинг шаклланиши ва ривожланиши учун зарур бўладиган шарт-шароитлар ўрганиб чиқилди. Компетенлиликнинг тузилмавий таркибини тадқиқ қилар экан, Ж. Равен унинг: интеллект; самарали хатти-ҳаракат; қобилият; ички мотивация каби компонентларини кўрсатиб ўтади. Мазкур компонентлар компетенлиликнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этишини асослаб беради. Компетенлилик ҳар доим ҳам фаолиятда намоён бўлади. Намоён бўлмаган компетенлиликни кузатиш имконсиздир. Компетенлиликнинг хусусияти шундайки, у фақат инсон кадрлари билан уйғунли биргаликда, яъни шахснинг ўзи олиб бораётган фаолиятдан қатъий манфаатдорлиги шароитларида намоён бўла олиши мумкин. Компетенлиликнинг 37 турида компетенлиликнинг мотивация олганлик натижасида намоён бўлишини кўрсатиб берилган [3: 258-6.]. Компетенлиликнинг мазкур турларини тадқиқ этишда Ж.Равен тайёрлик, қобилият, муносабат, ўз-ўзини бошқариш каби категориялардан кенг фойдаланади.

Хулоса. Юқорида қайд этганимиздек, компетенлилик тушунчасига таъриф беришда хорижлик психологлар шахснинг мустақиллиги ва масъулиятлиги каби сифатларини бирламчи деб ҳисоблайдилар. Бироқ касбий компетенлиликнинг моҳиятини очиб бериш учун бу икки муҳим сифат камлик қилади. Касбий компетенлилик мутахассиснинг ўз фаолиятига оид чуқур билимга эга бўлишида, касбий муаммони адекват тарзда ҳал этишида, ўз фаолиятини ижодий ташкил қилишида кўринади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Байденко В.И. Компетентный подход к проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования. - М.: Исследовательский центр проблем КПС, 2005. — 114 с.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. -М.: Исслед. центр проблем КПС, 2004. — 40 с:
3. Равен Ж. Компетентность в современном обществе: Выявление, развитие и реализация. — М.: Когнитивный Центр, 2002.-396 с.
4. Сафонова В.В. Коммуникативная концепция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях. -М., 2004. - 236 с.
5. Bader R. Konstruieren von Lernfeldern — Rahmenlehrplanausschusse in Bildungsgangkonferenzen in technischen Berufsfeldern. - Markt Schwaben: Eusl, 2000. - P. 35-50.
6. Bachman L.F. Fundamental considerations in language testing. - Oxford University Press, 1990. - 408 p.
7. Hymes D. Foundations in Sociolinguistics Edition. -Routledge, 2003. - 247 p.

STEAM-ОБРАЗОВАНИЕ КАК ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

И.А.Шарипова, преп., Навоийский государственный горно-технологический университет, Навои

Annotatsiya. Maqolada STEM ta'limi universitetlarda chet tilini o'rgatish vositasi sifatida ko'rib chiqiladi, STEM ta'limi alohida mavzu emasligi, u turli sohalardagi bilimlarni integratsiyalashuvini nazarda tutadi, buning natijasida STEM ta'limi talabalarni o'qitishda qo'llanilishi mumkin. STEM ta'limining asosiy xususiyati talabalarning loyihalarni yaratish va himoya qilish rejimida o'quvchilar faoliyati jarayonida jamoaviy ish bilan o'zaro ta'siridir. Loyiha faoliyati tufayli talabalar o'z shaxsiyatining ijodiy, hissiy, ijodiy tarkibiy qismini faollashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. STEM ta'limi talabalarni tabiiy fanlar bo'yicha ongli faoliyatga jalb qilish imkonini beradi va shu bilan doimiy ravishda takomillashib borayotgan axborot texnologiyalari dunyosida bo'lajak kattalarning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Bularning barchasi STEM ta'limining fanlararo amaliy tabiati tufayli mumkin bo'ladi.

Kalit so'zlar: STEM ta'limi, integratsiya, talabalarning o'zaro ta'siri, axborot texnologiyalari, tinglash, o'qish, gapirish va yozish

Аннотация. В статье рассмотрено STEM-образование как средство преподавания иностранного языка в ВУЗах, выявлено, что STEM-образование – это не отдельный предмет, оно подразумевает интеграцию знаний из разных областей, благодаря этому STEM-образование можно использовать в обучении учащихся разным предметным областям. Ключевой особенностью STEM-образования является взаимодействие студентов в русле командной работы, в процессе деятельности студентов в режиме создания и защиты проектов. Благодаря проектной деятельности учащиеся получают возможность активизировать творческую, эмоциональную, креативную составляющую своей личности. STEM-образование позволяет включать учащихся в осознанную активную деятельность в естественно-научной области, тем самым обеспечивая успех будущих взрослых в мире постоянно совершенствующихся информационных технологий. Всё это становится возможным благодаря междисциплинарному прикладному характеру STEM-образования.

Ключевые слова: STEM-образование, интеграция, взаимодействие студентов, информационные технологии, аудирование, чтение, говорение и письмо

Abstract. The article considers STEM education as a means of teaching a foreign language in universities, it is revealed that STEM education is not a separate subject, it implies the integration of knowledge from different areas, thanks to which STEM education can be used in teaching students in different subject areas. A key feature of STEM education is the interaction of younger students in line with teamwork, in the process of students' activities in the mode of creating and protecting projects. Due to project activities, students get the opportunity to activate the creative, emotional, creative component of their personality. STEM education allows you to include children in conscious activity in the natural sciences, thereby ensuring the success of future adults in a world of constantly improving information technologies. All this becomes possible due to the interdisciplinary applied nature of STEM education.

Keywords: STEM education, integration, student interaction, information technology, listening, reading, speaking and writing

Интеграция контента STEAM с расширенным обучением иностранному языку предоставляет учащимся уникальный способ овладеть навыками иностранного языка, напрямую связанными с многообещающими карьерными путями. Контентно-языковое интегрированное обучение (CLIL), также называемое преподаванием языка на основе контента, одновременно способствует развитию навыков целевого языка и углублению знаний по содержанию, что делает этот подход многообещающим для учащихся, чтобы получить навыки STEAM в классе иностранного языка (Brewster, 2004; Mehisto, Marsh, & Frigols, 2008;

Smala, 2009). Обучение на основе проектов (PBL) в классе CLIL способствует изучению иностранного языка, вовлекая учащихся в важные, реальные проекты и позволяя учащимся использовать свои знания, навыки и способности первого и второго языков для выполнения работы. Обучение на основе проектов объединяет все четыре языковых навыка (аудирование, чтение, говорение и письмо), включает в себя совместную командную работу, дает четкие результаты и ставит перед учащимися задачу использовать иностранный язык в различных возможностях в классе и за его пределами (Stoller, 1997, 2010; Thomas, 2000). Успешное планирование тематического блока PBL для интеграции тем STEAM в класс иностранного языка включает в себя сотрудничество с учителями предмета STEAM, определение целей конечного результата, создание руководств для учащихся, помощь учащимся в сборе, компиляции и представлении информации на втором языке, а также создание полезной информации. инструменты оценки для оценки работы учащихся.

Успешное планирование тематического блока PBL для интеграции тем STEAM в класс иностранного языка включает в себя сотрудничество с учителями предмета STEAM, определение целей конечного результата, создание руководств для учащихся, помощь учащимся в сборе, компиляции и представлении информации на втором языке, а также создание полезной информации. Далее мы проиллюстрируем, как учитель в классе английского языка может структурировать модуль PBL, сосредоточив внимание на создании отчета о возобновляемых источниках энергии, используя аутентичные источники на английском языке и ориентируясь как на навыки английского языка учащихся, так и на знания STEAM.

Шаг 1. Определите соответствующую тему из учебной программы STEAM. Описание. В деятельности, основанной на проекте, рассматриваются два компонента: изучаемый контент и язык, изучаемый в процессе этого исследования.

Советы по облегчению шага 1: Наймите преподавателя STEAM для совместной работы над этим проектом.

Чтобы получить список возможных тем для использования в проекте, обратитесь к инструктору STEAM, чтобы узнать о стандартах и темах учебной программы, которые рассматриваются на занятиях STEAM учащихся.

Шаг 2. Определите окончательный результат. Описание: Конечный результат проекта должен быть связан с целями изучения языка, уровнем языковых навыков учащихся и их компетенцией в области STEAM. Результаты могут быть связаны с несколькими языковыми стандартами в областях чтения (например, определение материала из письменных источников), разговорной речи (проведение презентации) или письма (подготовка сводного отчета).

Советы по облегчению шага 2:

- Рассмотрите (подлинные) задачи, которые учащиеся должны (или будут) выполнять по предметам предметной области, например, написать отчет, обобщающий несколько источников, в которых обсуждаются возобновляемые источники энергии.

- Будьте готовы адаптировать задание/конечный результат к уровню владения языком учащихся.

Шаг 3. Цикл сбора информации. Описание: Подготовьте учащихся к языковым требованиям сбора информации.

Направляйте учащихся к соответствующим источникам на иностранном языке и обеспечивайте постоянную обратную связь. Полезными источниками могут быть энциклопедии, учебники по естествознанию на иностранном языке, а также газетные или журнальные статьи, посвященные данной теме. В зависимости от языкового уровня учащегося учитель может предоставить материалы напрямую, или направлять учащихся к поиску их собственных материалов в Интернете.

Советы по облегчению шага 3:

- предоставьте примеры источников, включая энциклопедии, учебники или статьи в СМИ, и, если учащиеся определяют свои собственные источники, предоставьте учащимся инструменты для быстрого определения темы, уровня и актуальности текста.

- стратегии могут включать сканирование заголовков и подзаголовков, определение длины текста и понимание аудитории статьи (например, определение разницы между технической статьей в научном журнале и газетной статьей, предназначенной для широкой публики).

Шаг 4. Цикл представления информации

Описание: Подготовьте учащихся к языковым требованиям завершения проекта.

Советы по облегчению шага 4:

- Предоставьте подробный шаблон для конечного продукта и проинструктируйте учащихся об ожиданиях, таких как длина страницы, количество источников и структура отчета.

- Воспользуйтесь опытом учащихся в своих классах STEM, активировав свои знания в аналогичных проектах, которые они выполняли на английском языке.

- Предоставьте учащимся информацию, которая поможет им справиться с лингвистическими требованиями проекта.

Шаг 5. Оцените проект

Описание: Оцените учащихся по использованию ими языка, содержания и стратегий, использованных для выполнения проекта. В идеале каждый аспект проектной деятельности должен быть оценен. Также полезно получить обратную связь от учащихся об их опыте работы над проектом.

Советы для облегчения шага 5:

- Создайте форму (формы) оценки и обсудите критерии со студентами.

- Рассмотрите возможность оценки проектной деятельности на различных уровнях (например, самооценка учащихся и коллегиальные оценки, обратная связь учителя по предметной области).

Объединение содержания и изучения языка в единый проект дает учащимся опыт, который имитирует реальный опыт профессионалов, работающих на втором языке, и позволяет им сочетать цели изучения языка с изучением других областей содержания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Brewster, J. (2004). Content-based language teaching: A way to keep students motivated and challenged? CATS: The IATEFL Young Learners SIG Publication. Retrieved on November 20, 2011 from <http://associates.iatefl.org/pages/materials/ltskills22.doc>.

2. S. Z. Rajabovna Peculiarities of Translating Technical Texts From Uzbek Into English*- European Journal of Research Development and ..., 2022

3. З.Р. Шомуродова Синонимический ряд поля причинности в современном английском языке - ... коллегия: Главный редактор (учредитель) ИП Всяких ..., 2018

4. I.A. Sharipova Efficiency of interactive methods of teaching a professionally-oriented English language for students of a technical university.// Theoretical & Applied Science, 2019

5. I.A. Sharipova Efficiency of interactive methods of teaching a professionally-oriented English language for students of a technical university.// Theoretical & Applied Science, 2019

6. Features of the development of students' creative activity in the process of teaching a foreign language ГБ Яхёева - Международный журнал искусство слова, 2021

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№3/3 (99)
2023 й., март**

Ўзбекча матн муҳаррири:	Рўзметов Дилшод
Русча матн муҳаррири:	Ҳасанов Шодлик
Инглизча матн муҳаррири:	Мадаминов Руслан, Ламерс Жон
Мусахҳих:	Ўрозбоев Абдулла
Техник муҳаррир:	Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 06.03.2023
Босишга рухсат этилди: 14.03.2023.
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 10,0 б.т. Буюртма: № 3-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18